

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

ОСВІТНІЙ ДИСКУРС:

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ВИПУСК 50 (7-9)

КИЇВ
2024

ОСВІТНІЙ ДИСКУРС: збірник наукових праць

/Видання засновано у 2017 році/

Свідоцтво про державну перереєстрацію друкованого засобу масової інформації:
серія КВ № 24357-14197 ПР від 24.02.2020 року

Видання включено до Переліку наукових фахових видань України: категорія "Б"
з **Педагогіки та Філософії**
(наказ №1643 від 28.12.2019 року)

Друкується за рішенням

Вченої ради Українського державного університету імені Михайла Драгоманова*
(протокол №2 від 19.09.2024 року)

*відповідно Наказу МОН України №949 від 25.10.2022 р. про реорганізації Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова

Шеф – редактор: Андрущенко В. П., доктор філософських наук, професор, член-кореспондент НАН України, академік НАПН України (Україна, Київ)

Головний редактор: Кивлюк О. П., доктор філософських наук, професор (Україна, Київ)

Відповідальний редактор: Мордоус І. О., кандидат педагогічних наук, доцент (Україна, Київ)

Редакційна колегія:

Андрущенко В. П., доктор філософських наук, професор, член-кореспондент НАН України, академік НАПН України (Україна, Київ)

Андрушкевич Ф., доктор педагогічних наук, професор (Польща, Ополе)

Базалук О.О., доктор філософських наук, професор (Китай, Маомінг)

Бобрицька В. І., доктор педагогічних наук, професор (Україна, Київ)

Бондаренко В. Д., доктор філософських наук, професор (Україна, Київ)

Вашкевич В. М., доктор філософських наук, професор (Україна, Київ)

Вернидуб Р. М., доктор філософських наук, професор (Україна, Київ)

Воронкова В. Г., доктор філософських наук, професор (Україна, Запоріжжя)

Доній Н. Є., доктор філософських наук, професор (Україна, Чернігів)

Задорожна О. М., кандидат педагогічних наук, доцент (Україна, Київ)

Кивлюк О. П., доктор філософських наук, професор (Україна, Київ)

Луценко І. О., доктор педагогічних наук, професор (Україна, Київ)

Матусевич Т. В., кандидат філософських наук (Україна, Київ)

Мезарос К.М., доктор філософії, доцент (Румунія, Тімішоар)

Мордоус І. О., кандидат педагогічних наук, доцент (Україна, Київ)

Олефіренко Т. О., кандидат педагогічних наук, професор (Україна, Київ)

Путров С. Ю., доктор філософських наук, професор (Україна, Київ)

Савенкова Л. В., кандидат педагогічних наук, доцент (Україна, Київ)

Самчук З.Ф., доктор філософських наук, старший науковий співробітник, (Україна, Київ)

Свириденко Д. Б., доктор філософських наук, професор (Україна, Київ)

Терепищій С. О., доктор філософських наук, доцент (Україна, Київ)

Франчук В. М., доктор педагогічних наук, доцент (Україна, Київ)

Цзоу Ч., кандидат філософських наук, доцент (Китай, Маомін)

Чорноморець Ю. П., доктор філософських наук, професор (Україна, Київ)

Шиндаулова Р., доктор філософських наук, доцент (Казахстан, Алмати)

Концепція збірника базується на багатоплановому науковому висвітленні проблем сучасної освіти і науки в умовах полікультурного глобалізаційного суспільства. Основні рубрики охоплюють всі освітні галузі (науки про освіту; філософія освіти; освітні вимірювання; дошкільна, початкова, середня, професійна, вища освіта, менеджмент освітньої діяльності тощо).

ОСВІТНІЙ ДИСКУРС : ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ / Голов. ред. О. П. Кивлюк. – Київ : ТОВ “Науково-інформаційне агентство “Наука-технології-інформація”, 2024. – Випуск 50 (7-9). – 124 с.

DRAGOMANOV UKRAINIAN STATE UNIVERSITY

**EDUCATIONAL
DISCOURSE:
COLLECTION OF SCIENTIFIC PAPERS**

VOLUME 50 (7-9)

KYIV
2024

EDUCATIONAL DISCOURSE: collection of scientific papers

/The publication was founded in 2017 year/

Certificate of printed mass media's state re-registration:

Series KB № 24357-14197 IIP from February 24th, 2020

The publication is included in the list of scientific publications: Category "B" on **Pedagogy** and **Philosophy**

(order of the Ministry of Education and Science No. 1643 dated December 28, 2019)

Printed by decision

Academic Council of Dragomanov Ukrainian State University *

(protocol № 2 from September 19, 2024)

** In accordance with the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 949 dated October 25, 2022, on the reorganisation of the National Pedagogical Dragomanov University*

Honored Chief Editor: Andrushchenko V. P., Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Corresponding Member of NASU, Acad. of NAPS Ukraine (Ukraine, Kyiv)

Chief Editor: Kyvliuk O. P., Doctor of Philosophical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv)

Responsible Editor: Mordous I. O., PhD in Pedagogy, Associate Professor (Ukraine, Kyiv)

Editorial board:

Viktor Andrushchenko, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Corresponding Member of NASU, Acad. Of NAPSU (Ukraine, Kyiv)

Fabian Andrushkevych, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor (Poland, Opole)

Oleg Bazaluk, Doctor of Philosophical Sciences, Profess (Maoming, China)

Valentyna Bobrytska, Doctor, Professor (Ukraine, Kyiv)

Viktor Bondarenko, Doctor of Philosophical Sciences, Professor (Ukraine, Kyiv)

Viktor Vashkevych, Doctor of Philosophical Sciences, Professor (Ukraine, Kyiv)

Roman Vernydub, Doctor of Philosophical Sciences, Professor (Ukraine, Kyiv)

Valentyna Voronkova, Doctor of Philosophical Sciences, Professor (Ukraine, Zaporizhzhia)

Nataliia Donii, Doctor of Philosophical Sciences, Professor (Ukraine, Chernihiv)

Olha Zadorozhna, PhD in Pedagogy, Associate Professor (Ukraine, Kyiv)

Olga Kyvliuk, Doctor of Philosophical Sciences, Professor (Ukraine, Kyiv)

Iryna Lutsenko, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor (Ukraine, Kyiv)

Tatiana Matusevych, PhD in Philosophy, Associate Professor (Ukraine, Kyiv)

Claudiu Mesaros, PhD in Philosophy, Associate Professor (Romania, Timisoara)

Iryna Mordous, PhD in Pedagogy, Associate Professor (Ukraine, Kyiv)

Taras Olefirenko, PhD in Pedagogy, Professor (Ukraine, Kyiv)

Sergii Putrov, Doctor of Philosophical Sciences, Professor (Ukraine, Kyiv)

Liudmyla Savenkova, PhD in Pedagogy, Associate Professor (Ukraine, Kyiv)

Zoreslav Samchuk, Doctor of Philosophical Sciences (Ukraine, Kyiv)

Denys Svyrydenko, Doctor of Philosophical Sciences, Professor (Ukraine, Kyiv)

Sergii Terepyschyi, Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor (Ukraine, Kyiv)

Vasyl Franchuk, Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor (Ukraine, Kyiv)

Chenzhan Zou, PhD in Philosophy, Associate Professor (China, Maomin)

Yuriy Chernomorets, Doctor of Philosophical Sciences, Professor (Ukraine, Kyiv)

Raushan Shyndaulova, Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor (Kazakhstan, Almaty)

The collections' concept is based on a multifaceted scientific coverage of the problems of modern education and science in terms of multicultural globalizational society. The main headings cover all educational areas (sciences about education; Philosophy of education; Educational measurements; Pre-school, primary, secondary, vocational, higher education, management of educational activities, etc.).

EDUCATIONAL DISCOURSE : COLLECTION OF SCIENTIFIC PAPERS / Chief Editor O. P. Kyvliuk. – Kyiv : LLC “Scientific Information Agency “Science-technologies-information”, 2024. – Volume 50(7-9). – 124 p.

ЗМІСТ

ФІЛОСОФСЬКІ КОНЦЕПЦІЇ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Панченко Л. М. Радіонова Н. В.	Вербальна і невербальна комунікація як спосіб трансляції національних смислів у соціокультурних синтезах (на матеріалі Слобожанщини ХІХ ст.)	7
Пустовіт С. В.	Здоров'я як реалізація соціальної суб'єктності пацієнта	12
Триняк М. В.	Невербальна комунікація як чинник адаптації в інтеркультурному просторі	23
Корнієнко С. Г.	Медійні інтерпретації, етична оптика концептуалізації проекту "Земля без кордонів"	28
Горянський С. В.	Філософський аналіз розвитку ІТ-освіти в Україні через призму акторно-мережевої теорії Бруно Латура	35
Чепегін І. В.	Антропологічні наслідки залізної зависи (філософська концептуалізація)	42
Педченко М. Ю.	Дослідження аксіологічних основ мережевого суспільства у контексті трансформаційних процесів постмодерну	46
Зінов'єва К. Ф.	Психологізм модерністської прози як реалізація національної ідентичності	54
Коваленко М. В.	Філософські практики самопізнання у контексті західної і східної світоглядних традицій	58
Viktor Vashkevich	Ancient mythology and culture: philosophical analysis	66

ІННОВАЦІЇ В ОСВІТІ

Корж Г. В.	Феномен дитинства і здоров'язбереження в контексті проблеми політичних кордонів	73
Притула О. Л.	Громадянське виховання особистості як нагальна потреба сучасного українського суспільства	78
Заїчко В. В.	Ідентичність українських студентів в умовах війни та екзистенційний пошук	85
Манченко О. В.	Правові та прикладні аспекти цифровізації вищої фармацевтичної освіти в Україні: імплементація європейського досвіду	93
Бережна С. В.	Академічна доброчесність в професійній етиці вченого	101
Кийков О. Ю.	Філософія гібридного менеджменту як сучасної моделі управління в умовах змінних організаційних структур	105

CONTENT

PHILOSOPHICAL CONCEPTS: HISTORY AND MODERNITY

Lesya Panchenko Nataliia Radionova	Verbal and non-verbal communication as a way of transmitting national meanings in socio-cultural syntheses (based on the material of nineteenth-century Slobozhans)	7
Svitlana Pustovit Maya Trynyak	Health as a realization of patient social subjectivity Non-verbal communication as a factor of adaptation in intercultural space	12 23
Svitlana Korniienko	Media interpretations, ethical perspectives on the conceptualization of the “Earth without borders” project	28
Serhii Horienskyi	Philosophical analysis of the development of its education in Ukraine through the prism of the actor-network theory of Bruno Latour	35
Igor Chepyegin	Anthropological consequences of the iron curtain (philosophical conceptualization)	42
Maksym Pedchenko	Study of the axiological basis of the network society in the context of postmodern transformation processes	46
Kateryna Zinovieva	Psychologism of modernist prose as a realization of national identity	54
Mykola Kovalenko	Philosophical practices of self-knowledge in the context of western and eastern world-viewing traditions	58
Viktor Vashkevich	Ancient mythology and culture: philosophical analysis	66

INNOVATIONS IN EDUCATION

Hanna Korzh	The phenomenon of childhood and healthcare in the context of the problem of political borders	73
Olexandr Prytula	Civic education of the individual as an urgent need of modern Ukrainian society	78
Vladislava Zaichko	Identity of Ukrainian students in the conditions of war and existential search	85
Oksana Manchenko	Legal and applied aspects of digitalisation of higher pharmaceutical education in Ukraine: implementation of the european experience	93
Svitlana Berezha Oleksii Kyikov	Academic integrity in the professional ethics of a scientist Philosophy of hybrid management as a modern management model in the context of changing organisational structures	101 105

**ФІЛОСОФСЬКІ КОНЦЕПЦІЇ:
ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ**

DOI 10.33930/ed.2019.5007.50(7-9)-1
УДК 130.2:316.28:008

**ВЕРБАЛЬНА І НЕВЕРБАЛЬНА КОМУНІКАЦІЯ ЯК СПОСІБ ТРАНСЛЯЦІЇ
НАЦІОНАЛЬНИХ СМИСЛІВ У СОЦІОКУЛЬТУРНИХ СИНТЕЗАХ (НА МАТЕРІАЛІ
СЛОБОЖАНЩИНИ ХІХ СТ.)**

*VERBAL AND NON-VERBAL COMMUNICATION AS A WAY OF TRANSMITTING NATIONAL
MEANINGS IN SOCIO-CULTURAL SYNTHESSES (BASED ON THE MATERIAL OF NINETEENTH-
CENTURY SLOBOZHANS)*

**Л. М. Панченко
Н. В. Радіонова**

Актуальність теми дослідження. Інформаційний світ, представляє собою динамічну комбінацію інформаційно-комунікативних та цифрових технологій, опанування яких вимагає від людини нових “образів дії”. Філософська комунікація, синтетично поєднуючи вербальну та невербальну комунікацію, визначає алгоритм та селекцію смислів, визначає вектор самоствердження людини у соціокультурному просторі.

Постановка проблеми. Філософська комунікація задає світоглядні орієнтири, виконує терапевтичну і просвітницьку функції. Особливо важливим є звернення до функціонального потенціалу філософської комунікації тоді, коли мова йде про визначення та збереження національних смислів в контексті сучасних завдань національно-патріотичного виховання в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Практичні репрезентації невербальної комунікації в культурному й освітньому просторі розроблені у працях Т. Космеда, Т. Осіпової, В. Сліпещької. Філософська комунікація на теоретичному рівні розглядалася у зарубіжних та вітчизняних дослідженнях К.-О. Апеля, Ю. Габермаса, В. Гьосле, А. Єрмоленка, Л. Ситниченко К. Ясперса.

Постановка завдання. Виявлення функціонального діапазону філософської комунікації, з урахуванням можливості її ретрансляції засобами вербальної і невербальної комунікації, національних смислів у соціокультурних синтетах.

Виклад основного матеріалу. Історична фактичність та історичні семантики, політично і адміністративно оформленої, так званої “великої імперської культури”, маркуючи політичні кордони, наче єдиного соціокультурного простору царської Росії, у парадоксальний спосіб спричинили патріотичний флешмоб у конструктах історичної пам’яті українського народу. Велику роль у духовному пробудженні української нації, відіграла філософська комунікація. Специфіка тогочасних комунікативних процесів у просторі повсякденного буття визначалося як етнічною, національною та конфесійною строкатістю місцевого населення, так і накладанням освітніх і культурних смислів Просвітництва. Трансляцію національних смислів у соціокультурних синтетах, до яких належать інновації спричиненні “Книжковим світом” – громадянські осередки, місцевий

Urgency of the research. The information world is a dynamic combination of information, communication, and digital technologies, mastery of which requires new “actions”. The algorithm and selection of meanings are determined by philosophical communication, which synthetically combines verbal and non-verbal communication.

Target setting. Philosophical communication sets worldview guidelines, performing therapeutic and educational functions. Turning to the functional potential of philosophical communication is especially important when defining and preserving national meanings in the context of modern tasks of national-patriotic education in Ukraine.

Actual scientific researches and issues analysis. Practical representations of non-verbal communication in the cultural and educational space are developed in the works of T. Kosmeda, T. Osipova, and V. Slipetska. Philosophical communication at the theoretical level was considered in foreign and domestic studies by K.-O. Apel, Y. Habermas, V. Goesle, A. Yermolenko, L. Sytnychenko and K. Jaspers.

The research objective. The objective is to identify the functional range of philosophical communication, considering the possibility of it retransmission by means of verbal and non-verbal communication of national meanings in socio-cultural syntheses.

The statement of basic materials. The historical factuality and semantics of the politically and administratively organized “great imperial culture”, which marked the political boundaries of the unified socio-cultural space of Tsarist Russia, paradoxically triggered a patriotic response within the historical memory structures of the Ukrainian people. Philosophical communication played a significant role in the spiritual awakening of the Ukrainian nation. The specificity of contemporary communicative processes in everyday life was shaped by the ethnic, national, and confessional diversity of the local population, along with the imposition of educational and cultural meanings from the Enlightenment. The translation of national meanings into socio-cultural syntagms, including innovations such as civic centers, local theater, and journalism

театр, публіцистика та ін., здійснювала філософська комунікація засобами вербальної і невербальної комунікації.

Висновки. У часи екзистенційних викликів і загроз існуванню національної держави, філософська комунікація генерує трансісторичні смисли національно-патріотичного виховання. Локальний досвід збереження національної ідентичності та боротьби за свободу, в умовах жорсткого контролю з боку царського уряду, набутий на Слобожанщині XIX ст. проявився в ідентях сучасного українця.

Ключові слова: освіта, культура, життєтворчість, вербальна і невербальна комунікація, політичні і культурні кордони, ідентичність, патріотизм.

brought about by the “Book World”, was achieved through philosophical communication using verbal and non-verbal means.

Conclusions. In times of existential challenges and threats to the existence of the national state, philosophical communication generates transhistorical meanings of national-patriotic education. The local experience of preserving national identity and fighting for freedom, acquired under strict control by the Tsarist government in the Slobozhan region in the 19th century, is reflected in the identities of modern Ukrainians.

Keywords: Education, culture, creativity, verbal and non-verbal communication, political and cultural boundaries, identity, patriotism.

Актуальність теми дослідження. Структурування культурно-освітнього простору постіндустріального суспільства все більше визначається віртуалізацією, через це інформаційні технології, інтернет, мобільна комунікація сприймаються як універсальний інструментарій, провокуючи як міфи про “цифровий культурно-освітній простір” як автономний полікультурний і освітній ресурс, так і його редукцію до дидактичного кластеру. По суті, сама назва “інформаційний культурно-освітній простір” є радше метафорою. Фактично ж відбувається ущільнення інформаційного і культурно-освітнього просторів, завдяки появі нових технологій передачі “тексту”, які дозволяють лаконічно поєднати вербальні й невербальні засоби комунікації. Безперечно, ці технології значно прискорюють тиражування інформації, але водночас вимагають від людини вміння розрізняти і відділяти ключові повідомлення від “інформаційного сміття”, принаймні на трьох рівнях сприйняття інформації (мова культури, мова тіла, культура зображення). Зазвичай освіта та культурний сектор відповідають за набуття людиною комунікаційної компетентності у розумінні політичних, культурних та технологічних реалій. Однак, інформаційний світ, в координатах якого констатується культурно-освітній простір сучасного суспільства, представляє собою динамічну комбінацію інформаційно-комунікативних та цифрових технологій, опанування яких вимагає від людини нових “образів дії”. Цими міркуваннями обумовлено звернення до історичного досвіду структурування культурно-освітнього простору на Слобожанщині XIX ст., де алгоритм “образу дії” та селекцію смислів визначала філософська комунікація.

Постановка проблеми. Оскільки підвалини будь-якої спільноти становлять освіта та національна культура, то “прочитання” історично пережитого досвіду соціалізації та суб’єктивації громадянина, з акцентом на ролі філософської комунікації як способу трансляції національних смислів, дозволить визначити вектори “образу дії” сучасної людини у ситуації невизначеності та невпевненості в майбутньому. Варто зазначити, що саме філософська комунікація задає світоглядні орієнтири, виконує терапевтичну і просвітницьку функції. Особливо важливим є звернення до функціонального потенціалу філософської комунікації тоді, коли мова йде про визначення та збереження національних смислів в контексті сучасних завдань національно-патріотичного виховання в Україні. У зв’язку з чим постає питання: як в умовах тотального контролю можлива філософська комунікація. Пошук відповіді розширює дослідницьку оптику, потребує конкретизації у ракурсі – як можлива невербальна аргументація та які саме культурні техніки вона активує у соціокультурних синтезах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Практичні репрезентації невербальної комунікації в культурному й освітньому просторі розроблені у працях Т. Космеди, Т. Осіпової, В. Сліпецької. Філософська комунікація на теоретичному рівні розглядалася у зарубіжних та вітчизняних дослідженнях К.-О. Апеля, Ю. Габермаса, В. Гьосле, А. Єрмоленка, Л. Ситниченко К. Ясперса. Проблема національно-культурної ідентичності, політичних кордонів та визначення підвалин громадянського виховання здійснено у працях Є. Бистрицького, О. Білого, П. Гілена, Т. Ляйстера, В. Крюгера, С. Пролеєва, Р. Зимовця та інших.

Постановка завдання. Пропонується здійснити філософсько-освітню рефлексію тенденцій трансформації повсякденного простору тогочасної Слобожанщини та його структурування в освітньо-культурний, крізь призму розуміння вербальної і невербальної комунікації. Основним завданням є виявлення функціонального діапазону філософської комунікації, з урахуванням можливості її ретрансляції національних смислів у соціокультурних синтезах, засобами вербальної і невербальної комунікації.

Виклад основного матеріалу. Тривалий час перебування української культури за лаштунками російської імперії, у вирі пропаганди панівних “цінностей” царського уряду, який

послідовно й вкрай жорстоко здійснював політику русифікації, спрямовану на знищення духу українства: від заборони функціонування української мови у школах, театрах, періодичних виданнях – до фізичної розправи над відомими українськими діячами та агресивного знищення інтелектуальної культури та державності, позбавлення права на етнічну самобутність та свободу, безперечно, позначилися на національній свідомості українців. Дослухаючись до цілком слушного висновку В. Андрущенка, що найбільшим злочином, скоєним російською імперією проти України є знищення козацтва [1, с. 171], варто додати, що долаючи часові пласти, бойовий настрій козацтва відродився в українських війнах, які самовіддано боронять Батьківщину, здійснюючи протистояння російській військовій агресії.

Найбільш вражає то, що історична фактичність та історичні семантики, політично і адміністративно оформленої, так званої “великої імперської культури”, маркуючи політичні кордони, наче єдиного соціокультурного простору царської Росії, у парадоксальний спосіб спричинили патріотичний флешмоб у конструктах історичної пам’яті українського народу. Завершення його відбулося тріумфальним вигнанням духів імперського і радянського минулого, зафіксоване у таких формах невербальної комунікації як алегорична і театральна фотографія та відеоарт [7, с. 203]. Також, пережитий історичний досвід закріплюється у моделях “пригадування майбутнього” (Р. Козеллек) завдяки спільним ментальним смислам, або “репертуаром знаків” (Р. Лерман) національної культури.

Національна культура – це спільний простір і спільний ресурс, що відтворює часову неперервність у моменті переходу між минулим і майбутнім культурних досягнень народу, в якому й завдяки якому відбувається соціалізація індивіда. Інакше кажучи, культура спадщина це резервуар смислів перервних і неперервних, конструктивних і деконструктивних, фактичних і контрфактичних, наявних і уявних, тих які варто “пригадати” і тих які краще назавжди “забути”. Прочитання, тлумачення та розуміння цих смислів у сучасних соціокультурних контекстах ускладняється в силу віддаленості у часі, наявністю “білих плям” та в силу власного невігластва. Сучасна людина, переважно зачарована архітектонікою та інфраструктурою нового медійного простору, навіть не може збагнути, що перебуває на межі культурної “розірваності”, ризикуючи втратити власну національну ідентичність. Між тим, варто дослухатися до слушної думки провідних сучасних дослідників у галузі соціології культури та мистецтва П. Гілена та Т. Ляйстера: “Чимало музеїв та інституцій культурної спадщини мають справу з екзистенційними питаннями на кшталт “Хто я такий/така? Чому я тут?”. Вони надають інформацію про культурний лад, в якому опинилися ми, новоприбулі. Осягнувши історію й культурні звичаї, ми можемо краще зрозуміти соціальний лад, у якому живемо. Це дає нам змогу зорієнтуватися, наскільки наше власне культурне тло відрізняється від нового й наскільки ми самі хочемо від нього відступитися” [2, с. 26-27].

Безперечно, національна культура життєздатна лише тоді, коли її смисли всіляко підтримуються й сповідаються певною групою, спільнотою чи суспільством. При цьому, “особистісний рівень невербальної комунікації”, – за свідченням Т. Осипової, – “передбачає індивідуальний вимір невербальної поведінки та її оцінку соціумом, що регламентує механізми формування комунікативного досвіду...” [9, с. 38]. Її смисли кристалізуються й закріплюються у повсякденному житті, насичуючи смислом людське буття у практиках життєтворчості. У такий спосіб розширюється й поглиблюється розуміння культури свободи.

Саме цими розміркуваннями й спричинене звернення до ретроспективного аналізу філософської комунікації, як “сили змін”, а вимірювання її потужності пропонується здійснити на емпіричному матеріалі світу повсякденного життя Слобожанщини XIX століття. Перш за все зауважимо, що у статті основний акцент робиться на ролі філософської комунікації у духовному пробудженні української нації. Попри всю драматичність національного самовизначення українського народу в межах політичних і соціальних кордонів окреслених царською Росією, культурно-освітній простір Слобідського регіону констатувався у координатах визначених колективною автокомунікацією філософії як способу життя. Популярна філософія, імпульси якої були задані Г. Сковородою, була здатна подолати розрив, що утворився за часів колоніального існування, між історично пережитим досвідом творення етнічної спільноти та інтелектуальним досвідом модерного націотворення, який транслювався професорами-європейцями. Слід зазначити, що незважаючи на всі намагання Царського уряду протистояти європейським впливам, через посилення адміністративного контролю над здійсненням навчально-виховної діяльності в стінах Університету, і у такий спосіб провести культурні кордони Російської імперії, Університет з моменту свого відкриття перетворився на потужний центр підготовки патріотично налаштованої інтелігенції.

Безсумнівно, філософська комунікація не може відбуватися односторонньо. Якщо вона сприяла проникненню філософських смислів, скажімо, у домівку пересічного слобожанина, то повсякденне знання останніх мало вплив й на представників академічної спільноти. Тим самим відбувалося взаємопроникнення різних національно обумовлених культурних кодів. Світ повсякденності генерує стійкі і нестійкі культурні й освітні форми, які створюють пласт

повсякденного знання. Так, П. Штомпка пропонує розглянути повсякденне знання у якості інструментарію розтлумачення досвіду конструювання міжособистісного простору. Він зазначає: “Повсякденне знання має різні шари визначеності та постійно змінюється. Воно є основою для тлумачення кожної ситуації, яка трапляється з людиною. Однак, дивитися на світ повсякденного життя під кутом зору переживань однієї особи – це половина правди. Адже всі людські ситуації мають двосторонній, інтерсуб’єктивний характер” [12, с. 45]. Тому ключем для розуміння освітніх, культурних, соціальних та політичних процесів, що відбуваються у спільноті, є пласти комунікації, здійснюваної на вертикальному і горизонтальному рівнях. За спостереженням Яна Ключовського культура має велику кількість дефініцій, “культура – це мова, жести, вербальні, але також і невербальні засоби порозуміння, результати нашої діяльності – все це має комунікативний аспект” [3, с.27].

Варто зазначити, що специфічність тогочасних комунікативних процесів у просторі повсякденного буття визначається як етнічною, національною та конфесійною строкатістю місцевого населення, так і накладанням освітніх і культурних смислів Просвітництва, активне поширення яких здійснювалося університетською корпорацією. Посилення міжкультурного спілкування в регіоні призвело до значного збільшення шлюбів між місцевими панянками та викладачами-іноземцями, утворення дружніх стосунків між Університетом та місцевими культурними колами, що не в останню чергу сприяло формуванню мультикультурного суспільства модерного зразка. Характерною рисою якого було прискорення соціальних трансформацій, інтенсивність освітніх і культурних інновацій, утворення нових соціокультурних синтезів.

Інколи засоби невербальної комунікації перетворюється на єдино можливий спосіб трансляції смислів. Саме тому, у здійсненні комунікативних актів виключно на рівні невербальної комунікації важливим є набуття комунікативної компетентності та вміння кодувати й декодувати приховані смисли. Зокрема, на Слобожанщині актуалізація смислу національної ідеї відбувалася через невербальну театральну дійсність, фольклору, пісні, а також на сторінках періодичних видань (у спеціальному розділі відведеному для місцевих новин, повідомлень та невеличких оповідей про традиції етносу) та у літературних гуртках, які за своєю сутністю були політично спрямованими (гурток І. Срезневського). Представники студентства також з інтересом звертаються до невербального та вербального етнотворчого потенціалу фольклору та української словесності. Невербальна комунікація, транслуючи зафіксований в історичних пластах комунікативний і культурний досвід, конструє простір, в якому визріває колективне розуміння етнічної та національної ідентичності.

Як відомо, гарантом оптимізації та успішного ствердження стратегії національно-патріотичного виховання є свобода, як необхідна умова для самоствердження національної спільноти. Тож, розуміння ключових аспектів активізації культурно-національного руху на Слобожанщині XIX століття дозволяє розглянути різноманітні форми репрезентації соціокультурного життя в якому провідну роль відіграє саме філософська комунікація.

Зауважимо, що під філософською комунікацією розуміється процес генерування, трансляції, породження й засвоєння філософських смислів у вербальних та невербальних комунікативних актах, в межах яких відбувається трансформація повідомлення в розуміння, та відповідно – здійснюється селекція матеріалу та породження смислів [10]. Варто зазначити, що філософська комунікація можлива у формі живої дискусії, змагання думок, уявного діалогу метою якого є пошук істини безпосередньо відтворюється у просторі культури.

Одним із найважливіших культурних надбань і невичерпним ресурсом досвіду та знання є книжки. Тут доречно згадати, що саме писаний світ, світ книги назавжди змінює реальність людини. Як слушно зауважив сучасний британський історик: “поєднання трьох речей – друкарського верстата, використання місцевих мов і духовне значення Біблії – кинуло виклик домінуванню духівництва і ринку в обміні інформацією, і врешті-решт перетворило Європу на освічене суспільство” [6, с. 145-146]. Також слід зауважити, що поєднання слова й зображення у друкованій продукції (першу професійно проілюстровану книгу Леонарда Фукса *De Historia Stirpsum Comentarі* було надруковано у 1542 р.), започаткувало еру візуальної культури. Той факт, що поєднання вербальної і невербальної комунікації значно спрощує розуміння змісту, завдяки візуалізації образів, набув очевидності задовго до формування культури зображення.

У створенні Книжкового світу, як особливого знакового простору, що визначив фактичність і контрфактичність повсякденної реальності Слобожанщини, провідну роль мав Університет. Примітно, що ці зміни були міцно пов’язані з філософією, яка у Харківському університеті початку XIX відіграла провідну роль, задаючи вектори комунікативних процесів в регіоні. У поширенні філософських ідей відіграло не тільки наявність філософських джерел (у фондах наукової бібліотеки Харківського університету з тих часів й до тепер зберігаються праці Канта, Фіхте, Шеллінга, Герреса та ін.), але й популяризація філософських ідей професорами-європейцями, незважаючи на всю складність спілкування. Так як професори-європейці не володіли місцевою мовою, а студенти й місцеві жителі будь-яку іншу не знали, то у здійсненні міжкультурної комунікації часто

використовували засоби невербальної комунікації. Наприклад, Й. Шад доповнював викладання філософії грою на скрипці, започаткувавши специфічну систему кодування, а професор К. Роммель використовував принцип невербальної поведінки через порівняння жестів традиційно характерних для української і німецької культури. Згодом, вивчив українську мову, але інтерес до невербальної етнографії не втратив, особливо його цікавила невербальна поведінка місцевих жителів.

Безперечно, для більшості населення регіону візуальна комунікація була набагато важливішою, принаймні в силу невміння читати й писати, але палке бажання стати членом книжкової спільноти, робило свою справу – відкривалася перші мобільні “школи” грамотності, публічна бібліотека, було започатковано читання публічних лекцій університетськими професорами, ширилася кількість друкованих наукових видань та перекладів. Адже, як точно підмічено: “Читаючи книжки, відвідуючи виставки, або переглядаючи фільми, ми добре розуміємо, що стикаємося з уявним світом. Проте саме перенесення до нього дає змогу поглянути на справжній світ чи повсякденну реальність із цілковито нової перспективи” [2, с. 92].

Не випадково, періодичні видання на Слобожанщині набувають особливого статусу. На сторінках “Харківського Демокриту”, “Українського журналу”, “Українського вісника”, “Записок Харківського університету”, “Віри і Розуму” час від часу виникали дискусії з приводу сенсу культури, прав людини, відбувалося обговорення загальнонаціональних маркерів культури, зі зміщенням акценту на проблемі етнонаціональної специфіки людського буття. Завдяки поширенню періодики відбулося розширення своєрідного дифузного клубу грамотних, що сприяло зближенню наукової університетської спільноти з місцевим населенням, яке, в свою чергу проявляло не аби який інтерес до друкованого слова.

Наступною формою соціокультурного синтезу, яка живить безперервне функціонування філософської комунікації є Харківський театр. Загально відомо, що театр у життєтворчості людини має провідне значення у сенсі моделі для свідомого наслідування. Театральне дійство, перформанс, гра, перш за все є формами емоційно-естетичної комунікації, яка використовує весь можливий арсенал вербальних й невербальних засобів для репрезентації та імітації будь-яких смислів. Серед основних засобів невербальної комунікації, завдяки яким можна транслювати певні смисли – колір, простір. Для театральних постановок Харківського театру характерним було використання національного колориту, який відтворювався завдяки облаштуванню інтер'єру дійства етнічно визначеними предметами побуту та домінуванням національних мотивів в одязі.

Підсумовуючи можна сказати, що філософська комунікація насичує гуманістичними смислами всі сфери духовного виробництва, демонструючи тенденції як ущільнення в межах академічної спільноти так і поширення на всі сфери духовного виробництва, змінюючи соціальну темпоральність регіону, який за темпами суспільних трансформацій значно випереджав інші регіони царської Росії [5, с. 7]. Акцент робиться на тому, як змінюється життя пересічної людини та, які зміни відбуваються у практиках життєтворчості з відкриттям Університету.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок.

Таким чином, вагому роль у формуванні на Слобожанщині суспільства модерного зразка, культурні кордони якого розширювалися завдяки міжкультурній комунікації та проникненню філософських смислів ідеї свободи, відіграла філософська комунікація. Зокрема, у часи екзистенційних викликів і загроз існуванню національної держави, філософська комунікація генерує трансісторичні смисли національно-патріотичного виховання. Локальний досвід збереження національної ідентичності та боротьби за свободу, в умовах жорсткого контролю з боку царського уряду, набутий на Слобожанщині XIX ст. проявився в ідентах сучасного українця.

Отже, академічна спільнота, розбудовуючи мережу міжособистісних відносин з місцевою спільнотою, активно впливала на формування на Слобожанщині XIX століття громадянського простору модерного зразка, де формування повсякденного знання, а у більш ширшому розумінні, культурного лоску регіону, здійснювала філософія, через ретрансляцію смислів гідності людини, національної ідентичності, гуманізму та свободи.

Філософська комунікація здатна здійснювати селекцію смислів засобами вербальної і невербальної комунікації, тож її інструментарій і методологічний потенціал можна активно використовувати у дослідженнях сучасних модифікацій культурно-освітнього інфопростору та інтерпретації наявних й уявних смислів минулого, що проявляються в теперішньому та визначають вектори соціального і культурно-національного буття в майбутньому.

Список використаних джерел:

1. Андрущенко, В 2023, *У пошуках свободи. Історіософія української культури від найдавніших часів до наших днів*, Київ: Видавництво Людмила, 736 с.
2. Гілен, П & Ляйстер, Т 2023, *Культура в підмурках громадянського суспільства*: зб. статей, пер. з англ. Я. Стріха, Харків: *ist publishesng*, 123 с.
3. Ключовський, ЯА 2013, *Філософія діалогу*, пер. з пол. К. Рассудіної, Київ: *Дух і літера*, 224 с.

4. Крюгер, В 2019, *Коли я чую слово "культура"*, Київ: Laurus, 128 с.
5. Култаєва, М & Радіонова, Н 2023, *Просвітницька мобільність і романтичне прискорення: Г. Сковорода та М. Гоголь (філософсько-освітні та культурно-антропологічні розвідки)*. Монографія, за наук. ред. Н. Радіонової, Київ: Видавництво Людмила, 226 с.
6. Мортімер, І 2021, *Століття змін. Яке століття бачило найбільше змін і чому це важливо для нас*, пер. з англ. Я. Машико, Харків: Видавництво Ранок: Фабула, 448 с.
7. *Нариси новітньої історії України, 1991 – 2021*; зб. ст. 2021, ред. М. Мінаков, Г. Касьянов та М. Роджанські, Київ: Laurus, 344 с.
8. Нора, П 2014, *Теперішнє, нація, пам'ять*, пер. із фр. А. Репи, Київ: ТОВ Видавництво КЛІО, 272 с.
9. Осіпова, Т 2019, *Невербальна комунікація та своєрідність її омовлення в українському дискурсі: феномен вербалізації невербалики*: монографія, наук. ред. проф. Т.А. Космеда. Харків: Видавництво Іванченка І.С., 388 с.
10. Радіонова, НВ 2008, *Репрезентації філософії в освітньому просторі Слобожанщини у ХІХ столітті*, Суми: VAT СОД, *Козацький вал*, 320 с.
11. Фуллан, М 2000, *Сили змін*, пер. з англ. Г. Шиян та Р. Шиян, Львів, 270 с.
12. Штомпка, П 2022. *Соціальний капітал. Теорія міжособистісного простору*, пер. з пол. М. Яковина, Київ: *Дух і літера*, 400 с.

References:

1. Andrushchenko, V 2023, *U poshukakh svobody. Istoriosofiya ukrayins'koyi kul'tury vid naydavnishykh chasyv do nashykh dnyv (In search of freedom. Historiosophy of Ukrainian culture from ancient times to the present day)*, Kyiv: Vydavnytstvo Lyudmyla, 736 s.
2. Hilen, P & Lyaster, T 2023, *Kul'tura v pidmurkakh hromadyans'koho suspil'stva (Culture in the foundations of civil society)*: zb. statey, per. z anh. YA. Strikha, Kharkiv: ist publishesng, 123 s.
3. Klochovskyy, YA 2014, *Filosofiya dialohu (Philosophy of dialogue)*, per. z pol. K. Rassudinoyi, Kyiv: Dukh i litera, 224 s.
4. Kryuger, V 2019, *Koly ya chuyu slovo "kul'tura" (When I hear the word "culture")*, Kyiv: Laurus, 128 s.
5. Kul'taeva, M & Radionova, N 2023, *Prosvitnyts'ka mobil'nist' i romantychne pryskorennya: H. Skovoroda ta M. Hohol' (filosofs'ko-osvitni ta kul'turno-anthropologichni rozvidky) (Educational mobility and romantic acceleration: G. Skovoroda and M. Gogol (philosophical-educational and cultural-anthropological explorations))*. Monohrafiya, za nauk. red. N. Radionovoyi, Kyiv: Vydavnytstvo Lyudmyla, 226 s.
6. Mortimer, I 2021, *Stolittya zmin. Yake stolittya bachylo naybil'she zmin i chomu tse vazhlyvo dlya nas (A century of changes. Which century saw the most changes and why it is important for us)*, per. z anh. YA. Mashyko, Kharkiv: Vydavnytstvo: Fabula, 448 s.
7. *Narysy novitn'oyi istoriyi Ukrayiny, 1991 – 2021 (Essays on the modern history of Ukraine, 1991 – 2021)*; zb. st. 2021, red. M. Minakov, H. Kas'yanov ta M. Rodzhanski, Kyiv: Laurus, 344 s.
8. Nora, P 2014, *Teperishnye, natsiya, pam'yat' (Present, nation, memory)*, per. iz fr. A. Repy, Kyiv: TOV Vydavnytstvo KLIO, 272 s.
9. Osipova, T 2019, *Neverbal'na komunikatsiya ta svoyeridnist' yiyi omlennya v ukrayins'komu dyskursi: fenomen verbalizatsiyi neverbalyky (Non-verbal communication and the uniqueness of its expression in Ukrainian discourse: the phenomenon of verbalization of non-verbal)*: monohrafiya, nauk. red. prof. T.A. Kosmeda, Kharkiv: Vydavnytstvo Ivanchenka I.S., 388 s.
10. Radionova, NV 2008, *Reprezentatsiyi filosofiyi v osvith'omu prostori Slobozhanshchyny u ХІХ stolitti (Representations of philosophy in the educational space of Slobozhanshchyna in the 19th century)*, Sumy: VAT SOD, *Kozats'kyy val*, 320 s.
11. Fullan, M 2000, *Sily zmin (Forces of change)*, per. z anh. H. Shyyan ta R. Shyyan, L'viv, 270 s.
12. Shtompka, P 2022, *Sotsial'nyy kapital. Teoriya mizhosobystisnoho prostoru (Social capital. Theory of interpersonal space)*, per. z pol. M. Yakovyna, Kyiv: *Dukh i litera*, 400 s.

DOI 10.33930/ed.2019.5007.50(7-9)-2

УДК 101;171; 316.4; 614.2

ЗДОРОВ'Я ЯК РЕАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ ПАЦІЄНТА

HEALTH AS A REALIZATION OF PATIENT SOCIAL SUBJECTIVITY

С. В. Пустовіт

Актуальність теми дослідження. Медична реформа, що реалізується в Україні, та досвід боротьби з пандемією COVID-19 актуалізували перегляд обсягу прав та свобод пацієнта у сфері надання медичних послуг, нагальність формування нової суб'єктності пацієнта, розробку сучасних концепцій здоров'я в умовах глобалізованого та

Urgency of the research. The medical reform that is being implemented in Ukraine and the experience of the fight against the COVID-19 pandemic have actualised the review of patient's rights and obligations scope in the field of medical provision, the urgency of a new patient subjectivity forming, and the development of modern health

медикалізованого суспільства. В цьому контексті важливе значення має подальше дослідження філософських, теоретико-методологічних, соціологічних підходів до розуміння здоров'я та хвороби крізь призму міжособистісного простору та різноманітних соціальних відносин, які є основою соціальної суб'єктності пацієнта.

Постановка проблеми. Суб'єктність пацієнта, його активна участь в соціальних стосунках з метою збереження та зміцнення свого здоров'я є одним з важливих критеріїв успішності надання медичних послуг в умовах єдиного медичного простору. Пацієнтоцентричність медицини, забезпечення пацієнтів медичною допомогою, яка відповідає індивідуальним потребам та цінностям, ґрунтовані на збереженні соціальної суб'єктності пацієнта у прийнятті рішень, які стосуються його здоров'я.

Протиріччя між соціальним та індивідуальним благом в сфері охорони здоров'я може бути значно послабленим/знятим завдяки формуванню нового уявлення про соціальну суб'єктність пацієнта, який формує своє здоров'я як певний міжособистісний простір, життєсвіт.

Соціальні практики впливають на етико-правові, нормативні структури, створюють нове середовище діяльності індивідів. Саме через розширення суспільних стосунків, через набуття спільного повсякденного досвіду можлива реалізація та утвердження сучасних холистичних уявлень про здоров'я як одночасно індивідуальну та соціальну цінність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історико-філософські, біоетичні та валеологічні засади медицини розглянуто в доробках: Г. Л. Апанасенка, Р. М. Вітча, Ж. Канґіема, Т. Келяновського, В. Л. Кулініченка, М. Лалонда, С. В. Пустовіт та Л. А. Палей, Г. Сігеріста, І. Мортімера, А. А. Шевченка та А. Д. Соколова, М. Фуко, Я. Халаса та ін.

Механізми формування міжособистісного простору, соціальних стосунків та суб'єктності висвітлені у соціологічних дослідженнях: Г. Бумера, І. Гоффмана, Н. Еліаса, А. Д. Коллінза, Дж. Міда, Дж. Тернера, П. Штомпки, А. Шюца та Т. Лукмана.

Аналізу та обґрунтуванню різних підходів до феномену здоров'я та теоретичних моделей здоров'я присвячені праці: Г. Л. Апанасенка, К. Бурси, К. Гольштейна, Дж. Енджела, Б. Йолстада, В. Л. Кулініченка, А. Маслоу, А. Менегетті, О. П. Мінцера та А. М. Новака, Л. Нордельфельта, Г. Олпорта, С. В. Пустовіт, В. Р. Поттера, К. Роджерса, Г. Сігеріста, Ф. Свенанса, Е. Фрома, Б. Хоффмана та ін.

Постановка завдання. Дослідити закономірності розвитку соціальної суб'єктності пацієнта в процесі становлення наукової медицини та на прикладі сучасних моделей здоров'я.

Виклад основного матеріалу. Розглянуто історико-філософські, філософсько-методологічні та соціологічні аспекти міжособистісних відносин пацієнта як соціального суб'єкта при отриманні медичних послуг. Проведений аналіз сучасних концепцій здоров'я з точки зору соціальної суб'єктності пацієнта, різних типів і форм відносин між пацієнтом та іншими соціальними суб'єктами.

Висновки. Проаналізовані філософські та

concepts in a globalised and medicalised society. In this context, it is important to further study of philosophical, methodological, and sociological approaches for understanding of health and illness through the prism of interpersonal space and various social relations, which are the basis of the patient social subjectivity.

Target setting. The social subjectivity of the patient, his active participation in social relations in order to preserve and strengthen his health, is one of the important criteria for the success of medical services in a single medical space. Patient-centered medicine, providing patients with medical care that meets individual needs and values, are based on preserving the patient social subjectivity in making decisions related to his health.

The contradiction between social and individual good in healthcare can be significantly weakened/removed by a new understanding of patient social subjectivity, who shapes his/her health as a certain interpersonal space, life world.

Social practices influence ethical and legal, normative structures, create a new environment for individual activity. It is through the expansion of social relations, through the acquisition of common everyday experience it is possible to implement and affirm modern holistic ideas about health as both an individual and a social value.

Actual scientific researches and issues analysis. The historical and philosophical, bioethical and valeological foundations of medicine are considered in the works of G. L. Apanasenko, R. M. Veatch, G. Canguilhem, T. Kielanowski, V. L. Kulichenko, M. Lalond, S. V. Pustovit & L. A. Paliei, H. Sigerist, I. Mortimer, A. A. Shevchenko & A. D. Sokolov, M. Fuko, J. Halasz and others.

The mechanisms of interpersonal space formation, social relations and subjectivity are highlighted in the sociological studies of G. Boomer, I. Hoffman, N. Elias, A. D. Collins, J. Mead, J. Turner, P. Stompka, A. Schütz & T. Luckmann.

The works of G. L. Apanasenko, K. Bursa, K. Holstein, J. Engel, B. Jolstad, V. L. Kulichenko, A. Maslow, A. Meneghetti, O. P. Mintser & A. M. Novak, H. Allport, L. Nordenfelt, S. V. Pustovit, V. R. Potter, K. Rogers, H. Sigerist, F. Svanus, E. Fromm, B. Hoffman, and others are devoted to analysis and justification of different approaches to the health phenomenon and theoretical models of health.

The research objective. To investigate the regularities of the patient's social subjectivity development in the process of the scientific medicine formation and on the example of modern health models.

The statement of basic materials. The historical-philosophical, philosophical-methodological and sociological aspects of interpersonal relations of patient as a social subject in the process of receiving medical services are considered. An analysis of modern concepts of health in terms patient's social subjectivity, different types and forms of relations between the patient and other social subjects is carried out.

Conclusions. The philosophical and sociological

соціологічні аспекти формування суб'єктності пацієнта в різних моделях здоров'я.

Проведений історико-філософський, філософсько-методологічний та соціологічний аналіз сучасних моделей здоров'я – біомедичної, біопсихосоціальної, психосоматичної, адаптивної, біоетичної, валеологічної та ін. з погляду міжособистісного простору, різних типів і форм відносин між пацієнтом та іншими соціальними суб'єктами.

Показана актуалізація у 20-му столітті соціологічних вимірів медицини та соціальної суб'єктності пацієнта. Зроблений висновок, що розвиток соціальної суб'єктності пацієнта сприяє збагаченню його соціального та психофізичного досвіду, збільшенню його знань про природу хвороби та здоров'я.

Здатність пацієнта актуалізувати свій зовнішній та внутрішній потенціал, активно будувати суспільні відносини та використовувати міжособистісні стосунки сприяє розв'язанню протиріч між соціальними та індивідуальними благами та формуванню єдиного медичного простору.

З'ясовано, що впровадження в практику психосоматичної, адаптивної, біоетичної, валеологічної моделей здоров'я, моделі здоров'я як життєсвіту сприяє розширенню соціальної суб'єктності пацієнта та міжособистісного простору, структурованого етичними принципами автономії та гідності особистості, цілісності, благодіяння, уникнення шкоди, уразливості, справедливості, відповідальності, солідарності, толерантності та ін.

Ключові слова: соціальна суб'єктність пацієнта, соціальні відносини, міжособистісний простір, надання медичних послуг, моделі здоров'я, етичні принципи

aspects of patient subjectivity in different health models are analyzed.

The historical-philosophical, philosophical-methodological and sociological analysis of modern health models: biomedical, biopsychosocial, psychosomatic, adaptive, bioethical, valeological, etc. is conducted from the point of view of interpersonal space, various types and forms of relationships between patient and other social subjects.

It was demonstrated that sociological measurements of medicine and patient social subjectivity are updated in the 20th century. It was concluded that the development of patient social subjectivity contributes the enrichment of his social and psychophysical experience, the increasing his knowledge about the nature of illness and health.

The patient's ability to actualize his external and internal potential, actively build social relations and use interpersonal relations contributes the resolution of contradictions between social and individual benefits and the formation of a single medical space.

It was found that the introduction of psychosomatic, adaptive, bioethical, valeological health model, model of health as a life world into practice affects the expansion of patient social subjectivity and interpersonal space, structured by ethical principles of personal autonomy and dignity, integrity, beneficence, avoidance of harm, vulnerability, justice, responsibility, solidarity, tolerance, etc.

Key words: patient social subjectivity, social relations, interpersonal space, provision of medical services, health models, ethical principles

Актуальність теми дослідження. Медична реформа, що реалізується в Україні, передбачає формування *єдиного медичного простору*: впровадження механізмів рівного доступу споживачів до високоякісних медичних послуг, забезпечення їхньої доступності, поліпшення здоров'я громадян тощо [2, с. 24]. Відповідне організаційно-правове забезпечення медичної сфери вимагає врахування багатьох чинників, серед яких права, свободи та законні інтереси пацієнтів; баланс суспільного та індивідуального блага; сучасні моделі здоров'я та хвороби, орієнтовані на благо пацієнта як соціального суб'єкта. Про складність та комплексність поставленого перед українською державою завдання свідчить той факт, що у державах ЄС існує не тільки позитивний, але й негативний досвід впровадження концепції *єдиного медичного простору* [2, с. 452].

Під час пандемії COVID-19 актуалізуються питання демократичних, етико-правових засад біомедичних технологій, зокрема питання фундаментальних прав людини на життя та здоров'я, свободу вибору моделей і практик збереження індивідуального здоров'я [10, 11]. Соціальна суб'єктність пацієнта, його активна участь в соціальних стосунках у справі "боротьби" з хворобами та зміцненні свого здоров'я, є одним з важливих критеріїв успішності надання медичних послуг в умовах *єдиного медичного простору*.

В науковій літературі традиційно переважна кількість джерел присвячена фізичному та психічному здоров'ю та відповідним моделям здоров'я [6, с. 115]. Разом з тим, теоретична розробка засад та принципів соціального здоров'я та соціальної суб'єктності пацієнта є одним із найважливіших завдань філософії медицини.

Постановка проблеми. Філософсько-методологічний аналіз літератури свідчить про те, що на початку 21-го століття формуються нові методологічні та організаційні принципи та ідеали медичної практики як пацієнт-центричної: все більш значну роль у ній починають відігравати аспекти медичного менеджменту, заснованого на повазі прав клієнта, задоволенні його різноманітних життєвих потреб, уявленнях про *індивідуальне здоров'я* як суспільну цінність та благо [2].

Сучасні наукові розвідки констатують відсутність однозначного усталеного визначення суспільних благ, пов'язаних з державними інститутами та інституціями [3, с. 15]. Соціологічні та економічні теорії, що ґрунтуються на принципі *методологічного індивідуалізму* [3], закликають до

чергової проблематизації співвідношення соціальних та індивідуальних благ та цінностей через те, що: величина блага, якого дійсно прагнуть люди, визначається їхньою повсякденною діяльністю, діями, а не державою та медичною наукою; деякі суспільні блага громадяне можуть отримувати незалежно від держави; і, насамкінець, суспільні блага не завжди є тим, що самі індивіди вважають благом для себе [3, с. 14].

Сьогодні тема здоров'я виходить далеко за межі природничонаукового дискурсу і набуває не тільки феноменологічних, екзистенційних, але й соціологічних вимірів. Феномен здоров'я починає розглядатися як досвід спільного буття (співбуття) з іншими соціальними суб'єктами, як соціальні практики. Різноманітні елементи суспільних відносин дуже важливі, вони мають екзистенційне, онтологічне значення для людського життя та здоров'я – культурні сенси, розпізнавання іншого, ситуації та контексти, очікування та наміри щодо іншого, історія спільної діяльності, спільні емоції та набутий досвід – це “соціальна тканина”, соціальна метафізика людського буття.

Стаття присвячена філософсько-методологічному, епістемологічному дослідженню сучасних моделей здоров'я з точки зору реалізації *соціальної суб'єктності пацієнта*, здатності особистості актуалізувати зовнішні (соціальні, просторово-часові, фізичні тощо) та внутрішні (психічні, особистісні, духовні) можливості, вступати у суспільні відносини, використовувати міжособистісні стосунки, інтегрувати свій унікальний життєсвіт з існуючими соціальними практиками з метою одужання та формування стратегій здорового способу життя. В нашому контексті слово “пацієнт” скоріше є синонімом “особистості”, що прагне бути здоровою. Цей термін однозначно не пов'язаний з встановленням медичного діагнозу, але використовується нами для підсвічування проблеми традиційних патернілістських відносин між лікарем та пацієнтом та намаганням останнього перетворитися з пасивного та покійного “об'єкта” застосування біомедичних технологій на активного соціального суб'єкта.

Очевидно, що неможливо охопити всі філософсько-методологічні та наукові підходи до визначення поняття “здоров'я”, представити в рамках однієї статті всі існуючі моделі здоров'я. Тому ми обрали тільки ті з них, які, на нашу думку, значною мірою вплинули на розвиток соціальної суб'єктності пацієнта.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історико-філософські, етико-правові та валеологічні засади медицини розглянуто в доробках: Г. Л. Апанасенка, Р. М. Вітча, Ж. Кангієма, Т. Келяновского, В. Л. Кулініченка, М. Лалонда, С. В. Пустовіт та Л. А. Палей, Г. Сігеріста, І. Мортімера, А. А. Шевченка та А. Д. Соколова, М. Фуко, Я. Халаса та ін.

Механізми формування міжособистісного простору, соціальних стосунків та суб'єктності індивідів висвітлені у соціологічних дослідженнях: Г. Бумера, І. Гоффмана, Н. Еліаса, А. Д. Коллінза, Дж. Міда, Дж. Тернера, П. Штомпки, А. Шюца та Т. Лукмана.

Аналізу та обґрунтуванню різних підходів до феномену здоров'я та теоретичних моделей здоров'я присвячені праці: Г. Л. Апанасенка, К. Бурси, К. Гольштейна, Дж. Енджела, Б. Йолстада, В. Л. Кулініченка, А. Маслоу, А. Менегетті, О. П. Мінцера та А. М. Новака, Л. Нордельфелта, Г. Олпорта, С. В. Пустовіт, В. Р. Поттера, К. Роджерса, Г. Сігеріста, Ф. Свенауса, Е. Фрома, Б. Хоффмана та ін.

Постановка завдання. Провести філософсько-методологічний аналіз сучасних концепцій здоров'я з точки зору формування міжособистісного простору, різних типів і форм відносин між пацієнтом та іншими соціальними суб'єктами. Дослідити історико-філософські, філософсько-методологічні та соціологічні аспекти міжособистісних відносин пацієнта як соціального суб'єкта з метою збереження та зміцнення свого здоров'я. Соціальна суб'єктність пацієнта буде проаналізована в потрібному сенсі: 1) як механізм критики натуралістичних концепцій здоров'я; 2) як складова сучасних нормостатистичних та холістичних концепцій здоров'я, де цінності та ідеали пацієнта відіграють ключову роль; 3) як суттєвий елемент удосконалення сучасних моделей здоров'я, наближення наукової медицини до *повсякденного життя* пацієнта.

Гіпотеза нашого дослідження полягає в тому, що формування та реалізація соціальної суб'єктності пацієнта сприяє збагаченню його соціального та психофізичного досвіду, збільшенню його наукових та ненаукових знань на природу хвороби та здоров'я, покращує його соціальне здоров'я. Соціальна суб'єктність пацієнта буде розглянута з точки зору формування моральних відносин та принципів: *гідності, автономії, довіри, лояльності, взаємності, солідарності, справедливості та ін.* Передбачається, що саме формування теоретичних моделей здоров'я – *психосоматичної, адаптивної, біоетичної, валеологічної, здоров'я як життєсвіту* та їх впровадження в практичну медицину сприяє розвитку соціальної суб'єктності пацієнта та наближенню медицини до його повсякденного світу.

Виклад основного матеріалу. У сучасних філософських уявленнях про здоров'я, що базуються на ідеях феноменології, екзистенційної філософії, герменевтики, це поняття виступає як *цінність, життєвий досвід, досвід тілесності, життєвий шлях, свобода, спів-Буття з іншими.* Тут здоров'я – умова і свобода бути “тут і зараз”, проживати кожен мить суб'єктивного життя як унікальне

і неповторне спів-буття, спосіб здійснення інтерсуб'єктивних патернів активності і розуміння, факт нашої співприсутності в світі людей і речей [17].

В нашому дослідженні в питаннях взаємодії суспільних та індивідуальних благ (цінностей, сенсів, життєвих стратегій тощо) ми будемо також користуватися ідеями та епістемологією, так званою, *третьою* соціологією, яку розробляли Дж. Г. Мід, Г. Блумер, І. Гоффман, Дж. Тернер, Р. Коллінз, П. Штомпка, А. Шюц, на формування якої великою мірою вплинули, з одного боку, філософські традиції американського прагматизму, біхевіоризму, інтеракціонізму, з іншого, – європейські ідеї гуманістичної філософії, екзистенційної психології та психоаналізу, структуралізму та феноменології [15].

Позиція представників *третьої* соціології полягає в тому, що *соціальна суб'єктність*, способи життя, матеріальне, технічне і цивілізаційне оточення людини будується на *міжособистісних відносинах* та їхніх мережах, що усі великі системи під назвою *суспільство*, є нічим іншим як результатом прямих *взаємин між індивідами*, що “відбуваються завжди і невинно, увічнені у вигляді впізнаваних форм та структур” [16, с. 39]. Тому ключем до пізнання соціального блага є суб'єктивний досвід та відчуття, емоційне сприйняття світу особистістю, яка перебуває разом з іншими у просторі повсякденного життя (життєсвіті) [20, с. 49]. Отже механізм соціальних змін на всіх рівнях визначається мікросвітом людських дій, міжособистісними діями та простором, мікрорівнем повсякденного життя [16, с. 289]. На думку одного з засновників сучасної соціології П. Штомпки, найбільш суттєвими моральними відносинами, на яких будується соціальна суб'єктність особистості є: *довіра, лояльність, взаємність, солідарність, повага та справедливість* [15, с. 166].

Одним з різновидів повсякденних людських інтеракцій є стосунки з лікарями та іншим медичним персоналом, саме в цьому нормативно-ціннісному просторі міжособистісних (етичних, моральних та правових) взаємовідносин формуються уявлення про норми та цінності здоров'я та хвороби, але не обмежуються виключно ними. Здатність вчасно відшукати “відповідного” лікаря та отримати медичну послугу (іншу соціальну підтримку), необхідні ліки в аптеках або скористатися нетрадиційними методиками лікування, почути та проаналізувати чужий досвід хвороби свідчать про соціальну спритність суб'єкта, його вписаність у соціальні “порядки” буття.

Перші соціальні контакти щодо збереження власного здоров'я почали формуватися між хворими та знахарями ще в стародавньому світі, останні намагалися підтримувати у суспільстві уявлення про свою всесильність і могутність, а довіра до знахаря покращувала результат “лікування”. З точки зору інтеракційної активності, в той час соціальні контакти “пацієнта” були обмежені не тільки соціальним статусом та фінансовими можливостями, але і незначною кількістю тих, хто володів мистецтвом лікування. Отже соціальні стосунки з тими, хто володів мистецтвом лікування, мали нерегулярний, епізодичний характер, а уявлення пацієнта про свою хворобу переважно зводилося до релігійних забобів та міфів. Тільки з 12-го століття в Європі поступово почався розвиток системи професійної медичної освіти [7, с. 57].

В період, який передував народженню нукової медицини, значна частина населення європейських країн не платила за медичну допомогу і не спілкувалась з лікарями так часто, як сьогодні, але посилала за священником помолитися на благо своєї душі. Наприклад в Англії у 1600 році 90 % вмираючих людей посилали за священником [7, с. 191]. У випадках, коли родина була не в змозі доглядати за хворими, – наймали місцевих медсестер, або ті полегшували біль, прали одяг та постільну білизну, готували для них. Бідні громадяни відвідували знахаря, що працював при церковній парафії [7, с. 192]. Переважна більшість людей вірила в те, що Христос як цілитель є єдиним медичним помічником, необхідним хворим та вмираючим людям. Акцент робився не на зціленні, а на визволенні душі від страждань. Але поступово відбувалося зміщення надії на одужання від Бога на медичного працівника, що, на думку британського філософа І. Мортімера, призвело до революційних змін структури суспільства [7, с. 194].

У 17-18-му століттях формуються наукові погляди на феномен здоров'я, підпорядковані принципам натуралізму та класичного раціоналізму: якщо лікар хоче “знати” хворобу, він має слідувати принципу “норми”, отже видалити індивіда в його неповторних та унікальних якостях [23]. В 1761 році була опублікована робота Дж. Б. Моргань “De sedibus et causis morborum per anatomen in dagatis”, в якій були описані результати розтинів семисот трупів разом з прижиттєвими симптомами [15, с. 82]. З того часу хвороба виявилася повністю вписаною у простір фізичного тіла хворого, дослідження якої доступно тільки спеціально підготовленому медичному спеціалісту [11]. Виявилось, що здоров'я і хвороба є умосяжними, метафізичними речами, науковими поняттями, а повсякденний досвід та скарги пацієнта – тим розмаїттям сущого, яке потрібно підпорядкувати, унормувати, систематизувати відповідно до існуючих нозологічних груп хвороб.

На становленні європейської медицини значною мірою вплинули система лікування та етика давньогрецького лікаря-філософа Гіппократа [26], вчення Т. Персіваля, Г. Сіджвіка, які передбачали наявність особливих переваг (“терапевтичних привілеїв”) у лікарів, що дозволяють їм самостійно приймати медично значущі рішення без хворого, *absente aegroto* [8, с. 174].

Мінуле століття пройшло під знаком критики практик Гіппократа і Персіваля [37] та розширення соціальної суб'єктності пацієнта, який з пасивного початку перетворився на дієвого соціального актора, почав створювати громадські рухи та організації щодо захисту своїх прав та свобод, реалізувати різні моделі та стратегії індивідуального здоров'я, застосовувати різноманітні технології його збереження та подовження повноцінного фізичного, психологічного та соціального життя. Як результат, сформувалося подвійне розуміння здоров'я як *наукового* та *соціального* конструкту, відповідно – дві теоретичних гілки: *натуралістична* та *нормативістська*.

Представники першої – відштовхуються від наукових цінностей об'єктивності та розуміння здоров'я як повноцінної реалізації сформованих еволюцією, біологічних функцій організму. В основі їх поглядів – методологічний принцип натуралістичного редукціонізму, вищі форми матерії – здоров'я та хвороба пояснюються закономірностями, властивими нижчим формам (фізіологічним та біологічним). Нормативісти, навпаки, вважають, що в здоров'я та хвороба визначаються соціокультурними конструктами, залежними від історичних типів соціуму, культури, міфологічної свідомості, стилів наукового мислення, форм та методів людського пізнання природи. Також відомі холістичні або гібридні моделі здоров'я, які поєднують елементи двох перших підходів [31, 32, 33, 34].

Одним з прикладів натуралістичного підходу є *біомедична* модель К. Бурси, яка розглядає здоров'я як відсутність патологічних змін в організмі, його здатність до біологічного виживання та репродукції [18]. Це можливо за умови, що біологічні функції організму та його частин (органів, тканин, клітин) відповідають середньостатистичному показнику функціонування – нормі, отже є *нормальними*. Ця концепція не відображає не тільки прагнення та цінності пацієнта, але й індивідуальні фізіологічні та анатомічні особливості, і може бути з однаковим успіхом прикладена як до людей, так і до теплокровних тварин, оскільки в її центрі – сома, тіло, а не особистість [35, с. 66].

В біомедичній моделі соціальна суб'єктність пацієнта формується на основі взаємодії пацієнта виключно з представниками офіційної медицини – практикуючими лікарями, медпрацівниками та науковцями. Пацієнт відчужений від хвороби та здоров'я: демаркацію цих явищ здійснює лікар на основі даних лабораторних практик. Отже багатьох людей відповідно до цієї моделі можна вважати “хворими”, “нездоровими” тільки на основі медичного діагнозу, а не суб'єктивних відчуттів та соціальної активності. Будь-які цінності пацієнта та етичні принципи його взаємовідносин з іншими можна розглядати тільки крізь призму медичного *патерналізму* та безумовної *довіри* до лікаря та офіційної медицини.

У другій половині 20-го століття вагомий внесок в філософію здоров'я був зроблений французькою школою психіатрії (К. Гольштейн, Ж. Кангієм, М. Фуко). Так, на думку французького лікаря та філософа Ж. Кангієма, “норма”, покладена в основу наукового розуміння феномену здоров'я, не є виключно теоретичним поняттям, вона згенерована самим життєвим процесом [19]. Немає науки про норму, але є наука фізіологія про ситуації та стани, “стабільні режими життя”, які називають “нормальними”. Тільки клінічна практика, успіх спілкування та взаємодії пацієнта та лікаря – вміння пацієнта правильно артикулювати свої хворобливі стани та здатність їх розпізнавати та розуміти лікарем – надають змістовності поняттю патології. Інший французький лікар К. Гольдштейн на підставі спостережень у Першу світову війну зробив висновок, що можливе використання неушкоджених частин мозку для компенсації функцій пошкоджених ділянок [24]. Вчений вважав, що, як в психіатрії та неврології, так і в інших галузях медицини, необхідно мислити *норму* і *патологію* в нерозривній цілісності для того, щоб встановити примат суб'єктивності, тобто людської екзистенції.

Представники гуманістичного напрямку психології (Г. Олпорт, К. Роджерс, А. Маслоу, Е. Фром та ін.) запропонували холістичну, *біопсихосоціальну модель* виникнення та перебігу захворювань. Вони довели, що для правильного розуміння причин страждань пацієнта, вибору лікування, досягнення комплаєнса з лікарем як при психічних, так і при соматичних захворюваннях, необхідно враховувати певну цілісність: *біологічні, психологічні та соціальні аспекти хвороби* [21, 22]. Медицина існує лише тому, що люди як соціальні суб'єкти почувають себе хворими і потребують допомоги з боку суспільства. Саме повсякденне життя вводить у свідомість людини категорії здоров'я та хвороби. Вочевидь, неможливо остаточно раціоналізувати людські недуги та страждання, які мають не тільки раціональний, але й ірраціональний, прагматичний, інтимний характер, є незамінними для збереження соціальної ідентичності та цілісності пацієнта. Саме тому виділяють принаймні три стадії або градації хвороби: *хвороба* (disease), *недуга* (illness) та *нездужання* (sickness) [28, с. 414]. У цій класифікації хвороба асоційована з органічними явищами, недуга – з суб'єктивними аспектами стану здоров'я, а нездужання – з соціальним здоров'ям [27].

Різновидом холістичних уявлень про здоров'я є *психосоматична модель*, в якій хвороба “постає як точне слово психічної інтенції”, коли певні ментальні модуси людини призводять до патологічних порушень її соматичного статусу. Засновник психоаналізу та психотерапії З. Фройд одним з перших звернув увагу на безпосередній терапевтичний ефект соціальної інтеракції, розмови лікаря-психотерапевта з пацієнтом, які мають *автотелічний*, інтимний характер, а також на те, що

психічні розлади беруть свій початок в сімейних відносинах, які є прообразом майбутніх повноцінних соціальних інтеракцій.

Різні форми прояву хвороби можуть мати різний ментальний зміст та значення для індивіда як соціального суб'єкта: маніфестувати його прагнення до лідерства; виконувати функцію екзистенційного захисту від оточуючих; встановлювати порушену вихованням та іншими причинами душевну рівновагу; слугувати своєрідною мовою спілкування з іншими людьми; свідчити про потурання суб'єкта своїм слабкостям [5]. Психосоматична модель здоров'я передбачає не просто відсутність хвороб, але позитивний психоемоційний та духовний стан.

Одним з найважливіших елементів здоров'я є внутрішня картина хвороби (ВКХ), яка досліджувалася Г. А. Аріною та А. Ш. Тхостовим [14]. Автори вважають, що ВКХ є особливою формою пізнавальної діяльності (соматорецепції) пацієнта, спрямованої на подолання хворобливих відчуттів та позбавлення від страждань та хвороби, вона є складною психологічною структурою, що складається з 4 рівнів сприйняття хвороби: 1) чуттєвого; 2) емоційного (емоційні реакції хворого на окремі симптоми, захворювання в цілому і його наслідки); 3) інтелектуального (комплекс знань хворого про своє захворювання, усвідомлення причин і можливих наслідків хвороби); 4) мотиваційного (особистісний сенс хвороби), що супроводжується зміною поведінки, способу життя і актуалізацією соціальної діяльності з метою збереження здоров'я.

Розмаїття маніфестацій хвороб та хворобливої симптоматики у різних пацієнтів свідчить не тільки про важливість суб'єктивного виміру, а також про різноманіття індивідуального сприйняття пацієнтами своїх недуг, про феномен *адаптації* [28, с. 414]. Адаптація до хвороби зменшує залежність пацієнта від медичних закладів, сприяє його поверненню до соціального життя в широкому розумінні цього слова.

Адаптаційні моделі здоров'я викликали значний теоретичний та практичний інтерес, сприяли зміні пріоритетів системи охорони здоров'я при наданні медичних послуг. Сьогодні при розподілі медичних ресурсів деякі країни орієнтуються на тяжкість захворювання, яка визначається також і соціальною адаптацією пацієнта до хвороби та страждань [28]. Зміни статусу та соціальної ролі пацієнта, характеру міжособистісних стосунків призводять до змін соціальних інститутів, їх завдань, форм та методів роботи. Так адаптація онкохворих до болю за допомогою фармакологічних засобів сприяла гуманізації медицини, розвитку хоспісного руху та паліативної допомоги, відкриттю нових медичних спеціальностей та відділень в лікарнях.

У 80-их роках минулого століття був показаний взаємозв'язок між моральними цінностями, рівнем етичної культури медперсоналу і якістю наданих медичних послуг. Ці дослідження стали поштовхом для суспільних ініціатив з надання медичних послуг, орієнтованих на *цінності* споживачів [36]. У результаті були створені засновані на екологічних цінностях *зелені клініки, дружні до молоді центри, християнські центри* медичної допомоги та *поліклініки для феміністично орієнтованих жінок* тощо. Отже, міжособистісні стосунки пацієнта та медперсоналу отримали новий ціннісний та етико-правовий вимір.

Значною мірою на розуміння феномену здоров'я сприяли міждисциплінарні напрямки – *біоетика та валеологія*, представники яких акцентували увагу на об'єднанні медичних, етичних та екологічних векторів здоров'я, на важливості ціннісних та етико-правових засад взаємодії медперсоналу та пацієнтів, на правах пацієнта як соціального суб'єкта на *автономію, свободу вибору, гідність, справедливість розподілу медичних ресурсів та ін.*

Біоетична модель здоров'я втілює уявлення про здоров'я людини як реалізацію етико-правової доктрини, різноманітних біоетичних прав людини, в тому числі права на здоров'я та хворобливі стани, на життя та смерть [12]. "Батько біоетики" В. Р. Поттер вважав, що людство потребує відродження голістичного погляду на світ природи і суспільства, йому необхідна нова мудрість: "Метою біоетики повинне стати покращення якості життя індивіда і суспільства, вона має запропонувати відповідні моделі способу життя людей у соціумі, сприяти формуванню нової суспільної політики" [13, с. 35].

В цій моделі міжособистісний простір взаємовідносин пацієнта з іншими структурований біоетичними принципами: *поваги до автономії та гідності особистості, цілісності, благодіяння, уникнення шкоди, уразливості, справедливості, відповідальності, солідарності, толерантності та ін.* [8]. В якості соціальних суб'єктів виступають медичні та соціальні працівники, аптекарі, інші пацієнти, родина, представники нетрадиційної медицини та громадських організацій щодо захисту прав пацієнта, юристи та ін.

Біоетична модель базується на припущенні, що лише пацієнт є головним і остаточним авторитетом при розв'язанні складних питань власного блага та здоров'я, його самостійні та відповідальні рішення більшою мірою сприяють його соціальному, психічному і фізичному благополуччю, ніж рішення лікаря. Розробка та законодаче впровадження біоетичних цінностей та принципів призвели до перегляду традиційної медичної етики та деонтології та формуванню якісно нових конфігурацій міжособистісного простору та соціальних відносин при наданні медичних послуг.

Принципи біоетики підвищують рівень активності та відповідальності як лікаря так і пацієнта при налагодженні ефективної співпраці та діалогу. Рівень компетентності та обсяг медичних знань пацієнта, можливість спиратися на досвід свого повсякденного життя та власні цінності зростає.

Значний внесок в розвиток *права людини на хворобу* було зроблено Т. Келяновським [29, 30], який показав, що на реалізацію цього права впливає низка чинників: визначення здоров'я як середньостатистичної норми; інвазивність медицини та невиправданий соціальний оптимізм (світ без хвороб); утилітаризм при наданні медичних послуг; особливі культурні цінності (гарна фізична форма, здоровий зовнішній вигляд); одностороння інтерпретація права людини на здоров'я, а не на хворобу [25]. Він стверджував, що сучасна епоха втілила в життя постулат права на здоров'я, як складову медичного страхування, але настав час відстоювати права хворих на повноцінну участь у житті суспільства та боротися з різними проявами нетерпимості, дискримінації та маргіналізації хворих, отже, поряд із правом на здоров'я, право на хворобу також має стати універсальним.

Валеологічна модель здоров'я базується на тому факті, що індивідуальне здоров'я – це явище, не пов'язане виключно з медициною та медичними установами, в фокусі валеологічної роботи – психоемоційні та духовні стани людини, її переживання, смисли, цінності [4, с. 177]. Особливості валеологічної моделі передбачають взаємодію соціальних суб'єктів на стикі системи охорони здоров'я, педагогіки та соціальної роботи. Отже, валеологічна діяльність та робота здійснюються на професійному та непрофесійному рівнях, до останнього відносять різновиди добровільної допомоги та взаємодопомоги, основаної та емоційно-особистісного ставленні до людей. Медико-валеологічна робота проводиться з такими контингентами, допомога яким виходить за межі професійної компетентності медиків та соціальних працівників, це – хворі з хронічними або невиліковними хворобами, соціально дезадаптовані індивіди, люди з особливими потребами, самотні літні люди, діти-сироти, матері-підлітки, багатодітні та асоціальні сім'ї, постраждали під час війни цивільні та військові тощо. Етичними та організаційними принципами такої роботи є: *екосистемність, багатомірність, солідарність, континуальність, різноманіття індивідуальних особливостей* [4, с. 184].

Значною мірою здоров'я є результатом відповідальності пацієнта за реалізацію своїх життєвих стратегій, принципів і цілей. Ця модель підкреслює важливість вдосконалення і використання людиною як традиційних, так і нетрадиційних технологій збереження та розвитку індивідуального здоров'я, значну роль здорового способу життя, впливу психологічних, духовних та екологічних чинників на фізичний та соматичний статус індивіда [1]. “Валеологічний поворот” в медицині пов'язаний з розумінням необхідності активної турботи кожної людини про своє здоров'я як про власне благо, турботи не тільки про тіло, а й про душу.

Нами була запропонована власна оригінальна концепція *здоров'я як життєсвіту людини* [9, 11]. Життєсвіт передусє науковій рефлексії, і означає повсякденний світ людської безпосередності та очевидності (феноменальний світ у Гуссерлівському розумінні). Повсякденний світ досвіду спілкування та відповідних відчуттів, бажань та сумнівів, намірів та дій особистості, що виникають в міжособистісному просторі – це та реальність, в якій лише й можлива соціальна суб'єктність людини та формування об'єктивних соціальних структур (А. Шюц) [16, с. 44; 17].). На нашу думку, *життєсвіт* є тією реальністю, робота з якою висвітлює нові горизонти та можливості для терапевтичного процесу, розробки нових моделей та концепцій здоров'я та системи надання медичних послуг, організації системи охорони здоров'я, удосконалення існуючих моделей здоров'я на ґрунті більш кращого розуміння внутрішнього світу та суб'єктивних станів пацієнта, його цінностного універсуму, моральних засад соціального життя та способів присутності у суспільстві.

Життєвий і практичний досвід лікаря і пацієнта, його близьких, аптекарів, до яких людина звертається за порадою, колег на роботі, інших на вулиці, що діляться своїм досвідом, емоційно забарвлені переживання пацієнта про власні хвороби і здоров'я, сни і страхи, моральні виміри особистого життя, внутрішня картина хвороби, унікальні *експерименти і духовні практики*, що мають місце в житті пацієнта, сприяють інтеграції індивідуальних та соціальних моральних цінностей, принципів та досвіду, які є основою соціальних стосунків.

Таким чином, самореалізація людини: досягнення нею своїх професійних цілей, задоволення потреб та інтересів, в тому числі потреби мати гарне здоров'я, можливі лише у світі повсякденного життя, в міжособистісному просторі завдяки численним соціальним інтеракціям, взаємодії людей під час спілкування, у групах, в суспільстві. Збереження гарної фізичної форми, психічного та соматичного здоров'я, вчасне отримання сучасної медичної допомоги завжди здійснюється в контексті соціальної активності та затребуваності суб'єкта, на основі базових відносин *довіри, взаємності, взаємоповаги, солідарності*. І навпаки, припинення соціальної діяльності та зменшення кількості соціальних інтеракцій призводить до порушення звичного темпоритму життя, погіршення психосоматичного стану та розладів фізичного та психічного здоров'я. Недоліком данної моделі є те, що уявлення, почуття, досвід людини щодо власного здоров'я, тобто безпосередню людську життєдіяльність, життєсвіт, важко об'єктивувати з точки зору суспільних відносин [16].

Всеохопна цифровізація медицини; можливість використання пацієнтом послуг телемедицини та грид-медицини; створення та поширення соціальних мереж надавачами медичних послуг; розробка програм електронної охорони здоров'я; впровадження гаджетів та додатків до комп'ютерних програм, фітнес-трекерів тощо, спрямованих на задоволення потреб пацієнтів-користувачів, викликає як оптимізм щодо наближення медичних послуг до повсякденного життя людини, так і певні сумніви стосовно їхньої можливості поліпшити управління індивідуальним здоров'ям [6, с. 40].

Сучасна людина має пристосовуватися до подій малоймовірних, неочікуваних, вміти жити та виживати в умовах глобальних ризиків та загроз. Тому все більшу увагу останнім часом приділяють розробці новітніх концепцій *єдиного та планетарного здоров'я* [6, с. 7], в яких долаються межі розуміння пацієнта як індивіда та соціального суб'єкта, останній розглядається як *розширений організм*, що будує свої інтерактивні та динамічні стосунки з середовищем, яке включає фізичні, біологічні та соціальні обставини, соціальний та природний світ, глобальні та локальні чинники навколишнього середовища [6, с. 128].

Висновки. Проведений історико-філософський, філософсько-методологічний та соціологічний аналіз соціальних відносин пацієнта з лікарем та іншими соціальними суб'єктами на донауковому та науковому етапах розвитку медицини, а також природничонауковій, філософській, соціологічній теорії, концепції та ідеї, що суттєво вплинули на розвиток сучасних уявлень про здоров'я та соціальну суб'єктність пацієнта.

Було показано, що у 20-му столітті відмічається тематизація соціологічних вимірів медицини та соціальної суб'єктності пацієнта. Формування та реалізація соціальної суб'єктності пацієнта сприяє збагаченню його соціального та психофізичного досвіду, збільшенню його наукових та ненаукових знань на природу хвороби та здоров'я, покращує його соціальне здоров'я.

Проаналізовані сучасні моделі здоров'я – біомедична, біопсихосоціальна, психосоматична, адаптивна, біоетична, валеологічна, модель здоров'я як життєсвіту з точки зору набуття пацієнтом особистого досвіду та медичних знань, формування міжособистісного простору, різних типів і форм відносин між пацієнтом та іншими соціальними суб'єктами.

Показано, що реалізація соціальної суб'єктності пацієнта, його здатності актуалізувати свій зовнішній та внутрішній потенціал, активно будувати суспільні відносини та використовувати міжособистісні стосунки з метою одужання та формування стратегій здорового способу життя, сприяє розв'язанню протиріч між соціальними та індивідуальними благами та формуванню єдиного медичного простору в сфері надання медичних послуг.

З'ясовано, що в різних моделях здоров'я соціальна суб'єктність пацієнта має свої особливості та прояви, тому наукові концепції здоров'я можна розглядати з погляду втілення в них цінностей повсякденного інтерсуб'єктивного життєсвіту пацієнта, його переживань та індивідуального досвіду, сенсів та ціннісних уподобань, набутих в спілкуванні з іншими. Важливим механізмом формування соціальної суб'єктності пацієнта виступає міжособистісний простір, структурований етичними принципами автономії та гідності особистості, цілісності, благодіяння, уникнення шкоди, уразливості, справедливості, відповідальності, солідарності, толерантності та ін. Таким чином, різноманітні моделі здоров'я можна оцінювати з позиції моральних принципів міжособистісних стосунків та формування на їх основі міжособистісного простору для реалізації різноманітних уявлень пацієнта про власну цілісність та соціальну природу.

Показано, що психосоматична, адаптивна, біоетична, валеологічна моделі здоров'я, модель здоров'я як життєсвіту сприяють розвитку соціальної суб'єктності пацієнта шляхом лібералізації та демократизації відносин пацієнта з медичними працівниками, впровадженню етичних принципів автономії, довіри, лояльності, поваги гідності та ін. в міжособистісний простір та формуванню відповідної етико-правової культури, наближенню наукової медицини до життєсвіту пацієнта.

Концепція здоров'я людини як життєсвіту, як простору реалізації її індивідуальних сценаріїв та стратегій збереження здоров'я в соціальному просторі, є тією реальністю, робота з якою висвітлює нові горизонти та можливості для терапевтичного процесу, розробки нових моделей та концепцій здоров'я та удосконалення системи надання медичних послуг.

Список використаних джерел:

1. Апанасенко, ГЛ 2020, *Введение в новую парадигму здравоохранения. Здоровье и фитнес*, Київ: Изд-во ООО "Юрка Любченка", 287 с.
2. *Єдиний медичний простір України: правовий вимір 2022*, Монографія, ред. С. Г. Стеценко, Харків: Право, 670 с.
3. Журавльова, ЮО 2016, 'Еволюція наукових поглядів на категорію "суспільні блага"', *Причорноморські економічні студії*, Вип. 9-1, с.12-16.
4. Кулиниченко, ВЛ 2001, *Современная медицина: трансформация парадигм теории и практики (Философско-методологический анализ)*, Киев: Центр практичної філософії, 240 с.
5. Менегетти, А 2004, *Психосоматика. Новейшие достижения*, Київ: ННБФ "Онтопсихологія", 354 с.

6. Мінцер, ОП & Новик АМ 2024, *Інформаційні аспекти здоров'я*. Монографія, Київ: Інтерсервіс, 222 с.
7. Мортімер, І 2018, *Століття змін. Яке століття бачило найбільше змін і чому це важливо для нас*, Харків: Вид-во "Ранок": Фабула, 448 с.
8. Пустовит, СВ 2009, *Глобальна біоетика: становлення теорії та практики (філософський аналіз)*, Київ: Арктур, 324 с.
9. Пустовит, СВ 2021, 'Жизненный мир пациента как современная модель здоровья', *Здоров'я, медицина та філософія: стратегії виживання: м-ли ІХ Міжнародного симпозиуму з біоетики*, м. Київ, 15-16 квітня 2021 р., Київ: Графіка та дизайн, с. 72-74.
10. Пустовит, СВ 2021, 'Пандемия COVID-19: социальные практики и биоэтические аспекты сохранения здоровья', *Health, medicine and bioethics in contemporary society: inter and multidisciplinary studies*. Collection of scientific works, Chisinau: Central-Editorial-Poligrafic Print Caro, с.18-23.
11. Пустовит, СВ 2022, 'Обмеження модерної медицини в контексті ковідної гіперреальності: актуалізація моделі здоров'я як життєвіту пацієнта', *Здоров'я, медицина та філософія: стратегії виживання в умовах ковідної реальності*. Монографія, наук. ред. Пустовит, СВ, Бугайова, НМ & Палей, ЛА, Київ: Українська асоціація з біоетики, с. 8-23.
12. Пустовит, СВ 2023, 'Витоки та концептуальні засади глобальної біоетики В.Р. Поттера', *Humanities studies: збірник наукових праць*, Вип. 15(92), с. 44-51.
13. Пустовит, СВ & Палей, ЛА 2023, 'Від етики Гіппократа до глобальної біоетики В.Р. Поттера: освітні аспекти', *Освітній дискурс: збірник наукових праць*, Вип. 44(4-6), с. 30-42.
14. Тхостов, А 2002, *Психологія телесності*, Київ: Смысл, 287 с.
15. Шевченко, АА & Соколов, АД 2016, 'Анатомия человека в истории медицинского знания', *Журнал анатомии и гистологии*, Т2, № 2, с. 81-88.
16. Штомпка, П 2022, *Соціальний капітал. Теорія міжособистісного простору*, пер. з поль.: М. Яковина, Київ: Дух і Літера, 400 с.
17. Шюц, А & Лукман, Т 2004, *Структури життєвіту*, Київ: Український Центр духовної культури, 560 с.
18. Boorse, C 1997, A rebuttal on health. *What is disease? (Biomedical Ethics Reviews)*, ed. James M. Humber & Robert F. Almeder, 3-134. Totowa, New Jersey: Humana Press, 250 p.
19. Canguilhem, G 1991, *The normal and the Pathologic*, New-York: Zone Books, 327 p.
20. Ellias, N 1996, *Die Gesellschaft der Individuen*, Frankfurt an Main: Suhrkamp, 320 p.
21. Engel, G 1977, 'Theneed for a new medical model: A challenge for biomedicine', *Science*, No. 196, pp. 129-136.
22. Engel, G 1980, 'The clinical applicationofthebiopsychosocialmodel', *The American Journal of Psychiatry*, May 1980, Vol. 137, pp. 535-544.
23. Foucault, M 1963, *Naissance de la clinique. Une archéologie du regard médical*, Paris, Presses Universitaires de France, 212 p.
24. Golshtein, K 1983, *La Structure de l'organisme: Introduction à la biologie à partir de la pathologie humaine*, Paris: Gallimard, 462 p.
25. Halasz, J 2018, 'About the right to be ill', *Medicine, health care and philosophy*, No 21, pp. 113-123.
26. *Hippocratic Corpus* 2011, BMJ, 342 p.
27. Hofmann, B 2002, 'On the Triad Disease, Illness and Sickness', *The Journal of Medicine and Philosophy: A Forum for Bioethics and Philosophy of Medicine*, 27 (6), pp. 651-673.
28. Jolstad, B 2023, 'Adaptation and illness severity: the significance of suffering', *Medicine, healthcare and philosophy*, V.26, No 3, pp. 413-423.
29. Kielanowski, T 1974, 'Zdrowie człowieka (Health of a Man)', *Człowiek i nauka*, Warszawa: Wiedza Powszechna, pp.164-175.
30. Kielanowski, T 1975, 'Medyczne i moralne problemy umierania i śmierci (Medical and moral problems of dying and death)', *Etyka*, No 14, pp. 97-106.
31. Lalonde, M 1974, A new perspective on the health of Canadians. A working document, Ottawa:Governmentof, 76 p. Available from : <<https://www.phac-aspc.gc.ca/ph-sp/pdf/perspect-eng.pdf>>. [21 June 2024].
32. Nordenfelt, L 1987, *On the nature of Health. An action–theoretic approach*, Dordrecht: D. Reidel Publishing Company, 120 p.
33. Sigerist H. E. 1937, *Socialized Medicine in the Soviet Union*, New York, NY: W. W. Norton, 120 p.
34. Sigerist, HE 1960, *On the history of medicine*, New-York: MD Publications, Inc., 313 p.
35. Svenaeus, F 2001, 'Health and Illness as Enacted Phenomen', *Topoi*, Vol. 41(2), pp. 373-382.
36. Veatch, RM 1981, *A theory of Medical ethics*, N.-Y.: Basicbooks, 387 p.

References:

1. Apanasenko, HL 2020, *Vvedenye v novuiu paradyhmu zdravookhraneniya. Zdorove y fitnes (Introduction to the new healthcare paradigm. Health and fitness)*, Kyiv: Yzd-vo OOO "Turka Liubchenka", 287 s.
2. *Iedynyi medychnyi prostir Ukrainy: pravovyi vymir (Unified medical space of Ukraine: legal dimension)* 2022, Monohrafiia, red. S. H. Stetsenko, Kharkiv: Pravo, 670 s.
3. Zhuravlova, YuO 2016, 'Evolutsiia naukovykh pohliadiv na katehoriu "suspilni blaha" (Evolution of scientific views on the category of "public goods")', *Prychornomorski ekonomichni studii*, Vyp. 9-1, с.12-16.
4. Kulynychenko, VL 2001, *Sovremennaiia medytsyna: transformatsiya paradyhm teoryy y praktyky (Fylosofsko-metodolohycheskyi analiz) (Modern medicine: transformation of paradigms of theory and practice (Philosophical and methodological analysis))*, Kyev: Tsentr praktychnoi filosofii, 240 s.
5. Menehetty, A 2004, *Psykhosomatyka. Noveishye dostyzhenyia (Psychosomatics. New achievements)*, Kyiv: NNBF "Ontopsykholohiia", 354 s.

6. Mintser, OP & Novyk AM 2024, *Informatsiini aspekty zdorovia (Information aspects of health)*. Monohrafiia, Kyiv: *Interservis*, 222 s.
7. Mortimer, I 2018, *Stolittia zmin. Yake stolittia bachylo naibilshe zmin i chomu tse vazhlyvo dlia nas (A century of change. Which century saw the most changes and why it is important for us)*, Kharkiv: *Vyd-vo "Ranok": Fabula*, 448 s.
8. Pustovyt, SV 2009, *Hlobalnaia byoetyka: stanovlenye teoryy y praktyky (fylosofskiy analiz) (Global bioethics: establishment of theory and practice (philosophical analysis))*, Kyev: Arktur, 324 s.
9. Pustovyt, SV 2021, 'Zhyznennyi myr patsyenta kak sovremennaia model zdorovia (The patient's life as a modern model of health)', *Zdorovia, medytsyna ta filosofii: stratehii vyzhyvannia: m-ly IKh Mizhnarodnoho sympoziumu z bioetyky*, m. Kyiv, 15-16 kvitnia 2021 r., Kyiv: *Hrafika ta dyzain*, s. 72-74.
10. Pustovyt, SV 2021, 'Pandemyia COVID-19: sotsyalnye praktyky y byoetycheskye aspekty sokhraneniya zdoroviay (The COVID-19 pandemic: social practices and bioethical aspects of health preservation)', *Health, medicine and bioethics in contemporary society: inter and multidisciplinary studies. Collection of science works*, Chisinau: *Central-Editorial-Poligrafic Print Caro*, s.18-23.
11. Pustovit, SV 2022, 'Obmezhennia modernoi medytsyny v konteksti kovidnoi hiperrealnosti: aktualizatsiia modeli zdorovia yak zhyttiesvitu patsiienta (Limitations of modern medicine in the context of pseudo-hyperreality: actualization of the model of health as a patient's lifeworld)', *Zdorovia, medytsyna ta filosofii: stratehii vyzhyvannia v umovakh kovidnoi realnosti*. Monohrafiia, nauk. red. Pustovit, SV, Buhaiova, NM & Paliei, LA, Kyiv: *Ukrainska asotsiatsiia z bioetyky*, s. 8-23.
12. Pustovit, SV 2023, 'Vytoky ta kontseptualni zasady hlobalnoi bioetyky V.R. Pottera (Origins and conceptual foundations of global bioethics V.R. Potter)', *Humanities studies: zbirnyk naukovykh prats*, Vyp. 15(92), c. 44-51.
13. Pustovit, SV & Paliei, LA 2023, 'Vid etyky Hippokrata do hlobalnoi bioetyky V.R. Pottera: osvitni aspekty (From Hippocratic ethics to global bioethics V.R. Potter: educational aspects)', *Osvitnii dyskurs: zbirnyk naukovykh prats*, Vyp. 44(4-6), c. 30-42.
14. Tkhostov, A 2002, *Psykhohohyia telesnosti (Psychology of physicality)*, Kyev: Smysl, 287 s.
15. Shevchenko, AA & Sokolov, AD 2016, 'Anatomyia cheloveka v ystoriy medytsynskoho znanya (Human anatomy in the history of medical knowledge)', *Zhurnal anatomyy y hystolohyy*, T2, № 2, c. 81-88.
16. Shtompka, P 2022, *Sotsialnyi kapital. Teoriiia mizhosobystisnoho prostoru (Social capital. Theory of interpersonal space)*, per. z pol.: M. Yakovyna, Kyiv: *Dukh i Litera*, 400 s.
17. Shiuts, A & Lukman, T 2004, *Struktury zhytssvitu (Structures of the world of life)*, Kyiv: *Ukrainskyi Tsentru dukhovnoi kultury*, 560 s.
18. Boorse, C 1997, A rebuttal on health. *What is disease? (Biomedical Ethics Reviews)*, ed. James M. Humber & Robert F. Almeder, 3-134. Totowa, New Jersey: *Humana Press*, 250 p.
19. Canguilhem, G 1991, *The normal and the Pathologic*, New-York: *Zone Books*, 327 p.
20. Ellias, N 1996, *Die Gesellschaft der Individuen*, Frankfurt an Main: *Suhrkamp*, 320 p.
21. Engel, G 1977, 'The need for a new medical model: A challenge for biomedicine', *Science*, No. 196, pp. 129-136.
22. Engel, G 1980, 'The clinical application of the biopsychosocial model', *The American Journal of Psychiatry*, May 1980, Vol. 137, pp. 535-544.
23. Foucault, M 1963, *Naissance de la clinique. Une archéologie du regards médical*, Paris, *Presses Universitaires de France*, 212 p.
24. Golshtein, K 1983, *La Structure de l'organisme: Introduction à la biologie à partir de la pathologie humaine*, Paris: *Gallimard*, 462 p.
25. Halasz, J 2018, 'About the right to be ill', *Medicine, health care and philosophy*, No 21, pp. 113-123.
26. *Hippocratic Corpus* 2011, *BMJ*, 342 p.
27. Hofmann, B 2002, 'On the Triad Disease, Illness and Sickness', *The Journal of Medicine and Philosophy: A Forum for Bioethics and Philosophy of Medicine*, 27 (6), pp. 651-673.
28. Jolstad, B 2023, 'Adaptation and illness severity: the significance of suffering', *Medicine, healthcare and philosophy*, V.26, No 3, pp. 413-423.
29. Kielanowski, T 1974, 'Zdrowie człowieka (Health of a Man)', *Człowiek i nauka*, Warszawa: *Wiedza Powszechna*, pp.164-175.
30. Kielanowski, T 1975, 'Medyczne i moralne problemy umierania i śmierci (Medical and moral problems of dying and death)', *Etyka*, No 14, pp. 97-106.
31. Lalonde, M 1974, A new perspective on the health of Canadians. A working document, Ottawa: Government of, 76 p. Available from : <<https://www.phac-aspc.gc.ca/ph-sp/pdf/perspect-eng.pdf>>. [21 June 2024].
32. Nordenfelt, L 1987, *On the nature of Health. An action-theoretic approach*, Dordrecht: *D. Reidel Publishing Company*, 120 p.
33. Sigerist H. E. 1937, *Socialized Medicine in the Soviet Union*, New York, NY: *W. W. Norton*, 120 p.
34. Sigerist, HE 1960, *On the history of medicine*, New-York: *MD Publications, Inc.*, 313 p.
35. Svenaeus, F 2001, 'Health and Illness as Enacted Phenomenon', *Topoi*, Vol. 41(2), pp. 373-382.
36. Veatch, RM 1981, *A theory of Medical ethics*, N.-Y.: *Basicbooks*, 387 p.

DOI 10.33930/ed.2019.5007.50(7-9)-3

УДК 37.01

**НЕВЕРБАЛЬНА КОМУНІКАЦІЯ ЯК ЧИННИК АДАПТАЦІЇ В
ІНТЕРКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ****NON-VERBAL COMMUNICATION AS A FACTOR OF ADAPTATION IN INTERCULTURAL
SPACE****М. В. Триняк**

Актуальність теми дослідження. Невербальна комунікація як культурно-детермінований компонент, специфічний для комунікативного простору кожної лінгвокультури, розкриває особливості національної мовної свідомості. Дослідження означеного компонента дає змогу пізнати національно-специфічні складові в комунікації, формувати необхідну для ефективною адаптації в інтеркультурному просторі комунікативну поведінку.

Постановка проблеми. У зв'язку із актуалізацією у другій половині ХХ століття вивчення паралінгвістичних (невербальних) чинників комунікації, особливо гостро постала проблема недостатньої кількості досліджень щодо національної специфіки спілкування, мовленнєвих і поведінкових стереотипів із позицій новоутворених наукових галузей: психолінгвістики, інтеркультурної комунікації, лінгвокультурології, філософії освіти. Щодо останньої затребуваність таких досліджень зумовлена необхідністю навчання підростаючого покоління нормам адекватної комунікативної поведінки у глобалізованому світі із фактично необмеженим потенціалом міжнаціональних контактів і, водночас, браком навчальних матеріалів, у яких би знайшли відображення взірці застосування культурних, ситуативних та індивідуальних норм спілкування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему дослідження зумовила вибір для аналізу праць таких зарубіжних дослідників, як: Е. Холл, Р. Бердвістелл, Х. Брінкман, М. Ремланд, М. Джус, П. Екман та ін.

Постановка завдання. Першочерговим завданням дослідження є концептуалізація феномену невербальної комунікації, зокрема, в аспекті просторового орієнтування (проксемика), як адаптаційного фактору у процесі інтеркультурної взаємодії.

Виклад основного матеріалу. Міжкультурна комунікація, як науково-прикладна дисципліна, опікується питаннями: як зрозуміти чуже (інше), адекватно комунікувати із Іншим, правильно інтерпретувати автентичні культурні знаки, адаптуватися до умов взаємодії із представниками інших культур? Здатність до адаптації – одна із складових міжкультурної компетентності особистості. Під цим розуміється комплекс соціальних навичок і здібностей, за допомогою яких людина успішно здійснює спілкування з партнерами із інших культур як на побутовому, так і на професійному рівні. Згідно із комунікативною моделлю культури Е. Холла, здатність до адаптації в інтеркультурному просторі опосередкована основними параметрами або первинними інформаційними системами, серед яких дослідник значну увагу приділяє категорії простору. Згідно із концепцією Холла можна визначити щонайменше чотири аспекти викорис-

Urgency of the research. Non-verbal communication as a culturally determined component specific to the communicative space of each linguistic culture reveals the peculiarities of national linguistic consciousness. The study of this component makes it possible to learn about nationally specific components in communication, to form the communicative behaviour necessary for effective adaptation in the intercultural space.

Target setting. In connection with the actualization of the study of paralinguistic (non-verbal) factors of communication in the second half of the twentieth century, the problem of insufficient research on the national specificity of communication, speech and behavioral stereotypes from the standpoint of the newly formed scientific fields: psycholinguistics, intercultural communication, linguistic and cultural studies, and philosophy of education has become particularly acute. As for the latter, the demand for such research is due to the need to teach the younger generation the norms of adequate communicative behavior in a globalized world with virtually unlimited potential for international contacts and, at the same time, the lack of educational materials that would reflect examples of the application of cultural, situational and individual norms of communication.

Actual scientific researches and issues analysis. The research problem has led to the choice for analysis of the works of such foreign researchers as: E. Hall, R. Birdwistell, H. Brinkman, M. Remland, M. Juice, P. Ekman, etc.

The research objective. The primary task of the study is to conceptualise the phenomenon of non-verbal communication, in particular, in the aspect of spatial orientation (proxemics), as an adaptation factor in the process of intercultural interaction.

The statement of basic materials. Intercultural communication, as a scientific and applied discipline, deals with the following questions: how to understand the alien (other), communicate adequately with the Other, correctly interpret authentic cultural signs, and adapt to the conditions of interaction with representatives of other cultures? The ability to adapt is one of the components of an individual's intercultural competence. It is understood as a set of social skills and abilities that help a person successfully communicate with partners from other cultures, both at the domestic and professional levels. According to E. Hall's communicative model of culture, the ability to adapt in intercultural space is mediated by the main parameters or primary information systems, among which the researcher pays considerable attention to the category of space.

According to Hall's concept, at least four aspects of people's use of space can be identified, and this use varies depending on the culture: personal space; spatial

тання людьми простору, і це використання варіюється, залежно від культури: особистий простір; орієнтація у просторі; міжособистісна дистанція; організація простору. У працях, дотичних до цієї проблематики, на основі емпіричних даних виокремлюються певні чинники, що сприяють або ускладнюють процес адаптації. Полегшують пристосування до нових культурних умов такі риси характеру, як: терпимість до неоднозначних міжкультурних ситуацій, відкритість, екстравертність, здатність до емпатії, допитливість, самокритичність. Негативно впливають на адаптацію ригідність характеру, несамостійність, схиляння перед авторитетами. Результати досліджень свідчать: чим легше й успішніше людина проходить стадію аккультурації, тим кращі її досягнення у професійній сфері.

Висновки. Визначальною умовою успішності професійної та суспільної діяльності сучасної людини є уміння ефективно взаємодіяти із представниками інших культур. І якщо на вербальному рівні у такому спілкуванні система кодифікації є доволі прозорою і вимагає лише знання тієї чи іншої мови, то сприйняття і розуміння невербальних сигналів є складним і багатовекторним процесом. Саме від здатності правильно інтерпретувати паралінгвістичні сигнали інших залежить результат комунікації у випадку “зустрічі культур”. Удосконалюючи навчання та інтенсифікуючи дослідження в означеній галузі можливо досягти порозуміння між народами в умовах відкритості глобального культурного й освітнього просторів.

Ключові слова: невербальна комунікація, проксемика, адаптація, інтеркультурний простір.

orientation; interpersonal distance; and space organisation.

In works related to this issue, empirical data have identified certain factors that facilitate or complicate the process of adaptation. The following character traits facilitate adaptation to new cultural conditions: tolerance to ambiguous intercultural situations, openness, extroversion, empathy, curiosity, self-criticism. Character traits that have a negative impact on adaptation are rigidity of character, lack of independence, and obedience to authority. Research results show that the easier and more successful a person goes through the acculturation stage, the better their achievements in the professional sphere.

Conclusions. The ability to interact effectively with representatives of other cultures is a crucial condition for the success of a modern person's professional and social activities. And while the codification system in such communication is quite transparent at the verbal level and requires only knowledge of a particular language, the perception and understanding of non-verbal signals is a complex and multidirectional process. It is the ability to correctly interpret the paralinguistic signals of others that determines the outcome of communication in the case of a “meeting of cultures”. By improving education and intensifying research in this area, it is possible to achieve mutual understanding between peoples in the context of an open global cultural and educational space.

Keywords: nonverbal communication, proxemics, adaptation, intercultural space.

Актуальність теми дослідження. Культурно-специфічні особливості комунікації проявляються у різних формах (міжособистісній, масовій, груповій та організаційній), у комплексі вербальної та невербальної поведінки, у реалізації різних рівнів як лінгвістичного, так і паралінгвістичного планів. Особливий інтерес в аспекті процесів міжкультурного спілкування становить саме другий план як культурно-детермінований компонент, актуальний для комунікативного простору кожної лінгвокультури, в якому реалізуються усі типи дискурсів. Це той компонент, що визначає особливості національної мовної свідомості, специфіку того, що зберігається у свідомості людини і виявляється в комунікації. Вивчення означеного культурно-детермінованого компонента дає змогу досліджувати національно-специфічні складові в комунікації, виявляти й описувати феномени, які є визначальними для певного культурного дискурсу. Таким чином, питання про культурну специфіку комунікації актуалізує, не в останню чергу, саме невербальні елементи.

Нагадаємо, що термін “невербальне” розуміють зазвичай як “несловесну мову”, що об'єднує велике коло явищ: рухи тіла людини, звукову модальність мовлення, міміку, дотики, різноманітні елементи довкілля тощо. Культурно зумовленою у комунікативній взаємодії є також її просторова організація, прийнятна і комфортна дистанція у спілкуванні між партнерами, що є предметом вивчення проксемики або мови простору – спеціальної наукової галузі, яка займається вивченням просторових і часових умов спілкування. Такого роду комунікативна компетентність партнерів у міжкультурному спілкуванні безпосередньо залежить від розуміння і сприйняття часу і простору у сучасному динамічно змінюваному й інформаційно насиченому світі. Будь-яка інформація піддається кодуванню, при цьому система кодування і розкодування має бути доступна усім учасникам процесу комунікації. Якщо у спілкуванні на вербальному рівні система кодифікації вже загальновідома, то в умовах невербальної комунікації її сприйняття суттєво ускладнюється. Від здатності правильно інтерпретувати просторову поведінку залежить результат комунікації – взаєморозуміння, в одному випадку, або конфлікт – в іншому. Саме тому дослідження системи невербальної, зокрема просторової, кодифікації є і залишатиметься актуальним, не залежно від зміни соціально-історичних умов. Володіння невербальним комунікативним інструментарієм особливо цінне у інтеркультурному просторі, з огляду на національну специфіку вираження думок і почуттів мовою тіла.

Постановка проблеми. Особливості повсякденної невербальної комунікативної поведінки

– жестової, мімічної, орієнтувальної тощо – зазвичай не помічаються її носіями. Однак у разі порушення загальноприйнятих норм одразу ж впадає у око похибки суб'єктів спілкування, внаслідок яких не вдається досягти повного взаєморозуміння. У зв'язку з цим у подібних ситуаціях постає питання щодо національно-культурної специфіки комунікативної поведінки народів світу, що становить теоретичний і практичний інтерес.

Будучи важливою частиною національної культури, невербальна комунікативна поведінка визначає приналежність індивіда до певної етнокультурної спільноти, даючи змогу людині відчувати себе її органічною частиною. Багатовікові контакти етносів позначаються на комунікативній поведінці, призводячи до запозичень або втрати якихось її елементів.

З огляду на зміну парадигми у лінгвістиці у другій половині ХХ століття, що призвело до актуалізації вивчення саме паралінгвістичних чинників комунікації, особливо гостро постала проблема недостатньої кількості досліджень щодо національної специфіки мовленнєвого спілкування, мовленнєвих і поведінкових стереотипів із позицій нових наукових галузей: психолінгвістики, інтеркультурної комунікації, лінгвокультурології, філософії освіти. Щодо останньої актуальність таких досліджень зумовлена також низкою чинників, як-от необхідність навчання підростаючого покоління нормам адекватної комунікативної поведінки у глобалізованому світі із фактично необмеженим потенціалом міжнаціональних контактів і, водночас, браком навчальних матеріалів, у яких би знайшли відображення взірці застосування культурних, ситуативних та індивідуальних норм спілкування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Американський антрополог Е. Холл (1914-2009) був одним із перших дослідників у галузі вивчення просторових потреб людини, який і встановив суттєві відмінності щодо них у представників різних культур. Він увів у науковий обіг термін “проксемика” [12], під яким розумів вчення про використання людьми простору як культурного артефакту, організаційної та комунікативної системи.

Концепція Е. Холла про діалектичну єдність культури та комунікації, про культурну зумовленість комунікативної поведінки індивідуумів, які належать до різних культурних груп, здобула широке визнання як у США, так і за кордоном. Однак ця концепція не одразу знайшла відгук в офіційних академічних колах (її було визнано лише після зміни наукової парадигми, оскільки праці Холла тривалий час вважали надто біологічно та детерміністськи зорієнтованими).

Імпульсом для подальшого розвитку нової дисципліни стали праці американських культурологів Ф. Клакхона та Ф. Л. Стродбека [15], які стосувалися проблем ціннісних орієнтацій, а також етнолінгвістів Дж. Гамперца та Д. Гаймса [10] щодо співвідношення мови та культури.

Із початку 1970-х років міжкультурні ідеї Е. Холла були підхоплені комунікаційними науками США. Як частина теорії комунікації, міжкультурна комунікація отримала значне теоретичне обґрунтування у психологічних дослідженнях, особливо крос-культурної психології [7 – 9]. Дослідженню проксемики як одного з інструментів формування професійної культури педагога присвячено праці М. Аргайла [1], Р. Бердвістелла [3;4], У. Фрізена й П. Екмана [6]. Заслугують на увагу наукові розвідки у цьому напрямку, здійснені наприкінці ХХ століття М. Ремландом, Т. Джонсоном, Х. Брінкманом [17]. Новітні дослідження проксемики [19; 20] присвячені переважно аналізу комунікативної поведінки у віртуальному просторі й проблемам, пов'язаним із адаптацією суб'єктів комунікації в інформаційних освітніх середовищах.

Постановка завдання. Першочерговим завданням дослідження є концептуалізація феномену невербальної комунікації, зокрема, в аспекті просторового орієнтування (проксемика), як адаптаційного фактору у процесі інтеркультурної взаємодії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Звернення до етимології слова інтеркультурний (міжкультурний) сприяє розумінню сутності процесів, що позначаються цим словом. Розуміючи під культурою в широкому сенсі слова весь світ, що оточує людину, ми розглядаємо зміст поняття “інтеркультурний” як взаємодію між людськими світами. Цей процес взаємодії не є абстрактним явищем: він завжди опосередкований діями конкретних індивідуумів, кожен з яких несе у своїй свідомості певний національний код. Під час зустрічі комунікантів із різних культурних груп, в одній із яких, наприклад, ритуал привітання обов'язково супроводжується потисненням руки, а у другій культурі він не практикується, доволі непередбачуваним є перебіг ситуації спілкування, або, інакше кажучи, зміст інтеркультурної. Яку з форм привітання буде обрано зрештою – рукостискання, відсутність такого, якийсь третій варіант (наприклад, кивок головою), – залежить у кожному конкретному випадку від різних чинників: від того, наскільки продуманою або спонтанною є зустріч; від ступеня знайомства й довіри між комунікантами, їхнього віку, соціального статусу, розподілу соціальних ролей тощо.

Щодо своєї генези, предметної співвіднесеності, а також формування дослідницького інструментарію, міжкультурна комунікація має міждисциплінарний статус. Вона інтегрує знання низки наук, таких як культурна антропологія, лінгвістика, філософія, теорія комунікацій, етнопсихологія, соціологія.

Міжкультурна комунікація як науково-прикладна дисципліна опікується проблемами взаєморозуміння, а саме, як зрозуміти чуже (інше), адекватно комунікувати із цим Іншим, правильно інтерпретувати інші культурні знаки, адаптуватися до нових умов взаємодії. Здатність до адаптації розглядається дослідниками як одна зі складових міжкультурної компетентності особистості. Під цим розуміється комплекс соціальних навичок і здібностей, за допомогою яких людина успішно здійснює спілкування з партнерами із інших культур як на побутовому, так і на професійному рівні. У працях, дотичних до цієї проблематики, на основі емпіричних даних виокремлюються певні чинники, що сприяють або ускладнюють процес акультурації. Полегшують пристосування до нових культурних умов такі риси характеру, як: терпимість до неоднозначних міжкультурних ситуацій, відкритість, екстравертність, здатність до емпатії, допитливість, самокритичність. Негативно впливають на адаптацію ригідність характеру, несамостійність, схиляння перед авторитетами.

Результати досліджень свідчать: чим легше й успішніше людина проходить стадію акультурації, тим кращі її досягнення у професійній сфері [5]. Так було здійснено спостереження за процесом міжкультурної адаптації 74 американських менеджерів, які працювали у Китаї. При цьому сприятливими чинниками для входження в іншу культуру і, відповідно, для ефективності трудової діяльності, виявилися такі: наявність у менеджера сім'ї і теплі відносини між її членами, наявність досвіду закордонної роботи, проходження попереднього міжкультурного навчання. Менш успішно адаптувалися американці, які або не перебувають у шлюбі, або залишили свої сім'ї у США, не мали досвіду роботи в іншій культурі і не пройшли підготовчих міжкультурних тренінгів. Міжкультурне навчання, спрямоване на формування міжкультурної компетентності, вважається одним із головних способів підготовки до зустрічі з чужою культурою [5].

У зв'язку із тим, що кожна культура має свій комплекс дистинктивних (диференціальних) ознак, постає закономірне запитання: чи можна говорити про універсальну систему міжкультурної взаємодії, що сприяє адаптаційному процесу у тій чи іншій конкретній культурі?

Згідно із комунікативною моделлю культури Е. Холла, специфічність останньої опосередкована основними параметрами або первинними інформаційними системами (Primary Message Systems), що є свого роду системами інформації: спілкування; соціальна організація людей (включно з ієрархією стосунків); забезпечення умов життя (від задоволення первинних потреб до економічного устрою цілої держави); сексуальні відносини (гендерні ролі); ставлення до простору (територіальність); уявлення про час (темпоральність); навчання як передача інформації, знання; гра; захист (способи та вміння захисту своєї групи); використання матеріальних ресурсів (артефактів) [12].

Із десяти перелічених категорій лишень перша містить у собі вербальну комунікацію (мову), усі інші є формами невербальної комунікації. Визначою мову найважливішим засобом спілкування, Е. Холл, проте, вважав, що 90% усієї інформації передається саме невербально. Окресливши десять параметрів культурної моделі, американський дослідник ґрунтовно опрацьовував чотири з них: *час* (уявлення про час); *простір* (ставлення до простору); *ієрархія соціальних відносин*; *спілкування*.

Значне місце у концепції “культурної граматики” Е. Холла посідає розробка категорії простору. Згідно із концепцією Холла можна визначити щонайменше чотири аспекти використання людьми простору, і це використання варіюється від однієї культури до іншої: особистий простір; орієнтація у просторі; міжособистісна дистанція; організація простору.

Кожній людині необхідні власні кордони, що змінюються залежно від ситуації і оберігають її особистий простір. Вторгнення в особисту зону сприймається, як правило, негативно, про що свідчить широка популярність англійського прислів'я “Мій дім – моя фортеця”, яке по суті набуло міжнаціонального характеру.

Розглянемо проксемічні коди у різних національних вимірах.

Так, американці використовують двері як сигнал своєї доступності або потреби в усамітненні. Відкриті двері є знаком прихильності до спілкування; закриті, відповідно, вказують на бажану дистанційованість. Приватний простір оберігається не лише окремими особами, а й групами людей. У США вважається неписаним правилом дотримання невидимого кордону навколо двох або трьох людей, які розмовляють між собою. Невелика дистанція, що відокремлює їх від інших, слугує свого роду захистом їхнього особистісного простору.

На думку багатьох дослідників [2; 12; 16], німці сприймають особистий простір як продовження свого Еґо, яке у них є вкрай чутливим, тож вони усіма засобами намагаються захистити свою персональну територію. Ілюструючи це твердження, Е. Холл наводить такий приклад. Під час Другої світової війни німецьких військовополонених розселяли у таборі по чотири людини у камері. За найменшої можливості, використовуючи будь-який підручний матеріал, кожен із них намагався відгородити свій простір.

У німецьких бюро двері, як правило, зачинені, що свідчить про прагнення до приватності та бажання працювати без перешкод. Відчинені двері, на думку Холла, діють на німців як ознака недбалості та безладу. В цілому ж, як резюмує учений, у північно-європейських культурах, яким

притаманні невисока густота інформаційних мереж (низький контекст) та слабкі зв'язки між людьми, кожна людина існує начебто в “повітряній кулі”, об'єм і стінки якої оберігають фізичну та соціальну територію особистості [11].

Своєрідні уявлення про простір мають жителі Середземномор'я. Представники цих культур живуть набагато щільніше один до одного, ніж у країнах Північної Європи та у США. Це можна спостерігати у житлових кварталах, у переповнених автобусах, станціях метро, кафе та інших людних місцях. Винятком там можуть слугувати лише палаци і вілли заможних мешканців цих країн.

Культурно-специфічні відмінності проявляються також у здатності людей орієнтуватися у просторі. Як приклад неприйнятної для американців типу просторового орієнтування, Е. Холл описує здатність ескімосів знаходити дорогу на величезних засніжених територіях, де, як здається іноземцям, немає ані найменших розпізнавальних знаків. Однак у ескімосів існує певний набір таких природних знаків, які допомагають їм не збиватися зі шляху. Це стосується насамперед якості вітру, для позначення якого вони мають щонайменше дванадцять понять, включно з його напрямком, запахом тощо [12].

Згідно із теорією проксемики, у різних культурах по-різному структурується і простір міжособистісної взаємодії. Це проявляється як у символіці “мови тіла” (жести, дотики), паравербально (гучність мови, паузи), так і у способах персоналізації простору. Е. Холл виокремлює чотири дистанційні зони, маючи на увазі під цим дистанцію у спілкуванні з іншою людиною або групою осіб:

- інтимна дистанція (від півметра до безпосереднього тілесного контакту);
- зона особистого спілкування (до одного метра); ця відстань дає змогу обмінюватися рукостисканнями, поплескувати одне одного по плечу;
- соціальна дистанція (від двох до трьох метрів), характерна для ведення ділових розмов;
- зона публічного спілкування (понад три метри), типова для ситуації спілкування у режимі оратор - публіка.

Ці дистанції можна співвіднести із п'ятьма стилями спілкування - *інтимним, невимушеним, консультативним, формальним і крижаним* [14]. Дотримання дистанції міжособистісного спілкування є природним для більшості американців, німців та англійців. Однак латиноамериканці, греки, французи спілкуються, як правило, на ближчій відстані. У зв'язку із цим учасники комунікативного процесу, що представляють різні типи культур, часто безуспішно намагаються знайти комфортну зону спілкування один із одним.

Аби уникнути вторгнення у свій особистий простір, співрозмовники із США у розмові з латиноамериканцями нерідко збільшують дистанцію за рахунок будь-яких допоміжних засобів, наприклад письмового столу.

Адміністрація одного із кінних клубів у Сан-Паулу, де часто організують різноманітні прийоми для представників зарубіжних фірм, була змушена після низки нещасних випадків зробити вищими поручні тераси і зміцнити їх. Проблема виникла у зв'язку з особливостями просторової організації спілкування між бразильцями та американцями. Перші, прагнучи до прояву почуття близькості, доречного для комунікативної поведінки в бразильській культурі, “насідали” на своїх партнерів по розмові. Американці ж, згідно із нормою, прийнятою в американській культурі, намагалися перешкодити вторгненню у свою “інтимну дистанційну зону”, постійно відсторонюючись від співрозмовника. У результаті вони спиралися на перила і падали спиною вниз. Для опису подібних ситуацій у спеціальній літературі використовують термін “латиноамериканський вальс” [18].

У азійських культурах, а також у деяких випадках, як зауважує Е. Холл, і на Заході регуляція міжособистісного простору залежить від статусного рівня учасників комунікації. Підкреслення свого вищого соціального становища виявляється у “дотриманні дистанції” стосовно підлеглих або людей іншого соціального класу. Відстань у спілкуванні між викладачами та учнями, характерна для країн Азії, і є суттєво більшою, ніж в американських та європейських закладах освіти, оскільки учитель на Сході є представником вищої касты, і шанобливість щодо нього виражається насамперед у повазі до його особистого простору.

Таким чином, у відповідності із ключовими положеннями концепції Е. Холла та інших дослідників означеної проблематики, усі параметри культурних систем, включаючи і ставлення до простору, є специфічними, як і вербальне мовлення, для різних народів. Успіх комунікативного акту й належна адаптація суб'єктів інтеркультурної комунікації безпосередньо залежить від знання цих специфічних невербальних кодів й уміння скористатися ними для встановлення продуктивної взаємодії.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок. Світ сучасної людини не може замикатися у рамках території однієї країни чи навіть континенту. Інтенсивні інтеграційні процеси у сферах виробництва, освіти, бізнесу, науки, розширення міжкультурних контактів вимагають нового осмислення проблем мови і культури, культури і комунікації. Сьогодні усім вже зрозуміло, що умовою успішності професійної та суспільної діяльності фахівців усіх галузей

є уміння ефективно спілкуватися і взаємодіяти із людьми. І якщо у спілкуванні на вербальному рівні система кодифікації переважно загальновідома, то сприйняття і розуміння невербальних сигналів для більшості комунікантів є доволі складним процесом. Саме від здатності правильно інтерпретувати жести, міміку, просторову поведінку інших залежить результат комунікації. Особливо гостро важливість цієї комунікативної компетенції відчувається у випадку “зустрічі культур”. Лише удосконалюючи навчання та інтенсифікуючи дослідження у галузі комунікативістики й інтеркультуралістики, психології, філософії освіти можливо досягти порозуміння між народами в умовах відкритості глобального культурного й освітнього просторів.

References:

1. Argyle, M 1988, *Bodily communication*, 2nd ed. London: Methuen, 345 p.
2. Bausinger, H 1985, 'Alltag im Landeskundeunterricht', *Deutsch lernen*, 3, pp. 3–14.
3. Birdwhistell, RL 1982, 'Introduction to Kinesics', *University of Louisville Press*, Louisville, Kentucky, 118 p.
4. Baudrillard, J & L'Yvonnet, F 2001, *D'un fragment l'autre*, Paris, *Le Livre de Poche*, 157 p.
5. Cui, G & Awa, NE 1992, 'Measuring Intercultural Effectiveness: An Integrative Approach', *International Journal of Intercultural Relations*, 16, pp. 311–328.
6. Ekman, P & Friesen, WV 1969, 'The Repertoire of Nonverbal Behavior: Categories, Origins, Usage and Coding', *Semiotica*. Vol 1, № 1, pp. 49–98.
7. Gudykunst, WB 1985, 'A Model of Uncertainty Reduction in Intercultural Contexts', *Journal of Language and Social Psychology*, 4, pp. 401–413.
8. Gudykunst, WB 1994, 'Attributing Meaning for Strangers Behavior', In: *Bridging Differences. Effective Intergroup Communication Thousand Oaks u.a.*, pp. 110 – 13.
9. Gudykunst, WB 1985, 'Intercultural Communication: Current Status and Proposed Directions', Dervin, B.; Voigt, M.J. (Hrsg.), *Progress in Communication Sciences*. Norwood, NJ, pp. 1–46.
10. Gumperz, J & Hymes, Dell (Hrsg.) 1972, *Directions in Sociolinguistics*, New York, pp. 35 – 71.
11. Hall, E 1963, 'A system for the notation of proxemic behavior', *American anthropologist*, 65 (5), p. 1003–1026
12. Hall, ET 1968, 'Proxemics', *Current Anthropology*, 9, pp. 83–95.
13. Harrigan, JA 2005, 'Proxemics, kinesics, and gaze', In: *The New Handbook of Methods in Nonverbal Behavior Research (Series in Affective Science)*, New York: Oxford University Press.
14. Joos, M 1962, 'The Five Clocks', *International Journal of American Linguistics*, 28, № 2, pp. 7–62
15. Kluckhohn, FR & Strodtbeck, FL 1961, *Variations in Value Orientations*, New York.
16. Maletzke, G 1996, *Interkulturelle Kommunikation*, Westdeutscher Verlag, Opladen.
17. Remland, MS, Jones, TS & Brinkman, H 1995, 'Interpersonal distance, body orientation, and touch: Effects of culture, gender, and age', *The Journal of social psychology*, 135(3), pp. 281–297.
18. Rumpel, I 1988, *A systematic analysis of the cultural content of introductory textbooks. Thesis presented to the Faculty of Western*, Washington University, Bellingham, Washington.
19. Vasser, M & Aru, J 2020, 'Guidelines for immersive virtual reality in psychological research', *Current Opinion in Psychology*.
20. Zibrek, K, Niay, B, Olivier, AH, Hoyet, L, Pettre, J & McDonnell, R 2020, 'Walk this way: Evaluating the effect of perceived gender and attractiveness of motion on proximity in virtual reality', In: *2020 IEEE Conference on Virtual Reality and 3D User Interfaces Abstracts and Workshops (VRW)*. pp. 169–170.

DOI 10.33930/ed.2019.5007.50(7-9)-4

УДК 141.3:316 [502]

МЕДІЙНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ, ЕТИЧНА ОПТИКА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ПРОЄКТУ “ЗЕМЛЯ БЕЗ КОРДОНІВ”

*MEDIA INTERPRETATIONS, ETHICAL PERSPECTIVES ON THE CONCEPTUALIZATION OF
THE “EARTH WITHOUT BORDERS” PROJECT*

С. Г. Корнієнко

Актуальність теми дослідження. Сучасна глобалізація, у просторі якої посилюються економічні, політичні, демографічні, соціально-культурні трансформації, визначається всеосяжним, всеохопним характером, що дозволяє говорити про її тотальність. Історія людства розуміється як історія вдосконалення засобів комунікації, які унаочнюють знаки, символи, образи, міксуючи останні (М. Маклюен), що остаточно долає матрицю лінійного

Urgency of the research. Modern globalization, within the space of which economic, political, demographic, and socio-cultural transformations intensify, is characterized by its comprehensive and all-encompassing nature, allowing one to speak of its totality. The history of humanity is understood as the history of the improvement of communication tools, which visualize signs, symbols, and images, mixing the latter (M. McLuhan), ultimately overcoming the matrix

розгортання цивілізації. Сучасні медіа є символом сьогодення і потужним чинником змін, трансформують об'єктивну реальність та світоглядні моделі буття людини XXI століття.

Постановка проблеми. Трансформації, які переживає сучасний світ, змінюють конфігурацію взаємин спільнот у просторі Землі. Постає новий проект – “Земля без кордонів”, який став можливим завдяки інформаційним та комунікаційним технологіям. Відтепер система “природа-людина-суспільство” доповнилася таким складником, як медіа, що уможливило використання поняття “медійний простір” Землі, посилюючи осмислення тих змін, які відбуваються.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання щодо природи медіа артикульовано у працях Ж. Бодрієра, М. Кастельса, К. Келлі, М. Маклюєна, С. Леша та інших, що дозволило розширити предметне поле дослідження на підставі концептуалізації поняття “медіареальність” та “медіапростір”. Суперечності ущільнення простору Землі означені за допомогою поняття “електронне суспільство” (М. Маклюєн), “мережеве суспільство”, “цифрове суспільство”, “цифрова людина” тощо. Природа / Земля постає об'єктом маніпуляції в медіареальності (М. Серр).

Постановка завдання. Медіареальність продукує власні цінності і виміри буття людини та буття Землі, провокуючи нові питання, по-перше, відкритості та закритості кордонів у просторі Землі, по-друге, ситуації формування медійного проекту Землі, що вимагає етичного обґрунтування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Медіареальність отримала онтологічний статус і стала основою нового культурного ландшафту, в тому числі і ландшафту Землі. Людина проектує свої бажання, уникаючи осмислення глибинного сенсу феномена Землі, бо Земля виступає платформою для медіапрезентації. Це споглядання поглиблює розрив між людиною і Землею. Земля набуває сенсу штучної реальності, що нівелює відчуття відповідальності. Простір Землі в контексті сучасної технології, яка створює новий вимір буття, набуває конфігурації, яку вже не можна точно зафіксувати на мапі, що усуває питання відкритості – закритості кордонів. Ідеться про виникнення віртуальних ландшафтів, які заміщують об'єктивну реальність існування Землі. Це артикулює питання щодо етичного ставлення до Землі в ситуації трансформаційних змін у контексті медіареальності, яка витісняє проекти майбутнього Землі за лаштунки ілюзорного світу.

Висновки. Інструментальний розум набув нової конфігурації: Земля і природа відтепер є такими, щоб задовольняти потреби користувачів, як-от бути видовищними, що посилює розуміння Землі як об'єкту естетичної насолоди, витісняючи почуття відповідального ставлення до Землі, що поглиблює екологічні проблеми сучасності. Земля постає об'єктом естетичного споживання, усуваючи розуміння Землі як живої системи. Формується розрив між наявними віртуальними образами Землі та реальною екологічною ситуацією, що вимагає глибокого аналізу сучасним філософсько-етичним дискурсом.

Ключові слова: людина, Земля, медіа,

of the linear development of civilization. Modern media are a symbol of the present and a powerful driver of change, transforming objective reality and the worldview models of 21st-century human existence.

Target setting. The transformations that the modern world is experiencing are changing the configuration of relationships between communities across the Earth's space. A new project, “Earth without Borders”, emerges, made possible by information and communication technologies. From now on, the “nature – human – society” system has been supplemented by a new component: media, which has enabled the use of the concept of the Earth's “media space”, enhancing the understanding of the changes taking place.

Actual scientific researches and issues analysis. The nature of media has been articulated in the works of J. Baudrillard, M. Castells, K. Kelly, M. McLuhan, S. Lesh, and others, which has allowed for the expansion of the research field based on the conceptualization of the terms “media reality” and “media space”. The contradictions of the Earth's space compression are defined through concepts such as “electronic society” (M. McLuhan), “network society”, “digital society”, “digital human”, and others. Nature / Earth emerges as an object of manipulation in media reality (M. Serres).

The research objective. Media reality produces its own values and dimensions of human existence and the existence of the Earth, provoking new questions: firstly, the openness and closure of borders within the Earth's space, and secondly, the situation of forming the media project of the Earth, which requires ethical justification.

The statement of basic materials. Media reality has acquired an ontological status and has become the foundation of a new cultural landscape, including the landscape of the Earth. Humans project their desires, avoiding the deeper understanding of the phenomenon of Earth, as the Earth serves as a platform for media presentations. This contemplation deepens the divide between humans and the Earth. The Earth takes on the meaning of an artificial reality, diminishing the sense of responsibility. The Earth's space, in the context of modern technology, which creates a new dimension of existence, acquires a configuration that can no longer be accurately mapped, rendering the question of open or closed borders irrelevant. This refers to the emergence of virtual landscapes that replace the objective reality of Earth's existence. This raises the issue of ethical attitudes toward the Earth in the context of transformational changes within media reality, which pushes Earth's future projects into the background of an illusory world.

Conclusions. Instrumental reason has acquired a new configuration: The Earth and nature now exist to satisfy users' needs, such as being visually captivating, reinforcing the perception of the Earth as an object of aesthetic pleasure. This displaces the sense of responsible stewardship toward the Earth, further exacerbating modern ecological problems. The Earth becomes an object of aesthetic consumption, erasing the understanding of the Earth as a living system. A gap is forming between the prevailing virtual images of the Earth and the real ecological situation, which requires deep analysis within contemporary philosophical and ethical discourse.

Keywords: human, Earth, media, media space,

медіапростір, медіареальність, закриті – відкриті | media reality, closed – open borders, ethics.
кордони, етика.

Актуальність теми дослідження. Сучасна глобалізація, у просторі якої посилюються економічні, політичні, демографічні, соціально-культурні трансформації, визначається всеохопним, всеохопним характером, що дозволяє говорити про її тотальність. На увагу заслуговує розвиток комунікації, пов'язаний зі зміною / заміною засобів масової комунікації, які конкурують не лише за ринок послуг чи збуту, а й за простір, який розширюється, провокуючи наявні суперечності. Історія людства розуміється як історія вдосконалення засобів комунікації, які унаочнюють знаки, символи, образи, міксуючи останні (М. Маклюен), що остаточно долає лінійну матрицю розгортання цивілізації. Так, комунікація виступає одним із чинників трансформації соціальної структури та можливої структуризації буття, що здатне утворювати нову систему примусу (Н. Луман), нові виміри життєвого світу спільноти, усуваючи звичні координати. Це пов'язано із становленням медіареальності, де медіа є символом сьогодення і потужним чинником змін, створюючи об'єктивну реальність та світоглядні моделі буття людини XXI століття.

Постановка проблеми. Трансформації, які переживає сучасний світ, пов'язані з процесами глобалізації, що змінюють конфігурацію взаємин спільнот у просторі Землі. Постає новий проєкт – “Земля без кордонів”, який став можливим завдяки інформаційним та комунікаційним технологіям. Відтепер система “природа – людина – суспільство” доповнилася таким складником, як медіа, що уможливило використання поняття “медійний простір” Землі, посилюючи осмислення тих змін, які відбуваються. Медіа усувають межі, постають вбудованими у структуру як буття людини, так і буття Землі і світу; матеріальна природа заміщується віртуальною, що артикулює питання щодо можливості застосування етичної оптики з метою осмислення медійного проєкту Землі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Метафора Ф. Фукуми, “Меж немає”, набуває нового смислу в ситуації штучно оформленої планети, де всі практики людини-дієвця поступово відтісняються технологіями, що формує як нові можливості, так і нові ризики для подальшого існування людства. “Ми намагаємося спроектувати “інтернет для всього” сподіваючись, що це зробить нас здоровими, щасливими і могутніми. Однак тільки-но “інтернет для всього” буде збудовано і введено в дію, людей можуть понизити з інженерів до чіпів, а потім – до даних, і кінець кінцем ми можемо розчинитися у стрімкому потоці даних, як грудка землі у бурхливій річці” [4, с. 485]. Сучасні трансформаційні процеси можна позначити за допомогою понять “мережеве суспільство”, “цифрове суспільство”, “цифрова людина” тощо.

Концепт “мережеве суспільство” є одним із конструктів сучасного філософського дискурсу, що репрезентує нову форму соціальних взаємодій: мережі визначають усі аспекти соціального буття. Трансформації зазнають соціальні інституції, наявні ціннісні системи та моделі поведінки людей. У мережевому суспільстві людина перебуває на перехресті медіапотоків, що спричиняє зсув у її буттєвості: по-перше, у неї вже немає часу для осмислення цієї реальності; по-друге, завдання людини полягає в якнайшвидшій адаптації до них; по-третє, соціокультурні практики залежать від їхньої інтерпретації в медіапросторі. Це поняття засвідчило формування нових символів у просторі Землі, де медіа артикулюють суперечності становлення нових акторів. “У новій оправі глобальні потоки – у медіашафтах, етношафтах, фінансошафтах і техношафтах – починають обіймати таку саму, а то й навіть центральнішу позицію, ніж національні інституції” [3, с. 18]. Дослідники підкреслюють, що незважаючи на те, світ постає все більш фрагментованим, його стійкість буде зростати й отримає нові можливості в контексті віртуального існування.

Для репрезентації ущільнення простору Землі М. Маклюеном [7] була застосована метафора “електронне суспільство”. Ця метафора засвідчила можливість, по-перше, подолання системної закритості суспільства; по-друге, розв'язання суперечності ситуації закритості – відкритості кордонів. Роздуми М. Маклюена знайшли своє продовження в працях М. Кастельса, С. Леша, Д. Рашкоффа, Е. Тоффлера, Ф. Фукуями та інших. Медіа, як наголошував М. Маклюен, є чинником розширення людської тілесності, проте вони не зупиняються на цьому, а виходять за межі людини і соціального; медіа трансформують усю об'єктивну реальність, замінюючи її на медіареальність. Медіа створюють нові культурні горизонти, нові образи, які не лише відображають і віддзеркалюють реальність, а й деформують реальність. Так М. Серр [12] зауважує, що природа або Земля постає об'єктом маніпуляції в медіареальності. На думку Д. Рашкоффа, теперішнє заслуговує редукації в контексті медіаповороту, який засвідчує становлення нового життєвого простору, який виступає новою територією для життєдіяльності людства. Медіапростір постає відкритою “електронною конференц-залом” [10, р. 27] для усіх учасників взаємодії, серед яких людська спільнота і Земля.

Постановка завдання. Людство стикається з новими викликами, серед яких чільне місце займають суперечності, пов'язані з новим виміром буття – медіареальністю, виникнення якої стало наслідком посилення та інтеграції інформаційних технологій, де поєднуються цифрове, візуальне, ілюзорне й реальне. Це дозволяє говорити про нову єдність світу як технологічне диво людства [9,

р. 284]. Медіареальність продукує власні цінності і виміри буття людини та буття Землі, провокуючи нові питання, по-перше, відкритості та закритості кордонів у просторі Землі, по-друге, ситуації формування медійного проєкту Землі, що вимагає етичного обґрунтування. Ідеться про відновлення гармонійного зв'язку спів-буття людини і Землі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Медіа створюють світ теперішнього, незалежно від того, бажає цього людина чи ні. Відтепер Земля постає такою, якою її презентують медіа, що дозволяє говорити про полістилізм інтерпретацій Землі, де поєднуються творчість і технологічні інновації, відкриваючи нові горизонти та можливості осмислення феномену Землі. Остання все більше розуміється як мережа / замінюється мережею. “Всесвітня мережа стає окремим світом, а при умові розумного відображення і обробки даних, відкриваються великі можливості і перспективи подальшого розвитку” [1, с. 210]. Однією із небезпек цієї ситуації є становлення деперсоналізованої реальності, яка не лише усуває об'єктивну реальність, а й вбирає простір людини.

Становлення медіареальності супроводжується перетворенням часу і простору. Поняття відстані усувається, створюється проєкт єдиної Землі, де кожний суб'єкт прагне бути не стільки активним дівцем, як і вуаеристом, спостерігачем. Медіареальність пронизує соціальний простір, усуваючи кордони, проте ставить питання щодо існування людини “на межі”, “поза межами”, “над простором”, що свідчить про посттрансверсальний характер сучасності. Виникає питання щодо онтологічних умов існування людини і Землі, їхнього спів-буття. Сучасні медіа і технології відкривають нові можливості “заглиблення” у світ природи без самої природи: пейзаж постає конструйованим сегментом земної поверхні; ідеться про новий рівень маніпуляції із Землею, про створення нових симулякрів, що супроводжується усвідомленням цього й посиленням почуття розчарування. Соціальний простір виступає як простір оптичного / візуального, де людина прагне залишатися видимою.

Соціокультурне середовище стає залежним від медіареальності. Виникає новий світ, де кожний предмет для свого існування повинен мати медійну репрезентацію: атрибутом існування є безперервний рух / трансляція медіаобразів. Медійний фундаменталізм більше не відображає реальність, а створює множинність інтерпретацій / версій духовного, культурного та антропологічного, продукуючи нові категорії, поняття, ідеї. Життєдіяльність усе більше нагадує медійний проєкт. Ця медійна репрезентація живе власним життям, що наштовхує на роздуми щодо співзвучності з концепцією ейдосів Платона.

Медіа створюють нові образи, поєднуючи й трансформуючи їх за принципами колажу, де всі явища пов'язуються між собою і перетворюються, як наслідок: причинно-наслідкові зв'язки до уваги не беруться. Земля втрачає тотальність, постає пластичною. Мультимедійні технології занурюють людину в світ медіареальності, де медіасуб'єкт постає навігатором, намагаючись подолати власну децентралізацію / розпорошеність в ситуації, де сталі конструкції руйнуються. Медіасуб'єкт формується під впливом медіасередовища, яке є відео- та аудіоархівом, опиняється у сховищі міксованих випадково образів; межа між ідеальним і матеріальним, уявним і реальним зникає. Відтепер головним чинником, що визначає ідентичність медіасуб'єкта, постають враження.

Сучасна людина в ситуації медіареальності сприймає світ через / на підставі медіа. Останні поєднують людей, перетворюючи на реальність ідеї щодо формування планетарного розуму. Проте на відміну від розмислів П. Рассела [11], який під цією метафорою розумів ідею консолідації людей, навіть якщо це відбувається за допомогою мережі, сьогодні мова йде про формування медіапростору як мережі горизонтальних зв'язків, потоків, який існує за власними принципами й законами. Медіареальність – це не репрезентація об'єктивної реальності світу, це нова створена реальність, яка перебирає на себе функції деміурга, задає сенси і цілі існування людини. Географічні кордони усуваються.

Варто підкреслити, що медіареальність не орієнтована на відображення об'єктивної реальності, її завдання – відповідати очікуванням. Відтепер медіареальність – це реальність симулякрів; копія не лише тотожна оригіналу за змістом – оригінал для свого існування вимагає численних копій, які трансформують/усувають оригінал, створюючи нові сенси. “Цифрова революція тримається на вільному потоці копій. Продукти, які передаються копіюванню, – програмне забезпечення, музика, фільми, ігри, які передаються глобальній системі комунікацій. Цифровий сервіс удосконалюється значно швидше завдяки операційним системам і складає частину технологічного прориву цифрового світу” [1, с. 208].

Медіареальність – це не відображення, це новий вид реальності, що отримала онтологічний статус і стала основою нового культурного ландшафту, в тому числі і ландшафту Землі. Медіапростір транслює спрощені образи, уникаючи потреби пізнання таємниць буття; світ постає екраном. Людина все більше орієнтована на сприйняття інформації, яка є яскравою, виразною, але зрозумілою, стандартною, такою, що не вимагає глибинного осмислення, і є далекою від екзистенційних переживань. Медіа, апелюючи до симулякрів, спричиняють ситуацію відчуження: людина перебуває у просторі, де медіа безпристрасно споглядають на неї. Діалог людини і світу виходить на новий рівень

інтерактивності, бо відтепер медіареальність поступово перетворює матеріальний світ на ідеальний як світ знаків, кодів, інформації, образів. Це супроводжується небезпекою перетворення світу на кшталт голограми – ілюзорної, мінливої, яку можна вимкнути за першим бажанням. Усе перетворюється на безмежну інтерпретацію, де реальність і симуляцію вже неможливо розділити.

Історія людства сприймається як історія / архів образів, що впливає й на сприйняття Землі: виникає Земля як архів образів. Земля перетворюється на штучне буття в існуючій медіареальності, породжуючи небезпеку виникнення квазіонтології. Так, М. Хаар наголошує на розриві між образом Землі як фізичного феномена, так і образом Землі, створеним медіа [5, р. 6]. Це ситуація фіксації / схоплення Землі як фото- медіавідбитку, який підкреслює видовищність. Він може приваблювати або жахати, але насправді спрямований на проведення дозвілля, він повинен розважати.

Людина перетворюється на пасивного споживача, перебуває в полоні медіаобразів, що провокує ситуацію хаотичного поєднання образів; утворюється медійний проєкт Земля. Земля виступає простором, де транслюються віртуальні образи, які утворюють врешті-решт і віртуальний образ Землі. Медіа виступають посередником не лише між людьми, чи людиною і спільнотою. Відтепер вони є медіатором можливих взаємодій між людиною і Землею. Постає людина медійна, людина образів, що посилює деформації спів-буття людини і Землі. Земля як платформа перетворюється на яскраву візуальну віртуальну сцену, витісняючи справжню реальність. Відтепер за збереження Землі повинні відповідати технології, як-от геоінженерія, що містить значні ризики для існування людства і Землі. “Насправді геоінженерія чудово пасує до нашого світогляду, котрий багато хто перейняв завдяки релігії, а хтось завдяки голлівудським бойовикам. Цей світогляд каже, що останньої миті дехто з нас (той, хто є важливим) врятується. А оскільки наша релігія – це технології, то нас врятує не Бог, а Білл Гейтс зі своєю бандою супергеніїв з Intellectual Ventures. Ми бачимо цей світогляд у дії щоразу, коли чуємо в рекламі, що нібито вугілля скоро стане “чистим”, вуглець від нафтоносних пісків скоро буде висмоктано з повітря та поховано під землею, а світло могутнього сонця скоро буде послаблено, ніби це якась лампа. А коли ці схеми не працюють, нам кажуть, що скоро вигадають щось інше. Зрештою, ми супервид, обрані [2, с. 269–270].

Ця ситуація артикулює проблему етичного ставлення до феномену життя в цілому, бо сучасний технологічний розвиток все більше усуває чіткі межі між природним і штучним, народженим і створеним. Небезпека полягає в тому, що медіареальність здатна як посилювати, так і притишувати осмислення справжніх екологічних ризиків шляхом деформації візуальних образів, які формуються і транслюються нею. Є небезпека перетворення Землі на медійний екран, де головною стає проблема існування “тут-і-зараз” як онлайн або офлайн. Фізичний простір все менше цікавить людину, адже її існування все більше зміщується або занурюється у віртуальне середовище. Формується вимога до миттєвої реакції на виклики. Якщо ж це не можна реалізувати шляхом натискання на екран, то найчастіше цей запит ігнорується. Це породжує стан множення реальності. Виникає питання щодо доцільності існування природи, якщо її можна замінити на образ, який буде привабливим, яскравим, успішним. Формується образ квазі-Землі як штучної віртуальної платформи; між реальним існуванням та візуальними образами, створеними медіа, виникає розрив. Останні привертають увагу своєю довершеністю, що дозволяє говорити про естетичне сприйняття, адже справжня сутність заміщується образом, створеним медіа. І ця прихованість відрізняється від утаємничості світу М. Гайдеггера [6], згідно з якою Земля максимально докладає зусиль, щоб зберегти її; Земля не погоджується на те, щоб бути розкритою, бо лише так вона може зберегти свою цілісність.

Людина створює проєкцію Землі. Вона втілює власні бажання й амбіції, віддаляючись від справжнього сенсу Землі. Небезпека медіа полягає у створенні захоплюючих образів, які не вимагають додаткової уваги, адже вони постають взірцями. Людина постає споживачем і глядачем цього ідеального віртуального світу. Простір Землі в контексті сучасної технології, яка створює новий вимір буття, набуває конфігурації, яку вже не можна точно зафіксувати на мапі. Суперечність відкритості – закритості кордонів усувається: ідеться про проєкт “Земля без кордонів”, про виникнення віртуальних ландшафтів, які заміщують об’єктивну реальність існування Землі, витісняючи інші проєкти майбутнього Землі за лаштунки ілюзорного світу, усвідомлення Землі як єдиної домівки людства. Отже, технології створюють нові відбитки на ландшафті Землі: формується нова реальність Землі, сама Земля виступає заручницею цих новітніх технологій. Відтепер людина виступає скоріше як пілот літака, що пролітає над простором Землі, не зупиняючись подовгу ніде.

Це має безпосередній вплив на суспільство, породжуючи його мінливість, плинність, нестабільність. Людина опинилася в ситуації пошуку власної буттєвості, бо Земля, яка довгий час виступала фундаментом її світовідчуття, витісняється, заміщується медійною реальністю. Людина втрачає землю під ногами. Візуальний поворот змінює сприйняття, адже медіареальність породжує велику, навіть величезну кількість можливих інтерпретацій об’єктивної реальності. Людина поєднує в собі дві іпостасі: актора і глядача, режисера і виконавця. Відтепер вона здатна обирати та створювати власні інтерпретації та сценарії. Ця ситуація гри, породжує нові небезпеки: екологічні проблеми

стають викривленими.

Це актуалізує проблему збереження реальної сутності Землі та, відповідно, етичного ставлення до неї. Так, загальновідомі світлини “Блакитний мармур” і “Схід Землі” зображають Землю як цілісність, тим самим абсолютизуючи її, проте усуваючи локальні екосистеми і культури. К. Олівер зауважує, що перетворення Землі на світлину аж ніяк не сприяє більш глибокому осмисленню її сутності. “Любов до Землі або террафілія, у такому випадку, є емоційним і чуттєвим зв’язком, який поєднує нас з іншими, і навколишнім середовищем. З іншого боку, любов, як і середовище, не обирають, але для того, щоб вона стала етичною, її потрібно обрати і підтвердити. У цьому розумінні любов є підтвердженням нашого зв’язку з іншими людьми і Землею. Щоб стати етичною і обґрунтувати політичні зобов’язання, наша залежність від інших і від Землі повинна бути визнана, а потім прийнята поетично або відповідально в сенсі відкриття, а не закриття можливих інтерпретацій можливих світів” [9, р. 224].

Земля розуміється як штучний конструкт, який повинен відповідати очікуванням користувачів. У праці “Око і дух” М. Мерло-Понті звертається до образу дзеркала як головного дівця, як медіатора, посередника у перетворенні суб’єктів, що призводить до втрати ними чіткої конфігурації в ситуації, де вони отримують нові ознаки: “людина для людини виявляється дзеркалом” [8]. Відтепер таким дзеркалом виступають медіа. Ці ідеї дозволяють зазначити, що спів-буття людини і Землі є співіснуванням тіла людини і тіла Землі, що доповнює концепт “існування-в-світі”.

Природна сутність Землі поступово втрачається, що продукує втрату зв’язку із планетою. Видовищність віртуальних світів усуває реальні загрози існування планети, а естетизація породжує надмірне фокусування на візуальній привабливості, усуваючи проблеми збереження сутності природи. Спів-буття – це не лише споглядання, а й переживання об’єктивного буття справжньої суті природи. Монітор і екран відтепер не віддзеркалюють реальність, а транслують медіаобрази. Нові технології вигнутих дисплеїв чи телефонів з трьома дисплеями – це впровадження / перевтілення ідеї, створеної Р. Бредбері у романі *451 за Фаренгейтом* як дистопії, як можливого проекту технологічного майбутнього людства. На прикладі героїні Мілдред, чийм головним бажанням є вітальня з чотирма телевізійними стінами, автор демонструє деформацію як прагнень людини, так і спів-буття людини із світом / Землею. Постає парадокс: медійний світ віддаляє людину від об’єктивних проблем Землі, замість того, щоб наближати до них.

Медіареальність провокує своєрідну втечу із простору Землі. Водночас остання розуміється як об’єкт, яким можна маніпулювати для втілення насолоди. Постає нове відчуження, бо медіареальність розриває фізичну близькість між людиною і Землею. Земля замінюється медіаобразами, як наслідок, людина поступово втрачає здатність критичного осмислення наявних проблем. Світлини “блакитний мармур” і “Схід Землі” ідеалізують планету, зміщують акценти на споглядання, стимулюють естетичне задоволення, витісняючи проблеми, які є прихованими, не є абсолютно видимими. Постає глянцевиий простір Землі як прекрасний образ. Це дає підстави зробити висновок, що відстань між людиною і Землею у медіареальності збільшується, постає розрив; об’єктивна реальність затуляється діджиталізованими образами Землі. Земля ще залишається символом життя, проте цей символ набуває значення або конфігурації симулякра. “Почуття ближнього і дальнього розмиваються” [5, р. 6].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок. Становлення медіапростору не є виключно ситуацією сьогодення. Медіа змінюють спів-буття людини і Землі, бо людина отримує можливість існувати онлайн, долаючи та розширюючи горизонти свого існування. Небезпека полягає в тому, що медіареальність здатна поглинути Землю, надавши їй власну інтерпретацію та перетворивши її на віртуальний світ, віртуальний конструкт. Відбувається розширення простору Землі, що водночас супроводжується його стисненням, і це свідчить про парадоксальність цього процесу, який відображено в проєкті “Земля без кордонів”. Медіареальність продукує власні цінності та виміри як буття людини, людства, так і самої Землі. Усе постає прозорим і плинним, отримує значення візуальних образів; останні виступають основним способом пізнання. Спів-буття людини і Землі постає як діалог образів і симулякрів, де Земля отримує конфігурацію візуального образу. Якщо раніше Земля сприймалася як світлина, то тепер – як відбиток, як зображення на екрані. Земля у цифровому образі є більш привабливою, яскравою, цікавою. Вона перетворюється на медіасуб’єкт медіасвіту, який не вимагає турботи, а виключно споглядання, що насправді є спогляданням імітації Землі, створюваної за допомогою цифрових технологій. Небезпека медійного проєкту Землі полягає у перетворенні Землі на симулякр.

Інструментальний розум набув нової конфігурації: Земля і природа відтепер є такими, щоб задовольняти потреби користувачів, як-от бути видовищними, що посилює розуміння Землі як об’єкту естетичної насолоди, витісняючи почуття відповідального ставлення до Землі, що поглиблює екологічні проблеми сучасності. Земля постає об’єктом естетичного споживання, усуваючи розуміння Землі як живої системи. Формується розрив між наявними віртуальними образами Землі та реальною екологічною ситуацією. Ці парадокси вимагають ретельного дослідження у межах сучасного

філософсько-етичного дискурсу, бо збереження Землі як об'єктивного простору, є умовою збереження життєдіяльності та життєтворчості людства.

Список використаних джерел:

1. Воронкова, В & Нікітенко, В 2022, *Філософія цифрової людини і цифрового суспільства: теорія і практика*, Львів-Торунь : *Liha-Pres*, 460 с.
2. Кляйн, Н 2016, *Змінюється все: Капіталізм проти клімату*, пер. з англ. Д. Кожедуба, Київ : *Наш Формат*, 480 с.
3. Фезерстоун, М & Леш, С 2008, 'Глобалізація, модерність і опросторовлення суспільної теорії: вступ', *Глобальні модерності*, редкол.: М. Фезерстоун, С. Леш, Р. Робертсон, Київ : *Ніка-центр*, 400 с.
4. Харарі, ЮН 2018, *Ното Deus. Людина божественна. За лаштунками майбутнього*, пер. з англ. О. Дем'янчука, Київ : *BookChef*, 512 с.
5. Haar, M 1993, *Song of the Earth: Heidegger and the Foundations of the History of Being*, Indiana : *Indiana University Press*, 212 p.
6. Heidegger, M 2006, *The Origin of The Work of Art*, trans. R. Berkowitz & Ph Nonet, Draft, December. Available from : <https://www.academia.edu/2083177/The_Origin_of_the_Work_of_Art_by_Martin_Heidegger>. [29 August 2024].
7. McLuhan, M 1994, *Understanding Media: The Extensions of Man*, London and New York : *The MIT Press*, Reprint edition, 389 p.
8. Merleau-Ponty, M 1964, *Eye and Mind*, transl. C. Dallery, ed. J. Edie, Evanston : *Northwestern University Press*, pp. 159–190, Available from : <https://www.academia.edu/10572479/Merleau_Ponty_Eye_and_Mind_1961>. [29 August 2024].
9. Oliver, K 2015, *Philosophy After the Apollo Missions*, Columbia : *University Press*, 312 p.
10. Rushkoff, D 1996, *Media Virus! Hidden Agendas in Popular Culture*, New York : *Ballantine Books*, 368 p.
11. Russell, P 2008, *The Global Brain: The Awakening Earth in a New Century*, Edinburgh : *Floris Books*, 288 p.
12. Serres, M 1995, *The Natural Contract*, transl. E MacArthur & W. Paulson, Ann Arbor : *University of Michigan Press*, 124 p.

References:

1. Voronkova, V & Nikitenko, V 2022, *Filosofiya tsyfrovoyi lyudyny i tsyfrovoho suspil'stva: teoriya i praktyka (Philosophy of Digital Human and Digital Society: Theory and Practice)*, L'viv-Torun' : *Liha-Pres*, 460 s.
2. Klein, N 2016, *Zminyuyet'sya vse: Kapitalizm proty klimatu (This Changes Everything: Capitalism vs. the Climate)*, per. z anhl. D. Kozheduba, Kyiv : *Nash Format*, 480 s.
3. Featherstone, M & Lash, S 2008, 'Hlobalizatsiya, modernist i oprostorovlennya suspil'noyi teoriyi: vstup (Globalization, Modernity, and the Spacing of Social Theory: Introduction)', *Hlobal'ni modernosti (Global Modernities)*, ed. M. Featherstone, S. Lash & R. Robertson, Kyiv : *Nika-Tsentr*, 400 s.
4. Harari, YN 2018, *Homo Deus. Lyudyna bozhestvenna. Za lashtunkamy maybutn'oho (Homo Deus: A Brief History of Tomorrow)*, per. z anhl. O. Dem'yanchuka, Kyiv : *BookChef*, 512 s.
5. Haar, M 1993, *Song of the Earth: Heidegger and the Foundations of the History of Being*, Indiana : *Indiana University Press*, 212 p.
6. Heidegger, M 2006, *The Origin of The Work of Art*, trans. R. Berkowitz & Ph Nonet, Draft, December. Available from : <https://www.academia.edu/2083177/The_Origin_of_the_Work_of_Art_by_Martin_Heidegger>. [29 August 2024].
7. McLuhan, M 1994, *Understanding Media: The Extensions of Man*, London and New York : *The MIT Press*, Reprint edition, 389 p.
8. Merleau-Ponty, M 1964, *Eye and Mind*, transl. C Dallery, ed. J Edie, Evanston : *Northwestern University Press*, pp. 159–190, Available from : <https://www.academia.edu/10572479/Merleau_Ponty_Eye_and_Mind_1961>. [29 August 2024].
9. Oliver, K 2015, *Philosophy After the Apollo Missions*, Columbia : *University Press*, 312 p.
10. Rushkoff, D 1996, *Media Virus! Hidden Agendas in Popular Culture*, New York : *Ballantine Books*, 368 p.
11. Russell, P 2008, *The Global Brain: The Awakening Earth in a New Century*, Edinburgh : *Floris Books*, 288 p.
12. Serres, M 1995, *The Natural Contract*, transl. E MacArthur & W. Paulson, Ann Arbor : *University of Michigan Press*, 124 p.

DOI 10.33930/ed.2019.5007.50(7-9)-5

УДК 1:37:004:005.44

**ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ РОЗВИТКУ ІТ-ОСВІТИ В УКРАЇНІ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ
АКТОРНО-МЕРЕЖЕВОЇ ТЕОРІЇ БРУНО ЛАТУРА***PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE DEVELOPMENT OF IT EDUCATION IN UKRAINE
THROUGH THE PRISM OF THE ACTOR-NETWORK THEORY OF BRUNO LATOUR***С. В. Горянський**

Актуальність теми дослідження полягає в необхідності глибокого розуміння складних взаємодій між різноманітними агентами, які формують сучасний ландшафт ІТ-освіти, включаючи не лише людських акторів, як-от викладачів, студентів, освітніх адміністраторів та політиків, але й нелюдських акторів, таких як технології, навчальні платформи, цифрові ресурси та інфраструктурні елементи. Застосування акторно-мережевої теорії дозволяє розкрити багатомірні взаємозв'язки між цими агентами, розглядаючи їх не як ізольовані одиниці, але як елементи гетерогенної мережі, де кожен актор, через свої взаємодії, впливає на формування та трансформацію освітнього середовища.

Постановка проблеми. Необхідно розкрити, як технології впливають на педагогічні практики, які нові ролі виникають у викладачів і студентів у цифровому середовищі, які інфраструктурні та інституційні зміни відбуваються, і як ці процеси взаємодії сприяють або перешкоджають створенню ефективного, інклюзивного та етичного освітнього середовища. У контексті акторно-мережевої теорії (Бруно Латур) ця проблема включає аналіз мережевих взаємодій, де кожен актор, незалежно від його природи, розглядається як активний учасник мережі, що впливає на її структуру та динаміку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальні засади дослідження взаємодії технологій і освіти розробляють такі вчені, як Л. Сушанік, яка у своїх роботах аналізує взаємодію людини і комп'ютера та соціальні аспекти технологій у навчанні. Б. Латур, один із засновників акторно-мережевої теорії, у своїх роботах детально досліджує мережеві взаємодії між різноманітними акторами, включаючи як людських, так і нелюдських агентів. П. Верібек у своїх дослідженнях зосереджується на етичних аспектах технологій та їхньому впливі на людське життя, зокрема у сфері освіти. Ш. Джасановф досліджує взаємозв'язок науки, технологій і суспільства, приділяючи особливу увагу тому, як науково-технічні інновації впливають на соціальні структури та освітні процеси. Серед вітчизняних дослідників у цій ділянці окремо відмітимо В. Андрущенко, В. Кременя, В. Бикова, В. Воронкову, О. Кивлюк, О. Скубашевську та ін. Водночас масив зарубіжних і вітчизняних джерел недостатньо повно висвітлює особливості завдань ІТ-освіти в сучасних умовах.

Постановка завдання. Завданням статті є дослідження складних взаємодій між різноманітними акторами, що впливають на розвиток ІТ-

Urgency of the research. The relevance of the research topic lies in the need for a deep understanding of the complex interactions between various agents that shape the modern landscape of IT education, including not only human actors such as teachers, students, educational administrators, and politicians but also non-human actors such as technology, educational platforms, digital resources, and infrastructure elements. The application of the actor-network theory allows us to reveal the multidimensional relationships between these agents, considering them not as isolated units but as elements of a heterogeneous network, where each actor, through their interactions, affects the formation and transformation of the educational environment.

Target setting. In today's dynamic world, the problem of understanding how various agents, including human and non-human actors, interact and mutually influence each other, forming the dynamic landscape of IT education, is becoming an actual issue. The main problem is to identify and analyze the complex relationships between these actors in the context of the development of IT education in Ukraine. In particular, it is necessary to reveal how technology affects pedagogical practices, what new roles are emerging for teachers and students in the digital environment, what infrastructural and institutional changes are taking place, and how these processes of interaction contribute to or hinder the creation of an effective, inclusive and ethical educational environment. In the context of actor-network theory (Bruno Latour), this problem includes the analysis of network interactions, where each actor, regardless of its nature, is considered an active participant in the network, influencing its structure and dynamics.

Actual scientific researches and issues analysis. The general principles of research on the interaction of technologies and education are developed by scientists such as L. Suchman, who in her works analyzes the interaction of a person and a computer and the social aspects of technology in education. B. Latour, one of the founders of the actor-network theory, in his works explores in detail the network interactions between various actors, including both human and non-human agents. In his research, P. Verbeek focuses on the ethical aspects of technologies and their impact on human life, particularly in the field of education. S. Jasanoff examines the relationship between science, technology and society, paying special attention to how scientific and technical innovations affect social structures and educational processes. Among the domestic researchers in this area, we can separately note V. Andrushchenko, V. Kremen, V. Bykov, V. Voronkova, O. Kyvliuk, O. Skubashevska and others. At the same time, the array of foreign and domestic sources does not fully cover the specifics of the tasks of IT education in modern conditions.

The research objective. The article's task is to study the complex interactions between various actors influencing the development of IT education in Ukraine

освіти в Україні, використовуючи акторно-мережеву теорію.

Виклад основного матеріалу. Розвиток ІТ-освіти в Україні є важливим аспектом сучасної освітньої політики, оскільки інтеграція інформаційних технологій у навчальний процес сприяє підвищенню якості освіти, забезпечує доступ до новітніх знань та технологій, а також готує студентів до викликів цифрової ери. Проте, цей процес є складним і багатограним, що потребує врахування не лише технічних, але й філософських, соціологічних та етичних аспектів. Акторно-мережева теорія, розроблена Бруно Латуром та його колегами, пропонує підхід до аналізу соціальних феноменів через взаємодію між людськими та нелюдськими акторами, розглядаючи їх як елементи гетерогенної мережі. Важливо, щоб розвиток ІТ-освіти в Україні здійснювався з дотриманням принципів етичності та інклюзивності.

Висновки. На основі досліджень та публікацій, можна виділити кілька ключових прикладів успішної інтеграції ІТ-технологій в освітній процес в Україні. Впровадження онлайн-платформ для дистанційного навчання під час пандемії COVID-19 та війни дозволило забезпечити неперервність навчального процесу. Іншим прикладом є розвиток проектів, таких як освітні платформи "Дія. Освіта" та "Мрія", MOOK "Прометеус" та ін. спрямованих на підвищення цифрової грамотності серед викладачів та студентів, що сприяє підвищенню якості освіти та її доступності.

Ключові слова: акторно-мережева теорія, ІТ-освіта, Україна, соціокультурний контекст, етика технологій, цифрова трансформація, педагогічні практики.

using the actor-network theory.

The statement of basic materials. The development of IT education in Ukraine is an important aspect of modern educational policy since the integration of information technologies into the educational process contributes to the improvement of the quality of education, provides access to the latest knowledge and technologies, and also prepares students for the challenges of the digital era. However, this process is complex and multifaceted, requiring considering both technical and philosophical, sociological, and ethical aspects. Actor-network theory, developed by Bruno Latour and his colleagues, offers an approach to analyzing social phenomena through the interaction between human and non-human actors, considering them elements of a heterogeneous network. The development of IT education in Ukraine must be carried out in compliance with the principles of ethics and inclusiveness.

Conclusions. Based on research and publications, several key examples of successful integration of IT technologies into the educational process in Ukraine can be identified. The introduction of online platforms for distance learning during the COVID-19 pandemic and war to ensure the continuity of the educational process. Another example is the development of projects such as the educational platform "Diia. Education" and "Mriya", MOOC "Prometheus" and others. It aims to improve digital literacy among teachers and students, improving education quality and accessibility.

Keywords: actor-network theory, IT education, Ukraine, socio-cultural context, technology ethics, digital transformation, pedagogical practices.

Актуальність теми дослідження. Актуальність теми дослідження полягає в необхідності глибокого розуміння складних взаємодій між різноманітними агентами, які формують сучасний ландшафт ІТ-освіти, включаючи не лише людських акторів, як-от викладачів, студентів, освітніх адміністраторів та політиків, але й нелюдських акторів, таких як технології, навчальні платформи, цифрові ресурси та інфраструктурні елементи. Застосування акторно-мережевої теорії дозволяє розкрити багатомірні взаємозв'язки між цими агентами, розглядаючи їх не як ізольовані одиниці, але як елементи гетерогенної мережі, де кожен актор, через свої взаємодії, впливає на формування та трансформацію освітнього середовища. Це дозволяє здійснити візію проблематики розвитку ІТ-освіти в Україні з філософсько-соціологічного ракурсу та виявити структурні та динамічні чинники, які визначають ефективність та етичні аспекти освітніх процесів у цифрову епоху. Дослідження цього питання набуває особливого значення в контексті глобальних трендів цифровізації та інформатизації, а також з огляду на специфічні соціокультурні та політичні умови в Україні.

Філософія освіти традиційно займається вивченням мети, цінностей та методів навчання, і в цьому контексті впровадження ІТ-освіти викликає нові етичні та методологічні питання. Розвиток ІТ-освіти сприяє створенню нових освітніх парадигм, де ключовим аспектом стає взаємодія між людськими та нелюдськими акторами. Це потребує переосмислення традиційних педагогічних підходів, де важливу роль відіграють не лише викладачі та студенти, але й технології, цифрові платформи та навчальні ресурси. Філософський аналіз допомагає глибше зрозуміти, як ці зміни впливають на структуру освітнього процесу та на формування знань. В українському контексті, де освіта зазнала значних викликів через військові дії та пандемію, ІТ-освіта стала критично важливим інструментом для забезпечення безперервності навчання. Цей процес вимагає врахування соціокультурних і політичних чинників, що впливають на доступність і якість освіти. Використання акторно-мережевої теорії дозволяє розкрити складні взаємозв'язки між різними акторами освітнього процесу та виявити фактори, що сприяють або перешкоджають розвитку ІТ-освіти. Це дослідження також має на меті розробити рекомендації для вдосконалення освітньої практики, забезпечуючи її етичність та інклюзивність.

Постановка проблеми. У сучасному динамічному світі актуалізується проблема в розумінні того, як різноманітні агенти, включаючи людських і нелюдських акторів, взаємодіють та взаємно впливають один на одного, формуючи динамічний ландшафт ІТ-освіти. Основна проблема полягає у виявленні та аналізі складних взаємозв'язків між цими акторами в контексті розвитку ІТ-освіти в Україні. Зокрема, необхідно розкрити, як технології впливають на педагогічні практики, які нові ролі виникають у викладачів і студентів у цифровому середовищі, які інфраструктурні та інституційні зміни відбуваються, і як ці процеси взаємодії сприяють або перешкоджають створенню ефективного, інклюзивного та етичного освітнього середовища. У контексті акторно-мережевої теорії (Бруно Латур) ця проблема включає аналіз мережевих взаємодій, де кожен актор, незалежно від його природи, розглядається як активний учасник мережі, що впливає на її структуру та динаміку. Такий підхід дозволяє врахувати не лише соціальні та педагогічні аспекти, але й технологічні та матеріальні чинники, що мають суттєвий вплив на розвиток ІТ-освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальні засади дослідження взаємодії технологій і освіти розробляють такі вчені, як Л. Сушман, яка у своїх роботах аналізує взаємодію людини і комп'ютера та соціальні аспекти технологій у навчанні [10]. Б. Латур, один із засновників акторно-мережевої теорії, у своїх роботах детально досліджує мережеві взаємодії між різноманітними акторами, включаючи як людських, так і нелюдських агентів [8; 9]. П. Верібек у своїх дослідженнях зосереджується на етичних аспектах технологій та їхньому впливі на людське життя, зокрема у сфері освіти [12]. Ш. Джасаноф досліджує взаємозв'язок науки, технологій і суспільства, приділяючи особливу увагу тому, як науково-технічні інновації впливають на соціальні структури та освітні процеси [7]. Серед вітчизняних дослідників у цій ділянці окремо відмітимо В. Андрущенко [1], В. Кременя, В. Бикова [6], В. Воронкову, О. Кивлюк [2; 3; 11], О. Скубашевську [6] та ін. Водночас масив зарубіжних і вітчизняних джерел недостатньо повно висвітлює особливості завдань ІТ-освіти в сучасних умовах.

Зокрема, у статті “Philosophical reflection smart-society as a new model of the information society and its impact on the education of the 21st century” автори Валентина Воронкова та Ольга Кивлюк пропонують філософське та освітнє осмислення концепції розумного суспільства (smart-society) як нової моделі інформаційного суспільства, та його вплив на людський (інтелектуальний) капітал [11]. Як слушно зазначають дослідниці “Формування та зростання smart-культури передбачає формування культури-smart-взаємодії в розумне середовище, розумну безпеку, комп'ютерну та інформаційну етику. Як розумне суспільство, smart-культура не є самостійною сутністю: це елемент інформаційної культури, медіа культури, яка базується на них і розвиває їх” [11, с. 160]. Це відображає глибоку взаємодію між технологічними інноваціями та освітніми процесами, що вимагає філософського осмислення для розуміння їхніх впливів та наслідків. Зміни, пов'язані з переходом до smart-society, викликають необхідність переосмислення освітніх практик, де інформаційні технології відіграють центральну роль у формуванні інтелектуального капіталу. Це включає розвиток критичного мислення, адаптивності та інноваційного підходу до навчання, що стає можливим завдяки інтеграції новітніх технологій. В українському контексті розвиток ІТ-освіти є важливим для забезпечення конкурентоспроможності на глобальному рівні, особливо в умовах військових конфліктів та постконфліктного відновлення. Це вимагає створення адаптивних освітніх систем, що можуть ефективно реагувати на виклики та зміни сучасного світу. Аналіз міжнародного досвіду впровадження та розвитку smart-society показує, що ефективне використання інформаційних технологій у навчанні сприяє підвищенню якості освіти та розвитку людського капіталу. Проте, для досягнення цих цілей необхідно враховувати соціокультурні особливості та етичні аспекти використання технологій.

Таким чином, дослідження взаємодії акторів у розвитку ІТ-освіти в Україні є надзвичайно актуальним, оскільки воно дозволяє комплексно оцінити вплив інформаційних технологій на освіту, враховуючи філософські, соціологічні та етичні аспекти. Це сприяє розумінню сучасних викликів та перспектив розвитку освіти в умовах цифрової трансформації та формування smart-society.

Постановка завдання. Завданням статті є дослідження складних взаємодій між різноманітними акторами, що впливають на розвиток ІТ-освіти в Україні, використовуючи акторно-мережеву теорію. Ми прагнемо до виявлення ключових факторів, що визначають ефективність та етичні аспекти освітнього процесу в умовах цифрової трансформації, а також розробки рекомендацій для подальшого вдосконалення ІТ-освіти.

Виклад основного матеріалу. Розвиток ІТ-освіти в Україні є важливим аспектом сучасної освітньої політики, оскільки інтеграція інформаційних технологій у навчальний процес сприяє підвищенню якості освіти, забезпечує доступ до новітніх знань та технологій, а також готує студентів до викликів цифрової ери. Проте, цей процес є складним і багатограним, що потребує врахування не лише технічних, але й філософських, соціологічних та етичних аспектів. Акторно-мережева теорія, розроблена Бруно Латуром та його колегами, пропонує підхід до аналізу соціальних феноменів через взаємодію між людськими та нелюдськими акторами, розглядаючи їх як елементи

гетерогенної мережі [8]. Цей підхід є особливо корисним для дослідження розвитку ІТ-освіти, оскільки дозволяє врахувати складні взаємозв'язки між технологіями, інституціями, викладачами та студентами.

Інформаційні технології відіграють центральну роль у трансформації освітніх процесів. Дослідження Люсі Сушман підкреслюють, що впровадження новітніх технологій змінює роль викладача, який тепер виступає не лише джерелом знань, але й фасилітатором навчального процесу [10]. Цифрові платформи та інструменти дозволяють створювати інтерактивні та персоналізовані навчальні середовища, що підвищує ефективність навчання. Соціальні та інституційні чинники відіграють важливу роль у впровадженні технологій в освіту.

Шейла Джасаноф у своїх роботах наголошує на важливості врахування соціокультурного контексту при впровадженні технологій у навчальний процес [7]. В українському контексті це означає необхідність адаптації ІТ-освіти до умов війни та постконфліктного відновлення, врахування специфічних потреб вимушено переміщених осіб та забезпечення доступу до якісної освіти для всіх категорій населення. Етичні аспекти використання інформаційних технологій у навчанні є ще одним важливим питанням.

Пітер Пол Верібек досліджує етичні виклики, пов'язані з використанням технологій у навчанні, включаючи конфіденційність даних студентів, цифрову безпеку, а також проблеми нерівності доступу до технологій [12]. Важливо, щоб розвиток ІТ-освіти в Україні здійснювався з дотриманням принципів етичності та інклюзивності.

Акторно-мережева теорія, розроблена Бруно Латуром та його колегами, пропонує підхід до аналізу соціальних феноменів через взаємодію між людськими та нелюдськими акторами, розглядаючи їх як елементи гетерогенної мережі. Це підхід дозволяє врахувати складні взаємозв'язки між технологіями, інституціями, викладачами та студентами, які стають центральними у контексті розумного суспільства, що базується на аксіологічній матриці інформації та знань [11].

Зміни, пов'язані з переходом до smart-society, викликають необхідність переосмислення освітніх практик, де інформаційні технології відіграють центральну роль у формуванні інтелектуального капіталу. Це включає розвиток критичного мислення, адаптивності та інноваційного підходу до навчання, що стає можливим завдяки інтеграції новітніх технологій. У цьому контексті дослідження В. Воронкової та О. Кивлюк щодо концепції активного відповідального громадянства для розвитку демократії та громадянського суспільства набуває додаткової ваги, оскільки підкреслює важливість активної участі громадян у освітньому процесі та їхньої відповідальності за його результат [2].

В. Андрущенко та ін. у своїй роботі "Цивілізація культури" наголошують на важливості культурних чинників у формуванні освітнього середовища [1]. Це підкреслює необхідність врахування соціокультурних контекстів при впровадженні ІТ-освіти в Україні, особливо в умовах військових конфліктів та постконфліктного відновлення. Важливо забезпечити адаптивність освітніх систем до умов, що постійно змінюються, та врахувати специфічні потреби вимушено переміщених осіб.

Дослідження О. Кивлюк про глобалізацію та інформатизацію освіти в предметному полі філософії освіти розкриває вплив глобальних процесів на локальні освітні практики [3]. Це підкреслює необхідність адаптації української освіти до міжнародних стандартів та інтеграції інноваційних технологій для забезпечення конкурентоспроможності на глобальному рівні.

На основі аналізу міжнародного досвіду впровадження та розвитку smart-society можна зробити висновок, що ефективне використання інформаційних технологій у навчанні сприяє підвищенню якості освіти та розвитку людського капіталу. Проте, для досягнення цих цілей необхідно враховувати соціокультурні особливості та етичні аспекти використання технологій.

В. Кремень та В. Биков у своїй роботі "Інноваційні завдання сучасного етапу інформатизації освіти" наголошують на необхідності впровадження нових інформаційних технологій у навчальний процес [4]. Це сприяє створенню більш інтерактивного, адаптивного та ефективного освітнього середовища, що відповідає викликам сучасного суспільства. Інформатизація освіти передбачає не лише впровадження технічних нововведень, але й комплексний перегляд педагогічних методів і підходів до навчання. Використання інформаційних технологій у навчальному процесі дозволяє створювати нові форми взаємодії між викладачами та студентами, сприяючи розвитку активного та самостійного навчання. Це особливо актуально в контексті переходу до розумного суспільства (smart-society), де інформація та знання стають ключовими ресурсами. Акторно-мережева теорія надає можливість глибше зрозуміти взаємозв'язки між різними акторами освітнього процесу. Людські актори, такі як викладачі, студенти, адміністратори, та нелюдські актори, включаючи технології, цифрові платформи та інфраструктурні елементи, взаємодіють у складній мережі, де кожен елемент впливає на загальний результат. Це підхід дозволяє врахувати не лише соціальні та педагогічні аспекти, але й технічні та матеріальні чинники, що визначають ефективність освітніх процесів.

Соціокультурний контекст також відіграє важливу роль у впровадженні ІТ-освіти. В Україні, де освіта стикається з численними викликами через військові конфлікти та економічні труднощі, інформатизація освіти може стати ключовим інструментом для забезпечення доступу до якісної освіти для всіх категорій населення. Це вимагає адаптації освітніх програм до умов постконфліктного відновлення та врахування специфічних потреб вимушено переміщених осіб.

В. Пожуєв підкреслює, що інформатизація освіти є важливим чинником для забезпечення рівного доступу до знань та інформації, що особливо актуально в умовах українського суспільства, яке стикається з економічними та політичними викликами [5]. Цей процес потребує комплексного підходу, що включає як технічні, так і педагогічні та соціальні аспекти. Важливим завданням є створення умов для інтерактивного навчання, яке сприяє розвитку критичного мислення та адаптивності учнів. В. Пожуєв також наголошує на необхідності інтеграції інформаційних технологій у всі рівні освіти, що дозволить підвищити якість освіти та забезпечити її відповідність сучасним вимогам ринку праці. У цьому контексті важливо враховувати соціокультурні та етичні аспекти використання технологій у навчанні. Етичні питання, такі як конфіденційність даних та цифрова безпека, мають бути пріоритетом у процесі розробки та впровадження ІТ-освітніх програм.

По-перше, ключовим фактором, що визначає ефективність освітнього процесу в умовах цифрової трансформації, є інтеграція новітніх інформаційних технологій у навчальний процес. Це включає впровадження інтерактивних цифрових платформ, які дозволяють створювати персоналізовані навчальні середовища, що відповідають індивідуальним потребам та рівню підготовки кожного студента. Як зазначають В. Кремень та В. Биков, інноваційні завдання інформатизації освіти сприяють підвищенню якості навчання, розширюють можливості для дистанційного навчання та забезпечують доступ до сучасних знань і ресурсів [4, с. 34]. В. Пожуєв додає, що інформатизація є важливим ресурсом для розвитку українського суспільства, створюючи нові можливості для освіти та професійного зростання. Це підкреслює необхідність створення умов для інтерактивного навчання, яке сприяє розвитку критичного мислення та адаптивності учнів [5, с. 7-8].

По-друге, соціокультурні фактори відіграють важливу роль у визначенні ефективності освітнього процесу в умовах цифрової трансформації. Врахування специфічних соціокультурних контекстів є критично важливим, особливо в українському суспільстві, яке стикається з викликами війни та економічної нестабільності. Як зазначають В. Андрущенко та ін., культурні чинники відіграють центральну роль у формуванні освітнього середовища, що вимагає адаптації освітніх програм до умов постконфліктного відновлення та врахування специфічних потреб вимушено переміщених осіб [1, с. 22]. У цьому контексті дослідження В. Воронкової та О. Кивлюк про концепцію активного відповідального громадянства підкреслює важливість активної участі громадян у освітньому процесі та їхньої відповідальності за його результати [2, с. 111-112].

По-третє, етичні аспекти використання інформаційних технологій у навчанні є невід'ємною частиною сучасного освітнього дискурсу. Етичні питання, такі як конфіденційність даних студентів, цифрова безпека та рівний доступ до технологій, мають бути пріоритетом у процесі розробки та впровадження ІТ-освітніх програм. Пітер Пол Верібек наголошує на важливості дотримання етичних стандартів у використанні технологій, щоб забезпечити інклюзивність та справедливість у доступі до освіти [12, с. 362]. Це включає не лише технічні заходи безпеки, але й формування етичних принципів та цінностей, які повинні бути в основі освітнього процесу.

По-четверте, важливим фактором є взаємодія різних акторів освітнього процесу, яка визначає ефективність впровадження цифрових технологій. Акторно-мережева теорія, розроблена Бруно Латуром, пропонує аналіз взаємодії між людськими та нелюдськими акторами, враховуючи їхній вплив на структуру та динаміку освітніх процесів. Це підхід дозволяє розкрити складні взаємозв'язки між технологіями, викладачами, студентами та інституціями, які формують сучасний освітній ландшафт. Розуміння цих взаємозв'язків є ключовим для розробки ефективних стратегій впровадження ІТ-освіти, що враховують всі аспекти освітнього процесу.

Таким чином, ефективність та етичні аспекти освітнього процесу в умовах цифрової трансформації визначаються інтеграцією інформаційних технологій, врахуванням соціокультурних контекстів, дотриманням етичних стандартів та взаємодією різних акторів освітнього середовища. Комплексний підхід до цих факторів забезпечує створення адаптивної, інклюзивної та ефективної системи освіти, яка відповідає викликам та потребам сучасного суспільства.

Рекомендації для подальшого вдосконалення ІТ-освіти:

По-перше, необхідно забезпечити широкомасштабне впровадження сучасних інформаційних технологій у навчальний процес. Це включає використання інтерактивних платформ для дистанційного навчання, віртуальних лабораторій, симуляцій та інших цифрових інструментів, що сприяють розвитку інтерактивного та персоналізованого навчання. Важливо також розвивати інфраструктуру, яка підтримуватиме ці технології, забезпечуючи стабільний доступ до інтернету та сучасних пристроїв у всіх освітніх закладах.

По-друге, необхідно здійснювати постійне підвищення кваліфікації викладачів щодо використання інформаційних технологій у навчанні. Викладачі повинні володіти сучасними методиками цифрового навчання, розуміти принципи роботи з різноманітними платформами та інструментами, а також мати навички критичного мислення та адаптивності. Програми підвищення кваліфікації можуть включати тренінги, семінари, вебінари та інші форми професійного розвитку.

По-третє, важливо розробляти адаптивні навчальні програми, що враховують індивідуальні потреби та рівень підготовки студентів. Це дозволить створювати персоналізовані траєкторії навчання, що підвищують мотивацію та залученість студентів до навчального процесу. Такі програми повинні бути гнучкими, дозволяючи студентам самостійно обирати темп та зміст навчання відповідно до їхніх інтересів та можливостей.

По-четверте, слід особливу увагу приділяти питанням етичності та безпеки в ІТ-освіті. Це включає захист конфіденційності даних студентів, забезпечення цифрової безпеки та боротьбу з кіберзагрозами. Необхідно розробляти політики та протоколи, що регулюють використання технологій у навчальному процесі, забезпечуючи дотримання етичних стандартів та принципів інклюзивності.

По-п'яте, важливо враховувати соціокультурні аспекти впровадження ІТ-освіти. Це передбачає адаптацію навчальних програм до умов конкретних регіонів, врахування соціальних, економічних та культурних особливостей студентів. У контексті України особливу увагу слід приділяти потребам вимушено переміщених осіб та інших вразливих груп населення.

По-шосте, необхідно сприяти активній участі студентів у навчальному процесі. Це можна досягти через розвиток проектного та дослідницького навчання, що дозволяє студентам брати участь у реальних проектах, працювати в команді та вирішувати практичні завдання. Також варто впроваджувати методи гейміфікації та інтерактивних навчальних технологій, що підвищують зацікавленість студентів.

По-сьоме, необхідно підтримувати інновації та наукові дослідження у сфері ІТ-освіти. Це включає фінансування дослідницьких проектів, створення інкубаторів та лабораторій для розробки нових освітніх технологій, а також сприяння обміну досвідом між освітніми закладами та науковими установами. Така підтримка дозволить розвивати нові методики та інструменти навчання, що відповідають потребам сучасного суспільства.

По-восьме, важливо забезпечувати рівний доступ до ІТ-освіти для всіх категорій населення. Це включає створення умов для доступу до сучасних технологій у сільських та віддалених регіонах, підтримку навчальних програм для людей з особливими потребами та забезпечення гендерної рівності в освіті. Доступність ІТ-освіти є ключовим фактором для розвитку інклюзивного та справедливого суспільства.

По-дев'яте, необхідно розвивати співпрацю з міжнародними організаціями та освітніми установами для обміну досвідом та впровадження передових практик у сфері ІТ-освіти. Це дозволить залучати міжнародний досвід, ресурси та технології для розвитку української освіти, а також сприятиме інтеграції України у глобальний освітній простір.

По-десяте, необхідно створити та вдосконалювати нормативно-правову базу, що регулює впровадження та використання інформаційних технологій у освіті. Це включає розробку стандартів та рекомендацій щодо використання цифрових платформ, забезпечення якості освіти та захисту прав студентів. Нормативно-правова база повинна враховувати сучасні виклики та потреби суспільства, сприяючи розвитку ефективної та інноваційної системи освіти.

Висновки. На основі досліджень та публікацій, можна виділити кілька ключових прикладів успішної інтеграції ІТ-технологій в освітній процес в Україні. По-перше, впровадження онлайн-платформ для дистанційного навчання під час пандемії COVID-19 та війни дозволило забезпечити неперервність навчального процесу. Іншим прикладом є розвиток проектів, таких як освітні платформи "Дія. Освіта" та "Мрія", MOOC "Прометеус" та ін. спрямованих на підвищення цифрової грамотності серед викладачів та студентів, що сприяє підвищенню якості освіти та її доступності.

По-друге, розвиток ІТ-освіти в Україні є складним процесом, що вимагає врахування багатьох чинників. Показано, що застосування акторно-мережевої теорії дозволяє глибше зрозуміти взаємодію між різними акторами та виявити ключові фактори, що впливають на ефективність освітнього процесу. Це, у свою чергу, сприяє розробці рекомендацій для подальшого вдосконалення ІТ-освіти, забезпечуючи її етичність, інклюзивність та адаптованість до сучасних викликів.

По-третє, підхід Б. Латура підкреслює взаємозалежність і взаємодію різних акторів, як людських, так і нелюдських, у формуванні освітніх процесів. Ця теорія дозволяє глибше зрозуміти складні мережі взаємозв'язків, що існують у сучасній ІТ-освіті.

По-четверте, впровадження сучасних інформаційних технологій у навчальний процес потребує комплексного підходу, який враховує не лише технічні аспекти, але й соціальні, культурні та етичні чинники. Використання цифрових платформ, інтерактивних інструментів та інших технологій повинно супроводжуватися відповідною підготовкою викладачів та адаптацією

навчальних програм до сучасних вимог. Адже Б. Латур наголошує на важливості врахування усіх акторів мережі, що дозволяє забезпечити ефективну інтеграцію технологій у освіту.

Список використаних джерел:

1. Андрущенко, ВП, Андрущенко, ТІ & Савельєв, ВЛ, 2017, *Цивілізація культури*, Київ: "МП Леся", 580 с.
2. Воронкова, В & Кивлюк, О 2022, 'Концепція активного відповідального громадянства для розвитку демократії та громадянського суспільства', *Humanities Studies*, № 11 (88), с. 110-119.
3. Кивлюк, ОП 2014, 'Глобалізація та інформатизація освіти в предметному полі філософії освіти', *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*, №57, с.192-200.
4. Кремень, ВГ & Биков, ВЮ 2014, 'Інноваційні завдання сучасного етапу інформатизації освіти', *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*, № 37, с. 3-15.
5. Пожуєв, ВІ 2009, 'Інформатизація як ресурс розвитку сучасного українського суспільства', *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*, № 38, с. 4-12.
6. Скубашевська, ОС 2019, 'Масова відкрита онлайн освіта як можливість навчання протягом життя', *Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди "Філософія"*, 1 (46), с. 140-150.
7. Jasanoff, S 2005, 'Technologies of humility: Citizen participation in governing science', *Verlag für Sozialwissenschaften*, с. 370-389.
8. Latour, Bruno 1987, *Science in action: How to follow scientists and engineers through society*, Harvard university press.
9. Latour, Bruno 2012, *We have never been modern*, Harvard university press.
10. Suchman, Lucille Alice 2007, *Human-machine reconfigurations: Plans and situated actions*, Cambridge university press.
11. Valentina, V & Kyvliuk, O 2017, 'Philosophical reflection smart-society as a new model of the information society and its impact on the education of the 21st century', *Future human image*, Vol. 7, с. 154-162.
12. Verbeek, Peter-Paul 2006, 'Materializing morality: Design ethics and technological mediation', *Science, Technology & Human Values*, 31.3, с. 361-380.

References:

6. Andrushchenko, VP, Andrushchenko, TI & Saveliev, VL, 2017, *Tsyvilizatsiia kultury (Civilization of Culture)*, Kyiv: "MP Lesia", 580 s.
7. Voronkova, V & Kyvliuk, O 2022, 'Kontseptsiia aktyvnoho vidpovidalnoho hromadianstva dlia rozvytku demokracji ta hromadianskoho suspilstva (The concept of active responsible citizenship for the development of democracy and civil society)', *Humanities Studies*, № 11 (88), с. 110-119.
8. Kyvliuk, OP 2014, 'Hlobalizatsiia ta informatyzatsiia osvity v predmetnomu poli filosofii osvity (Globalization and informatization of education in the subject field of the philosophy of education)', *Humanitarnyi visnyk Zaporizkoi derzhavnoi inzhenernoi akademii*, №57, с.192-200.
9. Kremen, VH & Bykov, VYu 2014, 'Innovatsiini zavdannia suchasnoho etapu informatyzatsii osvity (Innovative tasks of the modern stage of informatization of education)', *Suchasni informatyini tekhnologii ta innovatsiini metodyky navchannia v pidhotovtsi fakhivtsiv: metodolohiia, teoriia, dosvid, problemy*, № 37, с. 3-15.
10. Pozhuiev, VI 2009, 'Informatyzatsiia yak resurs rozvytku suchasnoho ukraïnskoho suspilstva (Informatization as a resource for the development of modern Ukrainian society)', *Humanitarnyi visnyk Zaporizkoi derzhavnoi inzhenernoi akademii*, № 38, с. 4-12.
11. Skubashevska, OS 2019, 'Masova vidkryta onlain osvita yak mozhlyvist navchannia protiahom zhyttia (Mass open online education as an opportunity for lifelong learning)', *Visnyk KhNPU imeni H.S. Skovorody "Filosofia"*, 1 (46), с. 140-150.
12. Jasanoff, S 2005, 'Technologies of humility: Citizen participation in governing science', *Verlag für Sozialwissenschaften*, с. 370-389.
13. Latour, Bruno 1987, *Science in action: How to follow scientists and engineers through society*, Harvard university press.
14. Latour, Bruno 2012, *We have never been modern*, Harvard university press.
15. Suchman, Lucille Alice 2007, *Human-machine reconfigurations: Plans and situated actions*, Cambridge university press.
16. Valentina, V & Kyvliuk, O 2017, 'Philosophical reflection smart-society as a new model of the information society and its impact on the education of the 21st century', *Future human image*, Vol. 7, с. 154-162.
17. Verbeek, Peter-Paul 2006, 'Materializing morality: Design ethics and technological mediation', *Science, Technology & Human Values*, 31.3, с. 361-380.

DOI 10.33930/ed.2019.5007.50(7-9)-6

УДК 130.2 : 14.141

АНТРОПОЛОГІЧНІ НАСЛІДКИ ЗАЛІЗНОЇ ЗАВІСИ (ФІЛОСОФСЬКА
КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ)ANTHROPOLOGICAL CONSEQUENCES OF THE IRON CURTAIN (PHILOSOPHICAL
CONCEPTUALIZATION)

І. В. Чепегін

Актуальність теми дослідження визначається нагальною потребою здійснення комплексного філософсько-антропологічного аналізу ролі кордонів у житті людини, соціумів та держав. Особливо актуальною ця тема є для українського суспільства, яке пройшло надзвичайно тяжкий шлях боротьби за власну свободу і незалежність, має колоніальне минуле та трагічний досвід перебування за залізною завісою. Негативна онтологія пострадянського минулого криє в собі острахи втрати національної ідентичності в світі, який стрімкими темпами глобалізується.

Постановка проблеми. У добу глобалізації відбувається розмивання культурних і соціальних кордонів, але сучасні етнічні конфлікти та політична закритість деяких країн гальмують процес формування єдиного глобального соціуму. Ретроспективний аналіз антропологічних наслідків від ізоляції та розділення світу залізною завісою висвітлить причини як локальних так і глобальних конфліктів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій теми. Осмислення антропологічних наслідків залізної завіси потребує звернення до праць В. Андрущенка, Є. Бистрицького, М. Бойченка, М. Голька, Р. Зимовця, П. Нора, Н. Масловської, А. Шептицького, а також Г. Корж, С. Корнієнко, Н. Радіонової та ін.

Постановка завдання. Метою є філософсько-антропологічна концептуалізація наслідків перебування за залізною завісою з урахуванням пережитого Україною досвіду політичної, суспільної та культурної ізоляції і асиміляції.

Виклад основного матеріалу. Становлення сучасної демократичної нації в Україні відбувається в опціях історичної пам'яті, яка наскрізь пронизана негативними споминами про тоталітарне минуле. Досвід трагічної антропології, набутий протягом історичного минулого, водночас гальмує і прискорює повернення нашої країни в загальнолюдський цивілізаційний простір. Політика ізоляції суттєво обмежила свободу і право людини на вільне самоствердження. Україна, яка тривалий час перебувала під колоніальним режимом радянського союзу, має трагічний досвід ізоляції. Це призвело до призупинення власного етнонаціонального та культурного розвитку. Систематично і послідовно здійснювалася ідеологічна асиміляція через освітній процес та пропаганду нав'язувала марксизм-ленінізм, що формувало однорідність мислення та громадську думку відповідно до вимог режиму. Це обмежувало критичне мислення та різноманітність думок, що негативно впливало на культурний і інтелектуальний розвиток суспільства. Свобода думки і творчість зазнали значних обмежень, що ускладнювало культурний прогрес і соціальні зміни.

Висновки. Політика ізоляції, яка систематично здійснюється на всіх рівнях суспільного буття має важкі культурні, соціальні та

Urgency of the research is determined by the urgent need to conduct a comprehensive philosophical-anthropological analysis of the role of borders in the life of individuals, societies, and states. This topic is especially relevant for Ukrainian society, which has undergone an extremely difficult path in its struggle for freedom and independence, has a colonial past, and has experienced the tragic consequences of being behind the Iron Curtain. The negative ontology of the post-Soviet past carries fears of losing national identity in a rapidly globalizing world.

Target setting. In the era of globalization, cultural and social borders are being blurred, but contemporary ethnic conflicts and the political isolation of certain countries hinder the formation of a unified global society. A retrospective analysis of the anthropological consequences of isolation and the division of the world by the Iron Curtain will shed light on the causes of both local and global conflicts.

Actual scientific researches and issues analysis. The study of the anthropological consequences of the Iron Curtain requires reference to the works of V. Andrushchenko, E. Bystritsky, M. Boychenko, M. Holko, R. Zymovets, P. Nora, N. Maslovska, A. Sheptytsky, as well as H. Korzh, S. Korniyenko, N. Radionova, among others.

The research objective. The goal is to philosophically and anthropologically conceptualize the consequences of being behind the Iron Curtain, considering Ukraine's experience of political, social, and cultural isolation and assimilation.

The statement of basic materials. The formation of a modern democratic nation in Ukraine is taking place within the context of historical memory, which is deeply permeated by negative recollections of the totalitarian past. The tragic anthropological experience accumulated throughout history both slows down and accelerates the country's return to the universal human civilization. The policy of isolation significantly limited human freedom and the right to self-affirmation. Ukraine, which was under the colonial regime of the Soviet Union for an extended period, has a tragic experience of isolation. This led to the suspension of its own ethnonational and cultural development. Ideological assimilation was systematically and consistently carried out through the educational process and propaganda, imposing Marxism-Leninism, which created a uniformity of thought and public opinion in line with the regime's requirements. This restricted critical thinking and the diversity of ideas, negatively impacting the cultural and intellectual development of society. Freedom of thought and creativity faced significant limitations, complicating cultural progress and social change.

Conclusions. The policy of isolation, systematically implemented at all levels of social life, has severe cultural, social, and anthropological

антропологічні наслідки для суспільств, які тривалий час перебувають за залізною завісою. Ці наслідки даються в знаки не тільки на покоління яке перебувало в ізоляції, не тільки гальмують розвиток країни, усуваючи її з світових інформаційних та комунікативних потоків, ізолюючи від загальносвітового економічного, політичного та соціокультурного життя, але й проступають крізь пласти колективної пам'яті в майбутніх поколіннях.

Ключові слова: людина, держава, політика ізоляції, залізна завіса, адаптація, культурні і політичні кордони.

consequences for societies that have long been behind the Iron Curtain. These consequences are felt not only by the generation that experienced the isolation, but they also hinder the country's development by excluding it from global information and communication flows, isolating it from global economic, political, and sociocultural life. Furthermore, these effects resurface in the collective memory of future generations.

Keywords: individual, state, policy of isolation, Iron Curtain, adaptation, cultural and political borders.

Актуальність теми визначається нагальною потребою здійснення комплексного філософсько-антропологічного аналізу ролі кордонів у житті людини, соціумів та держав. Особливо актуальною ця тема є для українського суспільства, яке пройшло надзвичайно тяжкий шлях боротьби за власну свободу і незалежність, має колоніальне минуле та трагічний досвід перебування за залізною завісою. Негативна онтологія пострадянського минулого криє в собі острахи втрати національної ідентичності в світі, який стрімкими темпами глобалізується.

Постановка проблеми. У добу глобалізації відбувається розмивання культурних і соціальних кордонів, завдяки мережі Інтернет та політики відкритості кордонів більшості цивілізованих і розвинутих країн. Проте, сучасні етнічні конфлікти та політична закритість деяких країн гальмують процес формування єдиного глобального соціуму. Ретроспективний аналіз антропологічних наслідків від ізоляції та розділення світу залізною завісою висвітлить причини як локальних так і глобальних конфліктів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій теми. Осмислення антропологічних наслідків залізної завіси потребує звернення до проблематик суспільної і колективної пам'яті, національної та громадянської ідентичності, які розроблені в працях В. Андрущенка, Є. Бистрицького, М. Бойченка, М. Голька, Р. Зимовця, П. Нора, Н. Масловськи, А. Шептицького. Частково проблема політичних і культурних кордонів розглядається у працях Г. Корж, С. Корнієнко, Н. Радіонової та ін. Однак, ця тема потребує подальших філософських розвідок.

Постановка завдання. Здійснити філософсько-антропологічну концептуалізацію наслідків перебування за залізною завісою з урахуванням пережитого Україною досвіду політичної, суспільної та культурної ізоляції і асиміляції.

Виклад основного матеріалу. Становлення сучасної демократичної нації в Україні відбувається в опціях історичної пам'яті, яка наскрізь пронизана негативними споминами про тоталітарне минуле. Досвід трагічної антропології, набутий протягом історичного минулого, водночас гальмує і прискорює повернення нашої країни в загальнолюдський цивілізаційний простір. Україна, яка в колоніальній структурі радянського союзу була однією із найбільш розвинутих промислово та культурно республікою, завжди знаходилася під посиленням контролем. Тож, як на мене, зазнала найбільш тяжких наслідків, порівняно з іншими країнами спільного посттоталітарного минулого, від перебування за залізною завісою.

Загально відомо, що залізна завіса – термін, який використовується у широкому обігу для позначення політичного, військового та ідеологічного поділу Європи після Другої світової війни. Досвід “залізної завіси” та “берлінської стіни” є трагічним для Європейських країн, відголоски якого ще відчутні серед німців старшого віку, котрі мають власний екзистенційний досвід ізоляції. Безперечно, “післявоєнне німецьке суспільство жадало оновлення і повернення у загальнолюдський цивілізаційний простір. Воно було готовим спокутувати минуле і відмовитися від національної міфотворчості” [3, с. 9], яка на практиці реалізовувалася насаджуванням на теренах тогочасної Європи цінностей квазі титульної нації. Тут слід пригадати й непрості зв'язки минулого та теперішнього Франції, зокрема політичне існування чотирьох Францій на перехресті двох типів пам'яті – соціальної та ідеологічної [9, с. 233].

Варто зазначити, що Європа практично пододала наслідки ідеологічного контролю тоталітарної Німеччини повоєнних часів. Європейський союз сьогодні, за слушним переконанням М. Бойченка, є яскравим прикладом “успішного застосування концепту множинної ідентичності” [5, с. 20].

У порівнянні з країнами ЄС, пошук та осмислення власної соціальної, культурної та національної ідентичності Україною розпочався значно пізніше, а саме: “1991 рік був позначений не лише появою України як суверенної держави на мапі Європи, а й прискореною еволюцією суспільства, культури й ідентичностей близько 50 мільйонів її громадян” [8, с. 11]. Проте антропологічні наслідки залізної завіси даються в знаки й зараз. Зазначу, що до повномасштабного вторгнення у колективній свідомості населення, переважно літніх людей, відзначалося позитивне

оцінювання радянського минулого та нейтральне ставлення до рф. Незважаючи на той факт, що з 2014 року частина українських територій перебуває під тимчасовою окупацією, росія, як країна-агресор не сприймалася, навіть серед деяких науковців, які продовжували друкувати результати своїх наукових досліджень в російських виданнях. Хоча Європейський союз в академічному, освітньому і культурному аспектах завжди був відкритий до співпраці. Європа в оптиці пересічних українців радше виглядала як простір для трудової міграції. Аналізуючи цю проблему, слід звернути увагу на ті наративи рф., які моделювали хибний образ Європи, що впродовж тривалого часу “вкидалися” в український медіапростір.

Отже, залізна завіса, закривши державні кордони для більшості населення, не тільки фізично відгородила країни, що опинилися під впливом СРСР, від західноєвропейських, але й мінімізувала культурні й наукові контакти, монополізував навіть перекладацьку діяльність, тримала науковців та культурних діячів під тотальним ідеологічним контролем, щоб будь-які інші смисли не підривали чітко працюючу машину пропаганди радянського способу життя. Культурна ізоляція мала не тільки соціальні наслідки, але й екзистенційні. До основних механізмів здійснення культурної ізоляції за радянських часів можна віднести телебачення, яке використовувалося для посилення соціалістичних цінностей й осуду капіталістичного світу. Переважно це заборона або обмежений доступ до західних фільмів та телепрограм, серіалів та взагалі будь-якого контенту, окрім визнаних комуністичним режимом. Також здійснювався ретельний і систематичний контроль над музичним контентом. Існувала заборона на поширення певних жанрів музики або пісень західних виконавців. Фільтрування контенту. Блокування доступу до західних сайтів, соціальних мереж та платформ, що містять культурний контент. Обмеження поширювалися й на галузь освіти і науки, зокрема, в навчальних програмах була відсутня західна література, не вивчалась історія та мистецтва, або поширювалася недостовірна інформація. Все це мало не тільки значні соціокультурні наслідки у вигляді гальмування соціального і культурного прогресу, але екзистенційно-антропологічні – обмеження особистих контактів, свободи пересування, дуже складно було потрапити, навіть туристом, до країн капіталістичного табору.

Також спостерігалася спроба примусової асиміляції народів і культур, зокрема за допомогою соціалістичного реалізму та пропаганди. Цей процес мав на меті змінити місцеві ідентичності та призвести до формування “нової радянської людини”. Завдяки цьому конструкту відбувалася легітимація тих систем ідеологій, завдяки якій тоталітарні суспільства виправдовують свій специфічний устрій [2, с. 183].

Можна зробити висновок, що культурна ізоляція сприяє утворенню окремого “штучного світу”, в якому відбувається самотворення ізольованої від зовнішнього світу людини. Такий приклад у сучасному світі становить Північна Корея, яка прагне максимально ізольовати власне населення, використовуючи доволі жорсткі способи обмеження. Зокрема, доступ до іноземної інформації та західної культури через сувору цензуру і пропаганду, а також через відсутність підключення до світової мережі Інтернет. Іран є наступним прикладом країни, де впроваджено заборону на західні фільми, музику та будь-який медійний продукт, а також встановлено жорсткий контроль над Інтернетом та соціальними мережами. Перебування за залізною завісою можна розглядати на всіх структурних рівнях ізоляції. Як на мене, соціальна ізоляція має багатовекторний спосіб здійснення, породжує такі види ізоляції як культурна і політична. Така ізоляція країн має вкрай негативні антропологічні наслідки, які кодуються в пластах суспільної колективної пам'яті, передаються через соціальний досвід та проявляються у вигляді ідеологічних та психо-емоційних навантажень на людину. Як пише М. Голька: “Відтак увиразнюються різні ментальні, ціннісні, ідеологічні та інші моделі, що впливають на формування політик пам'яті” [6, с. 15]. Тож, коли від покоління до покоління транслюються не справжні етно-національні і національні, самобутні смисли, а їх сурогати, існує велика загроза розмивання ідентичності і втрати культурних кодів тим чи іншим народом.

Наступним способом ізоляції є політична, яку можна розглядати як стратегічний інструмент, котрий використовують деякі держави для підтримання внутрішнього контролю та обмеження доступу до інших “зразків” державного устрою, шляхом обмеження свободи на вільне відвідування інших країн. На практиці це проявляється як вівозі перешкоди. Заборона на виїзд - це обмеження або заборона без спеціального дозволу від урядових органів. Це дає можливість владі контролювати, хто має право виїжджати з країни і з якою метою. Посилений контроль на кордонах для запобігання нелегальній міграції та втечі громадян. Це включає перевірки документів, обшуки та інші заходи для контролю руху через кордони. Все це призводить не тільки до обмеження прав людини, але кінцевою метою є ідеологічна асиміляція.

Суспільства, що виходили з-під залізної завіси, мали відновлювати політичні системи та встановлювати демократичні інституції. Процеси демократизації були нерівномірними і часто супроводжувалися різними суспільно-політичними конфліктами.

Ідеологічна асиміляція є одним з найпотужніших інструментів, що використовувалася багатьма авторитарними режимами для формування суспільної свідомості та підтримки політичної

влади. У випадку марксизму-ленінізму, цей процес особливо яскраво проявлявся через систему освіти. Зокрема, централізоване затвердження навчальних програм, методичних матеріалів та навчальних підручників у відповідності до стандартів та світоглядно-ідеологічних пріоритетів. Обов'язковою складовою всіх навчальних курсів була ідеологічна, що з дитинства забезпечувало формування “правильної” світоглядної позиції та відповідної системи ціннісних орієнтирів. Крім того, здійснювався подвійний контроль над навчальним процесом, коли контролювали не тільки як діди засвоюють відповідне ідеологічне знання, але й як його “засвоїли” вчителі та всі учасники освітнього процесу. Курс марксизму-ленінізму вважався найголовнішим у всіх вищих навчальних закладах. Наукова діяльність в університетах також підпорядковувалася ідеологічним вимогам. Дослідження повинні були відповідати марксистсько-ленінській методології та сприяти розвитку соціалістичного суспільства. Найбільш парадоксальним є той факт, що прибиральниці в науково-дослідних інститутах, досить часто виявлялися завербованими КГБ, тож офіційна влада всіляко намагалася здійснювати контроль, або так званий “суспільний супровід” [12, с. 269].

Безперечно, не можна однозначно стверджувати, що Україна не чинила опір, як раз навпроти, про що свідчить переконливий аналіз історичних джерел, здійснений В. Андрущенко у книзі “У пошуках свободи” [1]. Сьогоднішні воєнні протистояння українського народу свідчать про неперервність традиції героїзму, яку започаткували пращури. В цьому контексті варто навести думку: “Рішучість відстоювання власного культурного світу або життєвого світу навіть ціною власного життя вказує на ще глибший екзистенціаль ідентичності” [4, с. 45]. Також переконливими є розвідки Н. Радіонової, присвячені дослідженню соціокультурного і політичного простору в ретроспективному вимірі. Дослідниця зазначає: “Освітній і соціокультурний простір Слобожанщини XIX століття був місцем зіткнення адміністративної та комунікативної влади, місцем щеплення європейських цінностей і розбивання гран наративів Царського уряду” [10, с. 26].

Отже, насадження ідеологем через систему освіти, з одного боку є найбільш простим шляхом для пропагандистів, але з іншого боку – освіта, яка включає в себе освітні, дидактичні практики та всіх учасників освітнього процесу є найбільш дієвим механізмом протистояння на теренах України.

Проте, українське населення протягом всього історичного часу зазнавало в політичному, культурному, побутовому та антропологічному смислах етнонаціонального тиску, що проявлявся через культурну асиміляцію та адаптацію до інших способів життя на побутовому рівні. Це й не дивно, бо “геополітичне становище України було визначальним у встановленні м'яких політичних кордонів з сусідніми країнами, що крило в собі як ризики руйнації цих кордонів, так і відкривало широкі можливості для ефективного здійснення політики багатовекторності” [11, с. 112]. Можна навести декілька прикладів побутової адаптації. Перш за все, сільське господарство, що включає не лише вирощування культур, але й обмін насінням та знаннями про землеробство. Також, ремесла та кустарне виробництво, яке стає додатковим джерелом доходу і дозволяє забезпечити потреби без звернення до офіційної економіки. Тож, побутова адаптація в умовах економічної і політичної кризи включає широкий спектр використання неформальних економічних заходів. Ці механізми дозволяють людям забезпечувати свої базові потреби і підтримувати стабільність.

Висновки. Таким чином, політика ізоляції, яка систематично здійснюється на всіх рівнях суспільного буття має важкі культурні, соціальні та антропологічні наслідки для суспільств, які тривалий час перебувають за залізною завісою. Ці наслідки даються в знаки не тільки на поколінні яке перебувало в ізоляції, не тільки гальмують розвиток країни, усуваючи її з світових інформаційних та комунікативних потоків, ізолюючи від загальносвітового економічного, політичного та соціокультурного життя, але й проступають крізь пласти колективної пам'яті в майбутніх поколіннях, яким складно збагнути чому їхня батьківщина має негативний імідж у загальносвітовому рейтингу. Тож, політика ізоляції має довгострокові наслідки, подолання яких потребує зусиль з боку держави та її громадян.

Список використаних джерел:

1. Андрущенко, В 2023, *У пошуках свободи. Історіософія української культури від найдавніших часів до наших днів*, Київ: Видавництво Людмила, 736 с.
2. Баланьє, Ж 2002, *Політична антропологія*, пер з фр О. Фоми, Київ «Альтерпрес», 252 с.
3. Байме К, 2024, *Політичні теорії сучасності*. Пер з нім. М. Култаєвої та М. Бойченка. – Київ: *Стилос*, 396 с.
4. Бистрицький, Є, Пролесв, С, Білий, О, Лозниця, С, Зимовець, Р & Кобець, Р 2018, *Національна ідентичність і громадянське суспільство*, 2-ге вид., доповн., Київ: *ДУХ І ЛІТЕРА*, 464 с.
5. Бойченко, М 2022, ‘Пошуки глобальної справедливості у полікультурному суспільстві (філософська концептуалізація)’, *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії»*, (67), с. 15–23.
6. Голька, М 2022, *Суспільна пам'ять та її імпланти*, пер. з польськ. ВФ Саган, наук. ред. укр. видання АМ Киридон, СС Троян, Київ: *Ніка-Центр*, 216 с.
7. *Колективна пам'ять, примирення і міжнародні відносини 2023*, наук. ред. Н. Масловскі, А. Шептицький, наук. ред. укр. видання АМ Киридон, СС Троян, пер. з польськ. ВФ Саган, Київ: *Ніка-Центр*, 200 с.

8. *Нариси новітньої історії України, 1991–2021*; зб. ст. 2021, ред. М Мінаков, Г Касьянов & М Роджанські, Київ: *Laurus*, 344 с.
9. Нора, П 2014, *Теперішнє, нація, пам'ять*, пер. із фр. А Репи, Київ: *ТОВ Видавництво КЛІО*, 272 с.
10. Радіонова Н, 2023, 'Комунікативні практики XIX століття, або дещо про їхню користь і шкідливість для постіндустріальної доби', *Освітній дискурс*, 44 (4–6), с. 22 – 29.
11. Радіонова Н, Швидун Л, 2023, 'Освітня мобільність як комунікація: глокальний український досвід у темпоральних рамках модерну'. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*, (49), с. 111–117
12. Штомпка, П 2022. *Соціальний капітал. Теорія міжособистісного простору*, пер. з пол. М. Яковина, Київ: *Дух і літера*, 400 с.

References:

1. Andrushchenko, V 2023, *U poshukakh svobody. Istoriosofiya ukrayinskoyi kul'tury vid naydavnishykh chasiv do nashykh dnev* (In Search of Freedom. The Historiography of Ukrainian Culture from Ancient Times to the Present Day), Kyiv: *Vydavnytstvo Liudmyla*, 736 s.
2. Balanie, Zh 2002, *Politychna antropohiia*, per. z fr. O. Fomy, Kyiv: *Al'terpres*, 252 s.
3. Bayme K, 2024, *Politychni teoriyi suchasnosti*, per. z nim. M. Kul'taievoyi ta M. Boychenka, Kyiv: *Stylos*, 396 s.
4. Bystrytskyi, Ye, Proleiev, S, Bilyi, O, Loznytsia, S, Zymovets, R & Kobets R. 2018, *Natsional'na identychnist' i hromadyanske suspil'stvo* (National Identity and Civil Society), 2-he vyd., Kyiv: *Dukh i Litera*, 464 s.
5. Boichenko, M 2022, 'Poshuky hlobal'noyi spravedyvosti u polikul'turnomu suspil'stvi (Searches for Global Justice in a Multicultural Society)', *Visnyk Kharkivskoho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya «Filosofiia. Filosofs'ki perypeti»*, (67), pp. 15–23.
6. Holka, M 2022, *Suspil'na pamyat' ta yii implanty* (Social Memory and Its Implants), perek. z pol. VF Sagan, nauk. red. ukr. vyd. AM Kyrydon ta SS Troian, Kyiv: *Nika-Tsentr*, 216 s.
7. *Kolektyvna pamyat', prytyrennya i mizhnarodni vidnosyny (Collective Memory, Reconciliation, and International Relations)* 2023, nauk. red. N Maslovskii & A Sheptytskyi, nauk. red. ukr. vyd. A Kyrydon ta SS Troian, perek. z pol. VF Sagan, Kyiv: *Nika-Tsentr*, 200 s.
8. *Narysy novit'oyi istoriyi Ukrayiny, 1991–2021*; zb. st. 2021, *Narysy novit'oyi istoriyi Ukrayiny, 1991–2021* (Essays on Modern History of Ukraine, 1991–2021), red. M Minakov, H. Kas'yanov & M. Rodzhanskii, Kyiv: *Laurus*, 344 s.
9. Nora, P 2014, *Teperishnye, natsiya, pamyat'* (The Present, the Nation, Memory), perek. z fr. A Repa, Kyiv: *Vydavnytstvo KLIIO*, 272 s.
10. Radionova, N 2023, 'Komunikativni praktyky XIX stolittia, abo deshcho pro yikhniu koryst' i shkidlyvist' dlia postindustrialnoi doby (Communicative Practices of the 19th Century, or Something About Their Benefits and Harmfulness for the Post-Industrial Era)', *Osvitnii dyskurs (Educational Discourse)*, 44 (4–6), pp. 22–29.
11. Radionova, N & Shvydun, L 2023, 'Osvitnia mobilnist yak komunikatsiia: hlobalnyi ukraïnskyi dosvid u temporalnykh ramkakh modernu (Educational Mobility as Communication: Glocal Ukrainian Experience in the Temporal Frameworks of Modernity)', *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya filofs'ko-politohichni studii (Bulletin of the Lviv University. Series of Philosophical and Political Studies)*, (49), pp. 111–117.
12. Shtompka, P 2022, *Sotsial'nyi kapital. Teoriya mizh osobystisnoho prostoru* (Social Capital. The Theory of Interpersonal Space), perek. z pol. M Yakovyna, Kyiv: *Dukh i Litera*, 400 s.

DOI 10.33930/ed.2019.5007.50(7-9)-7

УДК 1:124.5

ДОСЛІДЖЕННЯ АКСІОЛОГІЧНИХ ОСНОВ МЕРЕЖЕВОГО СУСПІЛЬСТВА У
КОНТЕКСТІ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ ПОСТМОДЕРНУSTUDY OF THE AXIOLOGICAL BASIS OF THE NETWORK SOCIETY IN THE CONTEXT OF
POSTMODERN TRANSFORMATION PROCESSES

М. Ю. Педченко

Актуальність теми дослідження. У сучасному світі, де технологічний прогрес і глобалізація сприяють створенню все більш взаємопов'язаного суспільства, важливим є розуміння аксіологічних (ціннісних) основ, що визначають поведінку та взаємодію індивідів у мережевому середовищі. Мережеве суспільство, або "суспільство мереж", як його називає М. Кастельс, представляє новий етап розвитку соціальних відносин, де цифрові технології та комунікаційні мережі стають основними структурами організації суспільного життя.

Постановка проблеми. У контексті постмодернізму, який характеризується плюралізмом,

Urgency of the research. In today's world, where technological progress and globalization contribute to the creation of an increasingly interconnected society, it is important to understand the axiological (value) bases that determine the behavior and interaction of individuals in a networked environment. Network society, or "network society", as Manuel Castells calls it, represents a new stage in the development of social relations, where digital technologies and communication networks become the main structures for organizing social life.

Target setting. In the context of postmodernism, characterized by pluralism, decentralization of power,

децентралізацією влади та релятивізмом цінностей, виникає необхідність аналізу трансформаційних процесів, які відбуваються в аксіологічній сфері. Трансформаційні процеси постмодерну відображаються у розмиванні традиційних цінностей та поява нових, адаптованих до цифрової епохи. У мережевому суспільстві акцент зміщується на такі цінності, як свобода інформації, відкритість, колективна творчість та інновації. Водночас, постмодерністський підхід ставить під сумнів об'єктивність та універсальність будь-яких цінностей, вимагаючи їх перегляду у світлі нових соціальних реалій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

В. Андрущенко стверджує, що з другої половини ХХ століття почала формуватися нова ціннісна парадигма, яка стає загальноцивілізаційним, а згодом і загальнопланетарним феноменом. Т. Кравченко піднімає питання про духовність у сучасному світі, акцентуючи на її можливих змінах під впливом мереж. М. Підлісний висловлює занепокоєння тим, що молодь не знає світу без Інтернету. К. Переш досліджує вплив цифрової революції на економічні та соціальні структури, аналізуючи нові форми організації, що з'явилися завдяки мережевим технологіям. К. Хьон та Ю. Чун критично аналізують вплив цифрових комунікаційних технологій на соціальні та політичні зміни, зокрема, як вони сприяють формуванню нових колективних ідентичностей та участі у соціальних рухах. Д. Бойд та Н. Еллісон досліджують вплив цифрових технологій на соціальні відносини та розповсюдження інформації в онлайн-мережах. М. Маклюен та Г. Інніс висувують концепцію медіаекології та її роль у формуванні соціальних і культурних структур.

Постановка завдання. Ця стаття має на меті дослідити, як постмодерні трансформаційні процеси впливають на аксіологічні основи мережевого суспільства, а також яким чином нові цінності формуються та підтримуються у цифровому середовищі.

Виклад основного матеріалу. Це дослідження присвячене аналізу аксіологічних основ мережевого суспільства у контексті постмодерністських трансформацій. Проаналізовано, як цифрові технології та комунікаційні мережі змінюють традиційні соціальні структури і цінності, зосереджуючи увагу на явищах плюралізму та релятивізму, характерних для постмодернізму. Підкреслюється, що мережеве суспільство формує нові ціннісні пріоритети, такі як свобода інформації, відкритість, колективна творчість та інновації, які стають фундаментом сучасних соціальних взаємодій. Постмодерністський дискурс ставить під сумнів універсальність і об'єктивність будь-яких цінностей, викликаючи потребу у їхньому перегляді в світлі нових цифрових реалій. Важливим аспектом є аналіз процесів децентралізації влади, які проявляються у мережевому суспільстві, що дозволяє індивідам та групам активно формувати нові аксіологічні орієнтири. Досліджено, як сучасні технології сприяють поширенню ідеології відкритого доступу та спільного використання знань, змінюючи підходи до творчості та інновацій. Особливу увагу приділено етичним аспектам у цифровому середовищі, де питання приватності, безпеки та відповідальності стають дедалі актуальнішими.

and relativism of values, there is a need to analyze transformational processes in the axiological sphere. The transformational processes of postmodernism are reflected in the erosion of traditional values and the emergence of new ones adapted to the digital age. In the network society, the emphasis shifts to such values as freedom of information, openness, collective creativity, and innovation. At the same time, the postmodern approach calls into question the objectivity and universality of any values, demanding their revision in the light of new social realities.

Actual scientific researches and issues analysis.

V. Andrushchenko claims that from the second half of the 20th century, a new value paradigm began to take shape, which became a civilization-wide and later a planetary phenomenon. T. Kravchenko raises the question of spirituality in the modern world, emphasizing its possible changes under the influence of networks. M. Podlisny expresses concern that young people do not know the world without the Internet. C. Perez investigates the digital revolution's impact on economic and social structures, analyzing new forms of organization that have appeared thanks to network technologies. K. Hyeon and Y. Jun critically analyze the impact of digital communication technologies on social and political change, mainly how they contribute to forming new collective identities and participation in social movements. D. Boyd and N. Ellison examine the impact of digital technologies on social relations and the dissemination of information in online networks. M. McLuhan and H. Innis put forward the concept of media ecology and its role in forming social and cultural structures.

The research objective. This article aims to explore how postmodern transformational processes affect the axiological foundations of networked society and how new values are formed and maintained in the digital environment.

The statement of basic materials. This study is devoted to analyzing the axiological foundations of the network society in the context of postmodern transformations. It analyzes how digital technologies and communication networks change traditional social structures and values, focusing attention on the phenomena of pluralism and relativism characteristic of postmodernism. It is emphasized that the network society forms new value priorities, such as freedom of information, openness, collective creativity, and innovation, which become the foundation of modern social interactions. The postmodern discourse questions the universality and objectivity of any values, calling for a need to review them in the light of new digital realities. An important aspect is the analysis of the processes of decentralization of power, which are manifested in the network society and allow individuals and groups to form new axiological guidelines actively. How modern technologies contribute to spreading the ideology of open access and knowledge sharing and changing approaches to creativity and innovation has been studied. Special attention is paid to ethical aspects in the digital environment, where privacy, security, and responsibility issues are becoming more and more relevant.

Висновки. Запропоновано теоретичну рамку для розуміння складних взаємозв'язків між технологіями, соціальними структурами та цінностями, що дозволяє глибше зрозуміти природу сучасних трансформаційних процесів. Мережеве суспільство не просто адаптується до нових умов, але й активно формує майбутнє, де цінності відкритості, колективної творчості та інновацій стають центральними. Це майбутнє вимагає готовності до постійного перегляду і трансформації ціннісних орієнтирів, щоб відповідати на виклики та можливості, які постають у добу цифрових трансформацій.

Ключові слова: мережеве суспільство, аксіологія, постмодернізм, цифрові технології, соціальні зміни.

Conclusions. This study proposes a theoretical framework for understanding the complex interrelationships between technologies, social structures, and values, which is crucial for gaining a deeper understanding of the nature of modern transformational processes. The network society is not simply adapting to new conditions, but is actively shaping the future, where the values of openness, collective creativity, and innovation are becoming central. This future necessitates a constant review and transformation of value orientations to effectively respond to the challenges and opportunities that are emerging in the age of digital transformations.

Keywords: network society, axiology, postmodernism, digital technologies, social changes.

Актуальність теми дослідження. У сучасному світі, де технологічний прогрес і глобалізація сприяють створенню все більш взаємопов'язаного суспільства, важливим є розуміння аксіологічних (ціннісних) основ, що визначають поведінку та взаємодію індивідів у мережевому середовищі. Мережеве суспільство, або "суспільство мереж", як його називає М. Кастельс, представляє новий етап розвитку соціальних відносин, де цифрові технології та комунікаційні мережі стають основними структурами організації суспільного життя.

У контексті сучасної філософії освіти, мережеве суспільство відкриває нові можливості та виклики для освітніх систем. Традиційні моделі навчання, що базуються на передаванні знань від вчителя до учня, все частіше піддаються критиці та перегляду в світлі потреби розвивати критичне мислення, креативність та навички співпраці. Турбулентний світ та геополітична нестабільність підкреслюють необхідність адаптивної та гнучкої освіти, яка не лише готує студентів до змінних умов праці, але й формує їх як відповідальних та активних громадян.

Аксіологічні орієнтири відіграють ключову роль у формуванні освітньої політики та практики. Тому в умовах постмодерністських трансформацій, коли усталені цінності піддаються перегляду, важливо зосередитися на розвитку таких якостей, як відкритість, толерантність, та здатність до співпраці. Освіта має сприяти формуванню індивідів, здатних критично осмислювати інформацію, брати участь у колективних процесах творення знань та інновацій, а також адаптуватися до швидкоплинних змін. У цьому зв'язку, цифрові технології стають не лише інструментом навчання, але й засобом формування нових освітніх парадигм, що відповідають викликам сучасності. Інтеграція технологій у освітній процес дозволяє створювати інтерактивні, персоналізовані та колаборативні навчальні середовища, що сприяють більш глибокому розумінню та засвоєнню знань. Водночас, важливо враховувати етичні аспекти використання технологій, забезпечуючи приватність, безпеку та відповідальність у цифровому середовищі.

У контексті української освіти особливої актуальності набуває питання підготовки кадрів для перемоги у війні та відбудови країни. Україна сьогодні стикається з унікальними викликами через неспровоковану агресію з боку Росії, що потребують інтеграції нових освітніх підходів і технологій для підготовки молоді до реалій воєнного часу та післявоєнної відбудови. В умовах війни та геополітичної нестабільності, система освіти повинна адаптуватися до нових вимог і забезпечити формування фахівців, здатних ефективно працювати у складних умовах, проявляти інноваційний підхід та гнучкість. Важливим аспектом є підготовка кадрів, які володіють не лише теоретичними знаннями, але й практичними навичками, що необхідні для вирішення конкретних завдань у сфері оборони, відновлення інфраструктури, медичної допомоги, психологічної підтримки та інших критичних галузей. Інтеграція сучасних технологій у освітній процес, таких як дистанційне навчання, віртуальні лабораторії та симуляційні програми, дозволяє підвищити ефективність підготовки фахівців у різних сферах. Особливої уваги потребує розвиток патріотичних та морально-етичних цінностей у молоді. Освіта повинна сприяти формуванню почуття громадянської відповідальності, любові до Батьківщини, готовності захищати її та брати участь у процесах відбудови. Це включає вивчення історії, культурних традицій, а також виховання у душі толерантності та поваги до прав і свобод інших.

Важливо також забезпечити підтримку та інтеграцію внутрішньо переміщених осіб у освітній процес, надаючи їм можливість продовжувати навчання та отримувати необхідні знання і навички. Це вимагає створення адаптивних програм, що враховують особливі потреби таких студентів, а також забезпечення психологічної підтримки. У контексті цифрових трансформацій, українська система освіти має активно використовувати новітні технології для створення інтерактивних та колаборативних навчальних середовищ, що сприятимуть формуванню сучасних компетентностей. Це

включає розвиток навичок критичного мислення, креативності, вміння працювати в команді та використовувати інформаційні технології для вирішення комплексних проблем.

Постановка проблеми. У контексті постмодернізму, який характеризується плюралізмом, децентралізацією влади та релятивізмом цінностей, виникає необхідність аналізу трансформаційних процесів, які відбуваються в аксіологічній сфері. Трансформаційні процеси постмодерну відображаються у розмиванні традиційних цінностей та поява нових, адаптованих до цифрової епохи. У мережевому суспільстві акцент зміщується на такі цінності, як свобода інформації, відкритість, колективна творчість та інновації. Водночас, постмодерністський підхід ставить під сумнів об'єктивність та універсальність будь-яких цінностей, вимагаючи їх перегляду у світлі нових соціальних реалій.

У сучасному освітньому дискурсі це створює низку викликів і можливостей. З одного боку, плюралізм і децентралізація сприяють розвитку критичного мислення, креативності та індивідуальної автономії. З іншого боку, релятивізм цінностей може призводити до нестабільності та втрати спільних орієнтирів, що є особливо проблематичним в умовах соціальних та політичних криз. Для України, яка переживає складний період війни та соціально-економічних потрясінь, розуміння аксіологічних трансформацій є особливо актуальним. Система освіти має адаптуватися до нових викликів, забезпечуючи підготовку фахівців, здатних не лише успішно функціонувати в умовах сучасного світу, але й активно сприяти його відновленню та розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В. Андрущенко стверджує, що з другої половини ХХ століття почала формуватися нова ціннісна парадигма, яка стає загальноцивілізаційним, а згодом і загальнопланетарним феноменом. Т. Кравченко піднімає питання про духовність у сучасному світі, акцентуючи на її можливих змінах під впливом мереж. М. Підлісний висловлює занепокоєння тим, що молодь не знає світу без Інтернету. К. Переш досліджує вплив цифрової революції на економічні та соціальні структури, аналізуючи нові форми організації, що з'явилися завдяки мережевим технологіям. К. Хьон та Ю. Чун критично аналізують вплив цифрових комунікаційних технологій на соціальні та політичні зміни, зокрема, як вони сприяють формуванню нових колективних ідентичностей та участі у соціальних рухах. Д. Бойд та Н. Еллісон досліджують вплив цифрових технологій на соціальні відносини та розповсюдження інформації в онлайн-мережах. М. Маклюен та Г. Інніс висувають концепцію медіаекології та її роль у формуванні соціальних і культурних структур.

Постановка завдання. Ця стаття має на меті дослідити, як постмодерні трансформаційні процеси впливають на аксіологічні основи мережевого суспільства, а також яким чином нові цінності формуються та підтримуються у цифровому середовищі. Ця мета реалізується через наступні завдання: По-перше, дослідити, як цифрові технології змінюють ціннісні пріоритети у суспільстві, та яким чином ці зміни відображаються у системі освіти. По-друге, оцінити, як децентралізація впливає на формування нових освітніх парадигм та які можливості відкриває для студентів та освітніх установ. По-третє, дослідити, як релятивізм впливає на освітні програми та методи навчання, а також як забезпечити стабільність та ефективність освіти в умовах релятивістських підходів. По-четверте, проаналізувати, як специфічні соціально-політичні умови в Україні впливають на ціннісні трансформації та які особливі завдання постають перед українською освітою у цьому контексті. По-п'яте, виходячи з результатів дослідження, сформулювати рекомендації для освітніх політиків та практиків щодо адаптації освітньої системи до нових умов.

Виклад основного матеріалу. Релятивізм цінностей, характерний для постмодерністського дискурсу, ставить під сумнів об'єктивність та універсальність будь-яких цінностей. Це створює виклики для освітніх програм і методів навчання, оскільки традиційні цінності та орієнтири піддаються перегляду. У цьому контексті важливо дослідити, як такі зміни впливають на освітній процес і як забезпечити стабільність та ефективність освіти в умовах релятивістських підходів.

В. Андрущенко зазначає, що "з другої половини ХХ століття формується нова ціннісна парадигма освіти як єдиного загальноцивілізаційного (а згодом і загальнопланетарного) феномену. Під гаслом об'єднання Європи у спільний економічний, соціополітичний простір змінювалися цінності освіти" [1, с. 5]. Це підтверджує потребу у формуванні нових аксіологічних підходів, які враховують глобалізаційні процеси та зміну традиційних цінностей. Думка В. Андрущенка про нову ціннісну парадигму освіти як загальноцивілізаційного феномену в контексті завдань статті має кілька важливих значень. В. Андрущенко вказує на те, що об'єднання Європи в єдиний економічний і соціополітичний простір призвело до змін у цінностях освіти, що підкреслює необхідність перегляду традиційних цінностей в умовах релятивізму, характерного для постмодернізму. Освітні програми повинні бути адаптовані до глобальних змін і інтегрувати нові аксіологічні підходи, які враховують ці зміни. Висловлювання В. Андрущенка підтверджує, що трансформаційні процеси, які відбуваються в глобалізованому суспільстві, вимагають від освіти адаптації та переосмислення цінностей. Ця нова парадигма освіти повинна включати в себе цінності, що відображають сучасні глобалізаційні процеси,

такі як відкритість, колективна творчість та інновації. Специфічні соціально-політичні умови в Україні, включаючи війну та геополітичну нестабільність, мають значний вплив на аксіологічні трансформації. В умовах, коли країна стикається з надзвичайними викликами, система освіти повинна адаптуватися, щоб підготувати молодь до ефективного вирішення проблем, які постають перед суспільством. В. Андрущенко наголошує на важливості розуміння освіти як загальноцивілізаційного феномену, що особливо актуально для України в умовах війни та соціально-економічних потрясінь. Це означає, що українська система освіти повинна враховувати глобальні тенденції та цінності, одночасно зберігаючи національну ідентичність та адаптуючись до специфічних умов, які постали перед країною. Практичні аспекти включають розробку нових освітніх програм, що враховують глобальні цінності, впровадження методів навчання, які сприяють розвитку критичного мислення і адаптивності, залучення технологій для створення інтерактивних та персоналізованих навчальних середовищ, забезпечення підтримки та інтеграції внутрішньо переміщених осіб у освітній процес, а також розвиток патріотичних та морально-етичних цінностей для формування відповідальних громадян, готових до захисту країни та її відновлення.

Т. Кравченко ставить питання: “постає питання про духовність в сучасному світі, чи не змінюється вона завдяки активному впливові мереж на свідомість, самосвідомість людини. Якщо мова йде про зміну цінностей сучасної людини, про активний вплив на свідомість, трансформацію тілесності, то не можна не говорити і про зміну духовності. Можливо, це нова духовність, яка притаманні тільки користувачам мережі, активним учасникам віртуальної реальності, яка стає реальнішою, ніж реальна реальність” [4, с. 61]. Ми бачимо, що ідея Т. Кравченко висвітлює важливий аспект сучасної аксіологічної трансформації, пов’язаної з впливом мережевих технологій на свідомість і самосвідомість людини. Т. Кравченко піднімає питання про духовність у сучасному світі, відзначаючи, що активний вплив мереж змінює не тільки цінності сучасної людини, але й саму природу духовності. Згідно з Т. Кравченко, ці зміни можуть призвести до появи нової форми духовності, притаманної саме користувачам мережі та активним учасникам віртуальної реальності. Віртуальна реальність, за його словами, стає навіть реальнішою, ніж фізична реальність, що має глибокі наслідки для розуміння духовних цінностей і орієнтирів. Ця цитата є особливо релевантною для завдань статті, оскільки вона підкреслює необхідність дослідження процесів децентралізації влади та зміни цінностей у мережевому суспільстві. Зміна духовності, як частини загальної аксіологічної трансформації, впливає на освітні програми і підходи, оскільки традиційні духовні цінності більше не можуть бути прийняті як даність. Освітні установи повинні враховувати цей зсув у свідомості та самосвідомості, щоб забезпечити відповідну підготовку студентів до життя в умовах нових реалій.

В українському контексті, де соціально-політичні умови вимагають особливої уваги до формування національної ідентичності та духовних цінностей, розуміння впливу мережевих технологій на духовність є особливо важливим. Це означає, що освітня система повинна забезпечувати баланс між глобальними тенденціями і національними особливостями, сприяючи розвитку критичного мислення, креативності та здатності до адаптації в умовах швидкоплинних змін.

М. Підлісний стурбований, що “молоді люди не знають світу, в якому немає Інтернету; вони використовують Інтернет-технології у всьому, що роблять, плавно переходять від “реальної” до цифрової комунікації; чекають негайної відповіді на запитання, клацаючи по клавішах миші; вважають за краще вчитися на практиці, ніж у процесі обговорення або читання” [5, с. 137]. Це має важливе значення в контексті завдань статті, оскільки демонструє, як сучасні технології змінюють ціннісні орієнтири і поведінку молоді. Зокрема, цитата М. Підлісного ілюструє потребу в адаптації освітніх програм до нових реалій, де практичне навчання та інтерактивні методи стають більш ефективними, ніж традиційні лекції та читання. Це викликає необхідність розробки нових педагогічних стратегій, які б враховували швидкість інформаційного обміну та нові форми комунікації. Аналіз цієї проблеми є критичним для розуміння того, як релятивізм цінностей та децентралізація влади в умовах мережевого суспільства впливають на освітній процес. У контексті української освіти це особливо актуально, оскільки сучасна молодь, яка виросла з Інтернетом, повинна бути підготовлена до ефективного функціонування в умовах швидких технологічних змін. Освітні програми повинні забезпечити розвиток критичного мислення, адаптивності та навичок, які дозволять студентам ефективно використовувати цифрові технології для вирішення складних завдань.

Думка М. Підлісного також підкреслює важливість інтеграції сучасних технологій у навчальний процес для створення інтерактивних і персоналізованих середовищ, які сприяють активному навчанню. Це може включати використання дистанційного навчання, віртуальних лабораторій та симуляційних програм, які дозволяють студентам отримувати практичні навички у реальних умовах. Адже інтеграція сучасних технологій у навчальний процес, а також розвиток критичного мислення та адаптивності є ключовими елементами для забезпечення ефективності освіти в сучасному мережевому суспільстві.

Специфічні соціально-політичні умови в Україні, включаючи війну та геополітичну нестабільність, мають значний вплив на аксіологічні трансформації. В умовах, коли країна стикається з надзвичайними викликами, система освіти повинна адаптуватися, щоб підготувати молодь до ефективного вирішення проблем, які постають перед суспільством.

У світлі досліджень В. Андрущенка, Т. Кравченко та М. Підлісного та інших вчених, українська освіта має зосередитись на формуванні нових ціннісних орієнтирів, які б відповідали як національним, так і глобальним вимогам. З одного боку, потрібно розвивати цінності, що сприятимуть інтеграції в глобальний контекст, такі як відкритість, колективна творчість та інновації. З іншого боку, важливо зберігати національні особливості та духовність, адаптуючи їх до нових реалій цифрової епохи. Освітня система України повинна враховувати ці виклики та використовувати сучасні технології для створення навчальних середовищ, які підтримують інтерактивність і персоналізацію навчання. Це включає використання дистанційних технологій, віртуальних лабораторій та інших інноваційних підходів, що дозволять студентам отримувати необхідні знання та навички в умовах війни з Росією та післявоєнної відбудови.

Важливою складовою є також розвиток патріотичних та морально-етичних цінностей, які сприятимуть формуванню відповідальних громадян, готових до захисту країни та її відновлення. Це включає вивчення історії, культурних традицій, а також виховання толерантності та поваги до прав і свобод інших.

У світовому контексті К. Переш досліджує розглядає вплив цифрової революції на економічні та соціальні структури, аналізуючи нові форми організації, що з'явилися завдяки мережевим технологіям. Автор описує еволюцію технологічних можливостей і їхню роль у формуванні глобальних інноваційних мереж та ланцюгів доданої вартості [9].

Дослідження К. Переша має значний вплив у контексті завдань статті, оскільки підкреслює необхідність аналізу трансформаційних процесів, що відбуваються під впливом мережових технологій. Переш розглядає цифрову революцію як ключовий фактор, що впливає на розвиток нових економічних і соціальних структур, що, в свою чергу, вимагає від освітніх систем адаптації до нових реалій. Це включає в себе розвиток навичок, необхідних для успішного функціонування в умовах мережевого суспільства, таких як креативність, критичне мислення та здатність до інновацій.

В українському контексті, де суспільство стикається з викликами війни та соціально-економічної нестабільності, розуміння впливу цифрової революції на економічні та соціальні структури є особливо важливим. Освітні програми повинні враховувати ці зміни та забезпечувати підготовку фахівців, здатних працювати у нових умовах та використовувати сучасні технології для відновлення та розвитку країни. Це включає інтеграцію цифрових технологій у навчальний процес, розвиток інноваційних підходів та створення середовищ, що сприяють обміну знаннями та співпраці.

Завдання дослідження включає аналіз того, як сучасні технології сприяють формуванню нових ціннісних орієнтирів та соціальних структур, а також як ці зміни можуть бути інтегровані у систему освіти. Позиція К. Переша допомагає зрозуміти, що цифрова революція змінює не лише економічні, але й соціальні структури, створюючи нові можливості для глобальної співпраці та інновацій. Це вимагає від освітніх програм адаптації до цих змін та розробки нових підходів, які враховують нові економічні та соціальні реалії.

Дослідження К. Переша підкреслює необхідність глибокого аналізу впливу цифрової революції на економічні та соціальні структури, що є важливим аспектом завдань статті. Дослідження цих процесів допоможе сформулювати рекомендації для освітніх програм, спрямованих на підготовку молоді до життя та роботи в умовах цифрових трансформацій та глобальних змін. Інтеграція сучасних технологій у навчальний процес, розвиток інноваційних підходів та створення середовищ, що сприяють обміну знаннями та співпраці, є ключовими елементами для забезпечення ефективності освіти в сучасному мережевому суспільстві.

Південнокорейські автори К. Хьон та Ю. Чун критично аналізують вплив цифрових комунікаційних технологій на соціальні та політичні зміни, зокрема, як вони сприяють формуванню нових колективних ідентичностей та участі у соціальних рухах [7]. Автори звертають увагу на те, що цифрові платформи можуть бути потужним інструментом для мобілізації громадян, сприяючи розвитку нових форм колективної ідентичності та підтримки соціальних рухів. У контексті завдань нашої статті, дослідження К. Хьона та Ю. Чуна є важливими для розуміння того, як цифрові комунікаційні технології впливають на соціальні та політичні структури, а також на процеси формування цінностей у мережевому суспільстві. Їхнє дослідження підкреслює необхідність розгляду нових колективних ідентичностей та їхньої ролі у формуванні соціальних рухів, що є важливим аспектом для освітньої системи. Освітні програми повинні включати аналіз впливу цифрових технологій на соціальні та політичні процеси, сприяючи розвитку критичного мислення та здатності до аналізу складних соціальних явищ. Це має особливе значення для українського контексту, де суспільство переживає складні політичні та соціальні трансформації. Вплив цифрових технологій на формування колективних ідентичностей та мобілізацію громадян може бути використаний для

підтримки демократичних процесів та громадянської активності. Освітня система повинна сприяти розвитку таких навичок, як критичне мислення, здатність до участі у соціальних рухах та розуміння нових форм колективної ідентичності, що виникають у цифрову епоху.

Д. Бойд та Н. Еллісон досліджують вплив цифрових технологій на соціальні відносини та розповсюдження інформації в онлайн-мережах. Автори досліджують, як цифрові платформи впливають на самопрезентацію та формування ідентичності [6]. Автори підкреслюють, що онлайн-платформи дозволяють користувачам створювати і підтримувати соціальні зв'язки, впливаючи на їхнє самовизначення та взаємодію з іншими. Вплив цифрових технологій на ці процеси є складним і багатогранним, оскільки платформи не лише сприяють розширенню можливостей для комунікації, але й створюють нові виклики для автентичності та приватності. Думка Д. Бойда та Н. Еллісон є важливою для контексту завдань статті, оскільки вона розкриває значущі аспекти змін у соціальних відносинах під впливом цифрових технологій. Їхнє дослідження допомагає зрозуміти, як цифрові платформи впливають на самопрезентацію, що є ключовим аспектом формування ідентичності у сучасному мережевому суспільстві. Це підкреслює необхідність інтеграції аналізу самопрезентації та формування ідентичності в освітні програми, щоб допомогти студентам критично осмислювати власну онлайн-активність та її вплив на їхнє самовизначення. В українському контексті, де суспільство перебуває у стані активних змін та адаптації до нових реалій, вплив цифрових технологій на соціальні відносини є особливо важливим. Освітні програми повинні враховувати ці зміни і сприяти розвитку навичок критичного мислення та саморефлексії у студентів. Це включає розуміння того, як їхні онлайн-дії можуть впливати на їхню ідентичність та взаємодію з іншими, а також як використовувати цифрові платформи для досягнення позитивних соціальних змін.

М. Маклюен та Г. Інніс висувують концепцію медіаекології та її роль у формуванні соціальних та культурних структур. Автори підкреслюють, що інтерактивний характер інтернету сприяє поверненню до "усної культури", де медіа є середовищем для соціальної взаємодії [8]. Думка М. Маклюена та Г. Інніса є важливою для контексту завдань статті, оскільки вона підкреслює роль медіа в трансформації соціальних і культурних структур у мережевому суспільстві. Їхня концепція медіаекології допомагає зрозуміти, як інтерактивні медіа, зокрема Інтернет, сприяють формуванню нових форм комунікації та соціальної взаємодії, що є актуальним для сучасних освітніх підходів. Освітні програми повинні враховувати ці зміни та сприяти розвитку навичок, необхідних для ефективної комунікації в умовах нової "усної культури". В українському контексті, де суспільство перебуває в стані активних змін та адаптації до нових реалій, розуміння ролі медіа у формуванні соціальних та культурних структур є особливо важливим. Освітні програми повинні враховувати вплив медіа на мислення та поведінку, а також сприяти розвитку навичок критичного мислення та медіаграмотності у студентів. Це включає вивчення того, як медіаекологія впливає на суспільні процеси та яким чином освітні установи можуть використовувати ці знання для підготовки молоді до життя у медіасередовищі. Дослідження М. Маклюена та Г. Інніса допомагає зрозуміти, що медіа не лише відображають, але й активно формують суспільні процеси. Це вимагає від освітніх програм адаптації до цих змін та розробки нових підходів, які враховують вплив медіа на соціальну взаємодію та культуру. Інтеграція цих знань у навчальний процес є ключовою для забезпечення ефективності освіти в сучасному мережевому суспільстві, особливо в Україні.

Перейдемо до формулювання рекомендацій для освітніх політиків та практиків щодо адаптації освітньої системи України до нових умов.

По-перше, освітні програми повинні активно використовувати цифрові технології для створення інтерактивних, персоналізованих і колаборативних навчальних середовищ. Це включає впровадження віртуальних лабораторій, симуляційних програм та платформ для дистанційного навчання, що сприяють розвитку практичних навичок та креативного мислення.

По-друге, з метою підготовки студентів до ефективної взаємодії у цифровому середовищі, важливо розвивати навички критичного мислення та медіаграмотності. Це дозволить молоді критично оцінювати інформацію, самопрезентацію в онлайн-просторі та уникати маніпуляцій з боку медіа.

По-третє, освітні програми повинні сприяти формуванню морально-етичних цінностей та патріотизму, які є важливими для підтримки національної ідентичності та готовності до захисту країни. Це включає вивчення історії, культурних традицій, а також виховання в душі толерантності та поваги до прав і свобод інших.

По-четверте, сучасні освітні програми повинні враховувати вплив цифрових комунікаційних технологій на формування нових колективних ідентичностей та участь у соціальних рухах. Важливо розробляти методики, які сприятимуть розумінню студентами процесів соціальної мобілізації та активної громадянської участі.

По-п'яте, в умовах війни та соціально-економічної нестабільності особливої уваги потребують внутрішньо переміщені особи. Освітні програми повинні забезпечувати адаптивні підходи для таких студентів, включаючи психологічну підтримку та доступ до якісної освіти.

По-шосте, освітня система повинна створювати умови для розвитку інноваційного потенціалу студентів. Це включає стимулювання колективної творчості, розвиток навичок співпраці та підтримку інноваційних проєктів, що можуть сприяти відновленню та розвитку країни.

По-сьоме, важливо, щоб освітні програми готували студентів до глобальних викликів, включаючи питання екології, глобалізації та цифрової трансформації. Це допоможе молоді інтегруватися у світову спільноту та ефективно співпрацювати на міжнародному рівні, особливо враховуючи значну кількість українців, які виїхали за кордон після початку повномасштабної війни з Росією.

Висновки. У цій статті було досліджено складні взаємозв'язки між технологіями, соціальними структурами та цінностями в контексті постмодерністських трансформацій. Аналіз показав, що цифрові технології та комунікаційні мережі суттєво впливають на традиційні соціальні структури, спричиняючи зміну ціннісних орієнтирів і формування нових моделей соціальної взаємодії. Теоретична рамка, запропонована в статті, базується на концепції медіаекології, висунутої М. Маклюеном та Г. Іннісом, яка підкреслює роль медіа як активних агентів змін у суспільстві. Цифрові технології сприяють поверненню до «усної культури», де медіа стають основним середовищем для соціальної взаємодії. Ця концепція дозволяє глибше зрозуміти, як інтерактивні медіа, зокрема Інтернет, сприяють формуванню нових форм комунікації та соціальної взаємодії.

Релятивізм цінностей, характерний для постмодерністського дискурсу, викликає необхідність перегляду традиційних цінностей у світлі нових соціальних реалій. Як зазначено В. Андрущенко, формування нової ціннісної парадигми освіти є загальноцивілізаційним феноменом, що відображає глобалізаційні процеси. Це підтверджує потребу у формуванні нових аксіологічних підходів, які враховують сучасні виклики та можливості.

Цифрові комунікаційні технології, як показали дослідження К. Хьона та Ю. Чуна, сприяють формуванню нових колективних ідентичностей та участі у соціальних рухах. Цей процес є важливим для розуміння того, як сучасні технології впливають на соціальні та політичні зміни. Вони не лише змінюють спосіб комунікації, але й мають глибокий вплив на суспільну динаміку та політичну активність.

Д. Бойд та Н. Еллісон підкреслюють вплив цифрових платформ на самопрезентацію та формування ідентичності. Їхні дослідження допомагають зрозуміти, як цифрові технології змінюють способи самовизначення та взаємодії з іншими, що є ключовим аспектом формування ідентичності у сучасному мережевому суспільстві.

У контексті української освіти, де суспільство переживає складний період війни та соціально-економічних потрясінь, важливо враховувати ці аксіологічні трансформації. Освітні програми повинні адаптуватися до нових викликів, забезпечуючи підготовку фахівців, здатних ефективно функціонувати в умовах сучасного світу, а також активно сприяти його відновленню та розвитку. Зокрема, потрібно інтегрувати цифрові технології у навчальний процес, розвивати критичне мислення та медіаграмотність, підтримувати морально-етичні цінності та патріотизм, адаптувати освіту до нових форм колективної ідентичності та соціальної взаємодії, забезпечувати підтримку внутрішньо переміщених осіб, а також сприяти інноваціям та креативності.

На нашу думку, формування нових аксіологічних підходів, що враховують сучасні соціальні та технологічні реалії, є ключовим завданням для сучасної філософії освіти. Інтеграція нових підходів і методик дозволить забезпечити високу якість освіти та підготувати молодь до успішного життя в умовах цифрових трансформацій та глобальних змін.

Список використаних джерел:

1. Андрущенко, ВП 2013, 'Інтеграція цінностей: педагогічний досвід Європи. Стаття перша. Велика хартія університетів', *Вища освіта України*, № 1, с. 5-10.
2. Кастельс, М 2007, *Інтернет-галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства*, пер. з англ. Київ : Ваклер, 304 с.
3. Кивлюк, ОП 2014, 'Глобалізація та інформатизація освіти в предметному полі філософії освіти', *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*, № 57, с. 192-200.
4. Кравченко, ТО 2014, 'Аксіологічний аспект інформаційно-мережевої парадигми', *Філософія науки: традиції та інновації*, № 1 (9), с. 53-63.
5. Підлісний, ММ 2020, *Проблеми аксіології та шляхи їх вирішення*. Монографія, Дніпро: Видавець Біла К. О., 164 с.
6. Boyd, D & Ellison, N 2007, 'Social network sites: Definition, history, and scholarship', *Journal of Computer-Mediated Communication*, Vol.13, № 1, с. 210-230.
7. Ji Hyeon, K & Jun, Y 2023, 'In Search of Truths: South Korean Society and the Politics of Live Streaming', *American Behavioral Scientist*, с. 34-37.
8. McLuhan, M & Innis, H 2015, 'Media ecology and the future ecosystemic society', *European Journal of Futures Research*, Vol.11, s. 48-50.
9. Perez, C 2003? 'Technological Revolutions and Financial Capital: The Dynamics of Bubbles and Golden Ages', *Edward Elgar Publishing*, с. 44-46.

References:

1. Andrushchenko, VP 2013, 'Intehratsiia tsinnostei: pedahohichniy dosvid Yevropy. Stattia persha. Velyka khartiia universytetiv (Integration of values: the pedagogical experience of Europe. Article one. The Great Charter of Universities)', *Vyshcha osvita Ukrainy*, № 1, с. 5-10.
2. Kastels, M 2007, *Internet-halaktyka. Mirkuvannia shchodo Internetu, biznesu i suspilstva (Internet Galaxy. Reflections on the Internet, business and society)*, per. z anhl. Kyiv : Vakler, 304 s.
3. Kyvliuk, OP 2014, 'Hlobalizatsiia ta informatyzatsiia osvity v predmetnomu poli filosofii osvity (Globalization and informatization of education in the subject field of the philosophy of education)', *Humanitarnyi visnyk Zaporizkoi derzhavnoi inzhenernoi akademii*, № 57, s. 192-200.
4. Kravchenko, TO 2014, 'Aksiologichniy aspekt informatsiino-merezhevoi paradyhmy (Axiological aspect of the information-network paradigm)', *Filosofii nauky: tradytsii ta innovatsii*, № 1 (9), s. 53-63.
5. Pidlisnyi, MM 2020, *Problemy aksiolohii ta shliakhy yikh vyrishennia (Problems of axiology and ways to solve them)*. Monohrafiia, Dnipro: Vydavets Bila K. O., 164 s.
6. Boyd, D & Ellison, N 2007, 'Social network sites: Definition, history, and scholarship', *Journal of Computer-Mediated Communication*, Vol.13, № 1, с. 210-230.
7. Ji Hyeon, K & Jun, Y 2023, 'In Search of Truths: South Korean Society and the Politics of Live Streaming', *American Behavioral Scientist*, с. 34-37.
8. McLuhan, M & Innis, H 2015, 'Media ecology and the future ecosystemic society', *European Journal of Futures Research*, Vol.11, s. 48-50.
9. Perez, C 2003? 'Technological Revolutions and Financial Capital: The Dynamics of Bubbles and Golden Ages', *Edward Elgar Publishing*, с. 44-46.

DOI 10.33930/ed.2019.5007.50(7-9)-8

УДК 130.2+141.78[82]

ПСИХОЛОГІЗМ МОДЕРНІСТСЬКОЇ ПРОЗИ ЯК РЕАЛІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

PSYCHOLOGISM OF MODERNIST PROSE AS A REALIZATION OF NATIONAL IDENTITY

К. Ф. Зінов'єва

Актуальність теми дослідження. Формування культурних і соціальних процесів у сучасному літературному колі українського національного письменства є надзвичайно актуальним питанням. Для глибокого розуміння національної ідентичності особистості відбувається аналіз української модерністської прози через призму психологізму національної свідомості та культурного життя, які відображені в літературі. Адже твори модерністів зосереджують увагу на внутрішньому стані особистості, на конфліктних ситуаціях, які виникають у моменти соціокультурних перетворень. Досліджуючи дані питання відбувається усвідомлення глобальних національних викликів на перипетії формування літературознавчих наук.

Постановка проблеми. У статті автор досліджує реалізацію національного письменства, що дозволяє стимулювати суспільне мислення і аналізувати внутрішній світ персонажів, їхні сумніви, страхи та прагнення, що в свою чергу відображає загальні філософські пошуки та тривоги епохи, через які і відбувається осмислення глибинного психологізму модерну.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Детальним аналізом психологізму у творях О. Кобилянської займалася вітчизняні дослідники: Т. Гундорова, Ю. Шерех, О. Забужко, С. Павличко, С. Єфремов.

Постановка завдання. Для досягнення результатів поставленого завдання, здійснено аналіз внутрішнього світу персонажів, їхні емоційні переживання, соціальні конфлікти та питання національної ідентичності.

Виклад основного матеріалу. У статті вис-

Urgency of the research. The formation of cultural and social processes in the contemporary literary circle of Ukrainian national literature is an extremely relevant issue. For a deeper understanding of the national identity of the individual, Ukrainian modernist prose is analyzed through the prism of the psychology of national consciousness and cultural life reflected in literature. After all, the works of modernists focus on the inner state of the individual, on conflict situations that arise in moments of socio-cultural transformation. By studying these issues, we realize the global national challenges in the vicissitudes of the formation of literary studies.

Target setting. In the article, the author examines the realization of national literature, which allows to stimulate public thinking and understand the inner world of characters, their doubts, fears and aspirations, which in turn reflects the general philosophical searches and anxieties of the era, through which the deep psychology of modernity is comprehended.

Actual scientific researches and issues analysis. A detailed analysis of psychologism in O. Kobylanska's works was carried out by domestic researchers: T. Hundorova, Y. Sherekh, O. Zabuzhko, S. Pavlychko, S. Yefremov.

The research objective. In order to achieve the results of the task, the research of the inner world of the characters, their emotional experiences, social conflicts and issues of national identity was carried out.

The statement of basic materials. The article

вітлюється глибоке відображення суб'єктивного світу людини – це перш за все актуальна тема, яка передбачає акцент на внутрішньому сприйнятті дійсності, тобто досліджуються і висвітлюються багатовимірні особистості, які характеризуються пошуком нових форм і методів художнього вираження. Українська модерна проза зображує національну ідентичність, яка веде боротьбу за екзистенційну реальність і самоідентифікацію, таким чином відображається уся конфліктна дійсність соціального осередку у взаємозв'язку з психологічною драмою у культурному житті персонажів. Часто психологічна роль суб'єкта у суспільному житті громади призводить до внутрішньої боротьби в умовах культурного тиску.

Висновки. В даній роботі на підставі проведеного аналізу дослідження національної самобутності, культурної ідентичності українського народу, які відображаються у творах модерністського періоду літератури і загострюють увагу на внутрішніх конфліктах суб'єктів, які ведуть боротьбу за особисту ідентичність. Оновлена форма мислення і психологічної свідомості суб'єкта надають подальші сили для розвитку української літератури на теренах Європи. Адже сприйняття реальності, яке переживають герої творів відображаються відповідно до їх психологічних станів, в яких вони знаходяться. Тому, духовний пошук, прагнення до індивідуалізму, національна ідентичність – нові правила, які допомагають відображати загальну картину національної свідомості у питанні реалізації психологізму модерністської прози в українському питанні національного письменства.

Ключові слова: національна ідентичність, модерністська проза, психологізм національної свідомості, індивідуалізм.

highlights a deep reflection of the subjective world of a person, which is primarily a topical issue that involves an emphasis on the internal perception of reality, that is, multidimensional personalities characterized by the search for new forms and methods of artistic expression are studied and highlighted. Ukrainian modern prose depicts a national identity that struggles for existential reality and self-identification, thus reflecting the entire conflictual reality of the social unit in relation to the psychological drama in the characters' cultural lives. Often, the psychological role of a subject in the social life of a community leads to internal struggles under cultural pressure.

Conclusions. In this work, based on the analysis, explores the national identity and cultural identity of the Ukrainian people, which are reflected in the works of the modernist period of literature and focus on the internal conflicts of subjects struggling for personal identity. The renewed form of thinking and psychological consciousness of the subject provide further strength for the development of Ukrainian literature in Europe. After all, the perception of reality experienced by the characters of the works is reflected in accordance with their psychological states. Therefore, spiritual search, the pursuit of individualism, and national identity are new rules that help to reflect the overall picture of the national consciousness in the issue of the realization of the psychologism of modernist prose in the Ukrainian question of national literature.

Keywords: national identity, modernist prose, psychologism of national consciousness, individualism.

Актуальність теми дослідження. Формування культурних і соціальних процесів у сучасному літературному колі українського національного письменства є надзвичайно актуальним питанням. Для глибокого розуміння національної ідентичності особистості відбувається аналіз української модерністської прози через призму психологізму національної свідомості та культурного життя, які відображені в літературі. Адже твори модерністів зосереджують увагу на внутрішньому стані особистості, на конфліктних ситуаціях, які виникають у моменти соціокультурних перетворень. Досліджуючи дані питання відбувається усвідомлення глобальних національних викликів на перипетії формування літературознавчих наук. Збереження культурної спадщини в українській літературі сприяє вивченню національного письменства, особливо через багатогранне явище психологізму, яке актуальне для сучасного читача задля розуміння національної ідентичності.

Репрезентація філософської свідомості суспільства епохи модерну відбувається крізь літературні твори українських письменників. В першу чергу через інтелектуальну спадщину, яка рефлексує ключові інтелектуальні та філософські напрямки того часу, такі як екзистенціалізм, психоаналіз, символізм та інші. Творчість письменників періоду, який досліджується залучає до розгляду глибокі філософські питання буття, свідомості, ідентичності, сенсу життя та свободи.

Постановка проблеми. У статті автор досліджує реалізацію національного письменства, що дозволяє стимулювати суспільне мислення і аналізувати внутрішній світ персонажів, їхні сумніви, страхи та прагнення, що в свою чергу відображає загальні філософські пошуки та тривоги епохи, через які і відбувається осмислення глибинного психологізму модерну.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Детальним аналізом психологізму у творах О. Кобилянської займалися вітчизняні дослідники: Т. Гундорова, Ю. Шерех, О. Забужко, С. Павличко, С. Єфремов.

Постановка завдання. Для досягнення результатів поставленого завдання, здійснено аналіз внутрішнього світу персонажів, їхні емоційні переживання, соціальні конфлікти та питання національної ідентичності.

Мета статті полягає, щоб відрефлексувати процес оновлення і осмислення модерністської прози як реалізацію національного письменства.

Виклад основного матеріалу. Усвідомлене становлення української модерної прози відбувається за творчим сприянням письменників національної плеяди. Задля реалізації українського письменства звертаємося до психологізму модерністської прози. Риси характеру, що притаманні героям творів, які належать перу О. Кобилянської співвідносимо із філософським питанням буття. Виходячи із положень вчення про екзистенціалізм Ж. П. Сартра формування характеру людини відбувається за формулою “героїчної особистості”. Тобто, формування людини відбувається у реальному часі, на визначених справах, які вона втілює у життя [6, с. 167].

Так, до прикладу Т. Гундорова наголошувала, що “модерністська література мала справу з новим “людським” змістом - не нормативним, але часто соціально й культурно табуованим і вкрай суб'єктивним. Від романтичної метафізики та реалістичного побутопису модернізм переходив до психологізму і психологічних експериментів з людиною і “людським, занадто людським”, як визначив цю сферу Ніцше” [2, с. 198].

Глибоке відображення суб'єктивного світу людини – це перш за все актуальна тема, яка передбачає акцент на внутрішньому сприйнятті дійсності, тобто досліджуються і висвітлюються багатовимірні особистості, які характеризуються пошуком нових форм і методів художнього вираження. Українська модерна проза зображує національну ідентичність, яка веде боротьбу за екзистенційну реальність і самоідентифікацію, таким чином відображається уся конфліктна дійсність соціального осередку у взаємозв'язку з психологічною драмою у культурному житті персонажів. Часто психологічна роль суб'єкта у суспільному житті громади призводить до внутрішньої боротьби в умовах культурного тиску. Боротьба за особисту свободу, самовираження особистості, свідомо реалізація внутрішнього “Я” є провідною інтенцією і простежується у творчості Ольги Кобилянської, Василя Стефаника, Михайла Коцюбинського. Зосередження на внутрішньому стані героя – головна проблема психологічної прози доби модерну.

Не менш важливим для розуміння психологізму модерністської прози є історичний та соціальний контекст національної свідомості, який розкриває потенційно архаїчну версію культурної спадщини українського письменства. Через твори модерністської прози людина приходять до розуміння понять національна трагедія і суспільного конфлікту у свідомому сприйнятті навколишнього світу. Дані поняття формують розуміння важливості ролі суб'єкта, і тому індивідуальна форма вираження свідомості сприяє важливості поняттю історична пам'ять. Колективна пам'ять, індивідуальна пам'ять – це виклики, які стоять перед національними письменниками доби модерну. Як звернув нашу увагу Дмитро Чижевський, “національність має найбільший вплив на “структурні” елементи філософської ідеї” [10 с.74], тобто через національну ідентичність народ розкриває свій найглибший внутрішній сенс буття.

Філософській контекст у літературі української прози розглядає сучасні питання часу і простору як невід'ємні аспекти екзистенції людини, тому як наслідок висвітлюється їх вплив на сприйняття реальності. Формування і розвиток індивідуалізму відбувається за несприятливих умов тоталітарного режиму, який формував у індивіда екзистенційну тривогу через вплив соціокультурних факторів на особистість яка реалізує свій потенціал суб'єктивності у суспільстві і суспільній думці. Втіленням ніцшеанського модерністського проекту стає Ольга Кобилянська, яка унаслідувавши переконання Софії Окуневської, усвідомлює про потребу писати для свого народу, яка пізніше стане однією із авторок національного письменства. Ольга Кобилянська є найсильнішою авторкою української прози до приходу у неї Оксани Забужко [1, с. 230]. О. Кобилянська залишається сучасною на сьогоднішній відрізок часу, не завдяки тому, що вона включена до шкільної програми і ми читаємо їхні твори, а всупереч перипетій долі авторка через багато років має що сказати людям про людей, про світ, адже їхньої правди не затирає час [1, с. 233]. Особистісні чинники у формуванні індивідуального мислення прочитання, реконструкції подієвих творів українського прозового модернізму можна висвітлити на прикладі відомої особистості Ольги Кобилянської. Юрій Луцький у своїх працях звертає увагу на одвічне питання створення нового стилю і на теорію зародження української модерної прози і її представників. “Першою маркантною ластівкою нового літературного напрямку була Ольга Кобилянська, а її шляхом пішли другі, і рівночасно психе сучасного покоління почало переживати ті всі внутрішні гіркі непокої, під яких бременем страждали великі круги сучасної світової суспільності” [1, с. 456]. Юрій Луцький креном зауважує, що “Нове покоління творців і читачів зрозуміло і відчувало, що індивідуалізм невільно замикати в тісній матеріалістичній клітці” [1, с. 457]. Тобто замикаючи вуста поколінню, яке ставить запитання ми ніколи не дізнаємося відповіді на ті особливо хвилюючі нас питання. І все ж індивідуальний потенціал людини демонструє здатність до незалежності і свободи думки і самоствердження самої людини у національному питанні, у питанні ідентичності.

Є. Маланюк у своїх роботах пише, що модерністські ідеї у творчості О. Кобилянської проявлялися в ідейному спрямуванні центрального образу, який несе в собі ознаки “надлюдини” протиставлення особистості “стрій товпи”. Головна героїня твору “Людина” Олена Ляуфер говорить: “Ані їх хвалба, ані їх догана не були ніколи в силі постановити якесь правило” [4, с. 16]. В даному

висловленні можна побачити прояв індивідуальної свободи думки особистості на протигагу суспільного бачення ситуації. Недарма О. Кобилянська обрала епіграфом до своєї другої частини твору слова свого сучасника Ф. Шпільгагена: “Завжди вперед! У мені живе любов до свободи, у мені тверда настанова не дати себе поневолити, ким би це не було! Ніколи не хилити своєї голови, де цього не може моя душа, жити своїм життям так, як сам намітив” [4, с. 35]. Таким чином, авторка розвиває ідею психологізму і виокремлення в проблемне поле дослідження у своїх творах розгорненої психологічним драматизмом ідеї культури-софської свободи [4, с. 62].

Степан Хороб розглядає у своїй роботі актуальне питання для дисертаційного дослідження – основні постаті українського модерного становлення культурного фронту художньої самосвідомості у літературному полі діяльності. Саме даний автор вказує на проблему, яка почала формуватися у колах інтелігенції, адже свідомість тогочасного суспільства не сприймала себе як самостійне явище модерного руху. Тобто для подальшого розвитку української модерної культури були пережитки реалізму і натуралізму як такі, що продукують подальший розвиток.

Саме наприкінці XIX століття інтелектуальне річище української літератури повернули в еру модерністського спрямування покоління, в які входили М. Коцюбинський, О. Кобилянська, Л. Українка. Дані особистості заперечили термін “тенденційної поезії”, який внесла в літературний обіг Л. Українка і почали відтворювати течію неоромантизму. Тобто становлення даного типу художньої свідомості припало на утвердження продуктивного, відрефлексованого витвору мистецького доробку на західноєвропейському полі інтеграції літератури. Сама О. Кобилянська говорила що “всілякі реалізми сповнили свою місію у літературі” [8, с. 87]. Позиція письменниці яскраво проявлялась в ідейно-естетичному стилі її діяльності. Психологічно – художня свідомість авторки зробила її носієм комбінованого мистецького стилю прозаїка-модерніста, яка несла культурний ген у психологізм української літератури.

Іван Франко одразу висловлює припущення щодо “нової генерації” письменників, твори яких критиком прискіпливо були дослідженні для подальшого розвитку і аналізу опанованого стилю інтенсивного індивідуалізму. Психологізм і драматичне буття індивіда призвело до виявлення модерністської техніки, яка містилася у своєрідній психологічній логіці і структурі мислення, тобто душевні організації нового покоління літературних митців призвело до оновлення і стало поштовхом для реалізації завдань, що стояли перед національним письменством [7, с. 189].

Критичне ставлення до плеяди молодих талановитих письменників мало зусебічний внесок у дослідження їхньої творчості. І. Франко зауважує, що літературні твори О. Кобилянської є глибоко індивідуальними і психологічно трансформовані у русло уваги до особистості та її життєвого світу. Модерністська техніка літературного слова О. Кобилянської проявила свою силу у особливій ритмічності слова, що було надто потужно для триумфального вияву художньо-літературної інтенції. Іван Франко був переконаний, що лише індивідуальна і психологічна спорідненість душевної організації могли принести в українську літературу занадто високий внесок, і лише розуміння психологічних основ модерної творчості допомогло Ользі Кобилянській проявити себе у художньо-літературній творчості нового покоління [4, с. 59].

Процес оновлення національних літературного і мистецького рухів відбувся за рахунок подальшого розвитку інтелектуальної спільки, яка не без зайвої уваги до духовних цінностей торувала шлях до сучасної епохи. Безперечно, становлення модерністської свідомості відбувається за допомогою художньої і освітньої практики естетики неоромантизму. Микита Сріблянський і Микола Євшан виступали як критики і ставилися до модернізму як до літературно-культурного процесу створення ідейно-новаторського кола просвітницьких віянь у національному письменстві.

Заслуга письменниці полягає у тому, що Ольга Кобилянська зробила акцент на оновленні українського письменства з точки зору модерної літератури. Адаптація модернізму спричинила зміни в українській літературі, де вона показала себе як новий ідейно-естетичний фактор закоріненої утвердженої моделі.

Висновки. Національна самобутність, культурна ідентичність українського народу відображається у творах модерністського періоду літератури і загострює увагу на внутрішніх конфліктах суб'єктів, які ведуть боротьбу за особисту ідентичність. Оновлена форма мислення і психологічної свідомості суб'єкта надають подальші сили для розвитку української літератури на теренах Європи. Адже сприйняття реальності, яке переживають герої творів відображаються відповідно до їх психологічних станів, в яких вони знаходяться. Духовний пошук, прагнення до індивідуалізму, національна ідентичність – нові правила, які допомагають відобразити загальну картину національної свідомості у питанні реалізації психологізму модерністської прози в українському питанні національного письменства.

Список використаних джерел:

1. Винничук, Ю 2018, *Українська модерна проза*, Харків : Фоліо, 506 с.

2. Гундорова, Т 2002, *Femina melancholica. Стаття і культура в гендерній утопії Ольги Кобилянської*, Київ : Критика, 272 с.
3. Гундорова, Т 2009, *Проявлення Слова. Дискурсія раннього українського модернізму*, Київ : Критика, 437 с.
4. Маланиук, Є 2015, *Невичерпальність*, Київ : Знання, 75 с.
5. Павличко, С 1999, *Дискурс модернізму в українській літературі*. Монографія, Київ : Либідь, 446 с.
6. Сартр, ЖП 2021, *Буття і ніщо*, КДС, 644 с.
7. Семків, Р 2023, *Пригоди української літератури*, Київ : Темпора, 685 с.
8. Сенік, Л 2002, *Роман опору. Український роман 20-х років: проблема національної ідентичності*, Львів : Академічний експрес, 239 с.
9. Хороб, С 2002, *Українська модерна драма кінця XIX – початку XX століття (Неоромантизм, символізм, експресіонізм)*, Івано-Франківськ : Плай, 146 с.
10. Чижевський, Д 1955, *Проблема національної філософії. Розбудова держави*, с. 72-75.
11. Юнг, КГ 2001, *Психологія і поезія. Антологія світової літературно-критичної думки XX ст.*, Львів, с. 119–142.

References:

1. Vynnychuk, Yu 2018, *Ukrainska moderna proza (Modern Ukrainian prose)*, Kharkiv : Folio, 506 s.
2. Hundorova, T 2002, *Femina melancholica. Stat i kultura v hendernii utopii Olhy Kobyljanskoj (Femina melancholica. Gender and culture in Olga Kobyljanska's gender utopia)*, Kyiv : Krytyka, 272 s.
3. Hundorova, T 2009, *ProIavlennia Slova. Dyskursiia rannoho ukrainskoho modernizmu (The Manifestation of the Word. Discourse of early Ukrainian modernism)*, Kyiv : Krytyka, 437 s.
4. Malaniuk, Ye 2015, *Nevycherpalnist (Inexhaustibility)*, Kyiv : Znannia, 75 s.
5. Pavlychko, S 1999, *Dyskurs modernizmu v ukrainskii literaturi (Discourse of modernism in Ukrainian literature)*. Monohrafiia, Kyiv : Lybid, 446 s.
6. Sartre, ZhP 2021, *Buttia i nishcho (Being and Nothingness)*, KDS, 644 s.
7. Semkiv, R 2023, *Pryhody ukrainskoi literatury (Adventures of Ukrainian literature)*, Kyiv : Tempora, 685 s.
8. Senyk, L 2002, *Roman oporu. Ukrainskij roman 20-kh rokiv: problema natsionalnoi identychnosti (The novel of resistance. Ukrainian novel of the 20s: the problem of national identity)*, Lviv : Akademichnyi ekspres, 239 s.
9. Khorob, S 2002, *Ukrainska moderna drama kintsia XIX – pochatku XX stolittia (Neoromantyzm, symbolizm, ekspresionizm) (Ukrainian modern drama of the end of the 19th - beginning of the 20th century (Neo-romanticism, symbolism, expressionism))*, Ivano-Frankivsk : Plai, 146 s.
10. Chyzhevskiy, D 1955, *Problema natsionalnoi filosofii. Rozbudova derzhavy (The problem of national philosophy. Development of the state)*, с. 72-75.
11. Iunh, KH 2001, *Psykhologhiia i poeziia. Antologhiia svitovoi literaturno-krytychnoi dumky XX st. (Psychology and poetry. Anthology of world literary and critical thought of the 20th century)*, Lviv, с. 119–142.

DOI 10.33930/ed.2019.5007.50(7-9)-9

УДК 37.01

ФІЛОСОФСЬКІ ПРАКТИКИ САМОПІЗНАННЯ У КОНТЕКСТІ ЗАХІДНОЇ І СХІДНОЇ СВИТОГЛЯДНИХ ТРАДИЦІЙ

PHILOSOPHICAL PRACTICES OF SELF-KNOWLEDGE IN THE CONTEXT OF WESTERN AND EASTERN WORLD-VIEWING TRADITIONS

М. В. Коваленко

Актуальність теми дослідження. У зв'язку з безперервними змінами інформаційного, соціокультурного простору актуалізується проблема пошуку свого "Я", яка виступає як захисна реакція людини на життя в невизначених умовах. Сучасна людина змушена існувати в багатопшаровому й антиномічному контексті буття, де культурні зразки, що постійно оновлюються, вступають у суперечність зі змістом життєвого досвіду людини. Висока соціальна динаміка вимагає від людини вибору нових цінностей, інших способів "вписування" себе у соціокультурний простір, що безперервно змінюється. Якщо людина не вміє швидко відповідати на виклики буття змінюю структури "Я", то це призводить до гострого світоглядного конфлікту, який обертається екзистенціальною кризою. На місце цілісності та повноти особистості приходять її

Urgency of the research. Due to the continuous changes in the information and socio-cultural space, the problem of finding one's 'I' is becoming more and more relevant, which acts as a defensive reaction of a person to life in uncertain conditions. The modern person is forced to exist in a multi-layered and antinomic context of existence, where constantly updated cultural patterns come into conflict with the content of a person's life experience. High social dynamics require people to choose new values and other ways of 'fitting' themselves into the constantly changing socio-cultural space. If a person is not able to respond quickly to the challenges of life by changing the structure of the self, this leads to an acute worldview conflict that turns into an existential crisis. The integrity and completeness of the personality is replaced by its fragmentation and value disorientation. A person is plunged into a state of

фрагментація та ціннісна дезорієнтація. Людина занурюється в стан тривоги, відчаю і страху, її не полишає відчуття глибокого психологічного дискомфорту. Подолання цієї екзистенціальної кризи є однією з актуальних проблем сучасної людини, розв'язання якої можливе через здійснення ціннісного і культурного самовизначення особистості за допомогою філософської саморефлексії.

Постановка проблеми. Багатовек-торність теорій самопізнання у західній науковій думці, їх динамічна трансформація із зміною суспільних формацій, призвели до "розмивання" фундаментальних, духовних засад означеного феномену. І якщо східна традиція беззаперечно акцентує цінність споглядання, переживання, здобуття внутрішнього досвіду, то західна традиція ґрунтується переважно на принципах доцільності, раціонального мислення і рефлексії, які в епоху постмодерну виявилися неспроможними забезпечити повноту життєвої "картини світу" людини, задовольнити її прагнення до розкриття внутрішнього духовного потенціалу. Означена проблема має міждисциплінарний характер і, не зважаючи на численні праці, присвячені різним аспектам самопізнання і саморозвитку особистості, все більш очевидним є суспільний запит на такі філософсько-психологічні інструменти, які, з одного боку, дадуть змогу людині зберегти ядро "Я" або еґо-ідентичності, а з іншого – додадуть необхідної гнучкості для осмислення та перетворення самої себе і власного буття. Саме такими інструментами можуть виступати трансцендентально-феноменологічні та екзистенційно-феноменологічні практики самопізнання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика дослідження зумовила вибір для аналізу праць таких мислителів і дослідників, як Платон, Р.Декарт, Дж.Локк, Д.Юм, І.Кант, Г.Гегель, М.Розенберг, Е.Еріксон, Г.Ахенбах, А.Мінделл.

Постановка завдання. Завданням дослідження є узагальнення і систематизація теоретико-методологічної бази, що є основою філософських і психотерапевтичних практик самопізнання; визначення їх потенціалу у дослідженні та конструюванні образу "Я" сучасної людини.

Виклад основного матеріалу. Самопізнання як специфічна пізнавальна діяльність – це сукупність і послідовність дій, у результаті яких людина формує знання про себе, образ Я, Я-концепцію. До вузьких цілей самопізнання належить той конкретний зміст свого образу Я, який є актуальним для людини у поточний момент; до широких – пізнання своєї особистості у контексті певних соціально-історичних факторів суспільного розвитку. Трансцендентально-феноменологічні практики самопізнання здійснюються за рахунок радикальної трансцендентальної редуції, що "виносить за дужки" усі емпіричні компоненти, які відкриває свідомість. Світоглядною основою означених практик є усвідомлення неможливості понятійного виразу "Я", яке переживається інтуїтивно у стані "розкритої" свідомості. В якості прикладу практик самопізнання можуть бути розглянуті духовно-медитативні, дихальні та тілесні техніки. Екзистенційно-феноменологічні практики дозволяють осмислити досвід особистих переживань через його оформлення та промовляння у межах вибраних культурних смислів. Вони звертаються до переживань досвіду конкретного індивіда

anxiety, despair and fear, and is constantly experiencing deep psychological discomfort. Overcoming this existential crisis is one of the most pressing problems of modern man, which can be solved through the implementation of the value and cultural self-determination of the individual through philosophical self-reflection.

Target setting. The multi-vector nature of the theories of self-knowledge in Western scientific thought, their dynamic transformation with the change of social formations, led to the "eroding" of the fundamental, spiritual foundations of this phenomenon. And if the Eastern tradition unquestionably emphasizes the value of contemplation, experiencing, gaining inner experience, then the Western tradition is based mainly on the principles of expediency, rational thinking and reflection, which in the postmodern era proved unable to ensure the completeness of a person's life "picture of the world", to satisfy his desire to reveal the inner spiritual potential. The specified problem is interdisciplinary in nature and, despite the numerous works devoted to various aspects of self-knowledge and self-development of the individual, the public demand for such philosophical and psychological tools, which, on the one hand, will enable a person to preserve the core of the "I" or ego, is increasingly evident. -identity, and on the other hand, will add the necessary flexibility for understanding and transforming oneself and one's own existence. Transcendental-phenomenological and existential-phenomenological practices of self-knowledge can act as such tools.

Actual scientific researches and issues analysis. The problems of the research determined the choice for analysis of the works of such thinkers and researchers as Plato, R. Descartes, J. Locke, D. Hume, I. Kant, G. Hegel, M. Rosenberg, E. Erikson, G. Achenbach, A. Mindell.

The research objective. The task of the research is the generalization and systematization of the theoretical and methodological base, which is the basis of philosophical and psychotherapeutic practices of self-knowledge; determination of their potential in the study and construction of the image of the "I" of a modern person.

The statement of basic materials. Presenting main material. Self-knowledge as a specific cognitive activity is a set and sequence of actions, as a result of which a person forms knowledge about himself, self-image, self-concept. The narrow goals of self-knowledge include the specific content of one's self-image, which is relevant for a person at the current moment; to broad ones - knowledge of one's personality in the context of certain socio-historical factors of social development. Transcendental-phenomenological practices of self-knowledge are carried out at the expense of radical transcendental reduction, which "brings out" all the empirical components that consciousness reveals. The worldview basis of these practices is the awareness of the impossibility of the conceptual expression of "I", which is experienced intuitively in a state of "unleashed" consciousness. As an example of self-knowledge practices, spiritual-meditative, breathing and bodily techniques can be considered. Existential-phenomenological practices make it possible to make sense of the experience of personal experiences through its design and articulation within selected cultural meanings. They refer to the experiences of a specific

як до матеріалу для інтерпретації і спираються на психологічну та ейдетичну редукції, завдяки яким людина повніше усвідомлює власні думки, почуття, тілесність, самостійно виявляє обмеження існування та знаходить для нього нові ресурси.

Висновки. Шлях до розуміння власного “Я” відкривається через оволодіння практиками самопізнання, які відрізняються одна від одної за технікою виконання. У результаті порівняльного аналізу було виділено дві групи практик самопізнання: трансцендентально-феноменологічні та екзистенційно-феноменологічні. Трансцендентально-феноменологічні практики відкривають чисту свідомість суб'єкта за рахунок використання радикальної трансцендентальної редукції. Екзистенційно-феноменологічні практики обмежуються психологічною та ейдетичною редукціями, які дозволяють здійснити поворот від сприйняття світу через усталені природні установки до розгляду суб'єктивних переживань свідомості, а потім – від переживань у їхній індивідуальності до виявлення їхньої сутності.

Ключові слова: самопізнання, західна і східна світоглядні традиції, трансцендентально-феноменологічні та екзистенційно-феноменологічні практики.

individual as a material for interpretation and rely on psychological and eidetic reduction, thanks to which a person becomes more fully aware of his own thoughts, feelings, physicality, independently discovers the limitations of existence and finds new resources for him.

Conclusions. The path to understanding one's own “I” opens up through mastering the practices of self-knowledge, which differ from each other in the technique of execution. As a result of the comparative analysis, two groups of self-knowledge practices were singled out: transcendental-phenomenological and existential-phenomenological. Transcendental-phenomenological practices reveal the pure consciousness of the subject through the use of radical transcendental reduction. Existential-phenomenological practices are limited to psychological and eidetic reductions, which allow a turn from perceiving the world through established natural attitudes to considering subjective experiences of consciousness, and then from experiences in their individuality to discovering their essence.

Keywords: self-knowledge, Western and Eastern worldview traditions, transcendental-phenomenological and existential-phenomenological practices.

Актуальність теми дослідження. Інтерес до самопізнання, осягнення людиною свого “Я” виник у контексті осмислення проблеми стосунків людини і світу, свідомості та буття. Історичне коріння цієї проблеми сягає двох основних світоглядних традицій: східної (дзен-буддизм, йога, сурфізм та ін.) і західної (західноєвропейська філософія).

У відповідності зі східною традицією людина, усвідомлюючи себе як частину світу, зливається з ним, розчиняється у ньому, відмовляючись при цьому від власного “Я”. Вона прагне єднання із чимось більшим, ніж є сама, прагне добровільно підпорядкувати себе чомусь надособистому, стати його органічною частиною, знайти у ньому свій притулок. Західна ж традиція пов'язує самопізнання із посиленням індивідуального “Я”. Згідно з цією традицією, пізнання себе веде до зростання автономності, орієнтації на самовизначення, самоактуалізацію, самореалізацію людини. Відповідно вона прагне до самоствердження і розширення своєї репрезентованості у світі, намагається стати автономною істотою, яка сама у собі зростає і сама себе активно утверджує. Це виражається у прагненні людини постійно зміцнювати засади своєї автономності, користуватися свободою й організовувати світ навколо себе із центру, яким є вона сама, її самість. Тенденція до зростаючої автономії виявляється у спонтанності, самоствердженні, прагненні до свободи, вибору, панування.

У сучасному розвитку філософської практики можна виявити принципи і техніки самопізнання, характерні як для східної, так і для західної традиції. Як правило, їх об'єднують за критерієм цілепокладання у дві групи: терапевтичні і розвивальні. Філософські практики в рамках терапевтичного підходу допомагають людині розібратися з екзистенціальними проблемами, обрати відповідні ідейні, ціннісні опори для побудови цілісної картини світу. У межах цього підходу можуть застосовуватися техніки самопізнання, що сприяють виявленню жорстких патернів почуттів, думок, вчинків, які відокремлюють індивіда від самого себе і повнокровного проживання свого життя. Це можуть бути духовні вправи східної філософії та їхні адаптовані варіанти для людини західного стилю мислення. До терапевтичного підходу можна віднести філософське консультування Г. Ахенбаха [1], Л. Мариноффа [9], глибинну філософію Р. Лахава [4]. “Розвивальний підхід” спрямований на формування та вдосконалення навичок критичного мислення, які необхідні для визначення спроможності уявлень про самого себе та побудови несуперечливого, цілісного світогляду. В основі розвивального підходу покладено принцип примирення людини із власним мовленням через рефлексивний аналіз висловлювань для виявлення прихованих думок. Розвивальний підхід цілком корелюється із західною традицією, оскільки базується на рефлексії.

Незважаючи на те, що проблема самопізнання була предметом пильної уваги філософів із давніх часів і продовжує залишатися актуальною для сучасних філософів-практиків і психотерапевтів, вона все ще є мало розробленою у теоретичному і практичному аспектах. Наявні класифікації практик самопізнання розглядаються ізольовано, незалежно одна від одної. У своєму дослідженні ми проведемо узагальнення філософських і психологічних теорій самопізнання, на їх основі проаналізуємо відповідно дві групи практик: трансцендентально-феноменологічних та екзистенційно-феноменологічних. Це дозволить не лише узагальнити накопичений теоретичний

матеріал, але й розкрити взаємозв'язок практик самопізнання у процесі проживання суб'єктом свого досвіду.

Постановка проблеми. З позиції обох традицій – західної і східної – “Я” пізнає себе, виходячи за власні межі. При цьому Схід наголошує на можливості безоб'єктної, “не залученої” свідомості, а Захід наполягає на спрямованості свідомості завжди на щось, на опосередкуванні процесів усвідомлення мисленням та постійному переході у самосвідомість. Східна традиція досі тяжіє до містичних, трансцендентних уявлень про природу самопізнання, тоді як західна традиція оформилася у різних наукових теоріях. Проблема полягає у тому, що різноманіття теорій самопізнання у західній науковій думці, їх динамічна трансформація у відповідності із зміною суспільних формацій, призвели до “розмивання” фундаментальних, духовних засад означеного феномену. І якщо східна традиція беззаперечно акцентує цінність споглядання, переживання, здобуття внутрішнього досвіду, то західна традиція ґрунтується переважно на принципах доцільності, раціонального мислення і прагматизму, які в епоху постмодерну виявилися неспроможними забезпечити повноту життєвої “картини світу” людини, задовольнити її прагнення до розкриття внутрішнього духовного потенціалу. Відповідно у науковому дискурсі на двох концептуальних “полюсах” опинилися абсолютизація “Я” і його розчинність у масі. Означена проблема має міждисциплінарний характер і, не зважаючи на численні праці, присвячені різним аспектам самопізнання і саморозвитку особистості, все більш очевидним є суспільний запит щодо узагальнення теорій, методології, методів і практичних заходів з розвитку здібностей людини до усвідомленого пізнання свого “Я” й формування успішної життєвої стратегії в умовах динамічно змінюваного суспільства.

У своєму дослідженні ми виходимо з думки Еріксона, що людина має перебувати на межі сталості та зміни себе [5, с. 223]. Нові елементи “Я” мають бути інтегровані в уже наявну структуру, а віджилі неадаптивні елементи мають відкидатися. Отже, необхідно підібрати такі інструменти, які, з одного боку, дадуть змогу людині зберегти ядро “Я” або еґо-ідентичності, а з іншого – додадуть необхідної гнучкості для осмислення та перетворення самої себе і власного буття. Інструментами можуть виступати трансцендентально-феноменологічні та екзистенційно-феноменологічні практики самопізнання і самотрансформації, які активно використовуються у сучасній філософії та психотерапії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукове опрацювання проблематики самопізнання, що сягає своїм корінням зокрема західної традиції, зароджувалося у працях давньогрецьких мислителів. Заклик Сократа “Пізнай самого себе” утвердився як філософський принцип із часів античності. Геракліт доводив, що пізнавати самих себе і мислити властиво усім людям. Платон зазначав, що діяльність душі не є пасивним сприйняттям: це ненастанна внутрішня робота, що має характер бесіди із самою собою. Розмірковуючи, душа “нічого іншого не робить, як розмовляє, запитуючи сама себе, відповідаючи, стверджуючи і заперечуючи” [8].

Тривалий час учені розглядали самопізнання людини у широкому контексті проблем констатації “Я”, розвитку свідомості та самосвідомості. Установка на пізнання свідомістю самої себе була задана у філософії Нового часу французьким філософом Р. Декартом у його “*cogito ergo Sum*”: “Якщо я усвідомлюю, що будь-які мої дії, зокрема сумнів і заперечення, є проявом мислення (і, отже, воно є непереборним, незаперечуваним), то я, як суб'єкт мислення, усвідомлюю, що я є існуючим” [2]. Декарт зазначав, що увага людини спрямована на те, щоб зрозуміти “що я таке”, а отже, постає питання про безпосередню достовірність самопізнання і самосвідомості. Декартом було сформульовано принцип безпосередності психічного, згідно із яким свідомість людини “спрямовується” на саму себе. Єдино правильним методом пізнання при цьому вважалася інтроспекція – безпосереднє сприйняття феноменів і законів власної свідомості. Таке замикання свідомості на собі відображало повний відрив психічного від об'єктивного буття і самої людини.

Із позицій принципу безпосередності мислителі на різних етапах розвитку філософської думки прагнули відповісти на питання про те, яким чином і що саме пізнає людина у собі самій, розмірковуючи про природу свідомості та самосвідомості.

Англійський філософ Дж. Локк у XVII ст. ототожнював психічне зі свідомістю, свідомість – із самосвідомістю, яку розумів як спостереження внутрішнього досвіду. Німецький філософ Г. Лейбніц у цей же період трактував самопізнання як усвідомлення свідомістю власних смислів. Він стверджував, що джерелом пізнання цих смислів може бути лише розум. Як критерій істини мислитель розглядав ясність, виразність і несуперечливість знання. Так само англійський філософ Д. Юм виступав проти визнання існування душі як субстанції – носія свідомості. Він вважав, що досвід – це лише потік вражень, причини яких невідомі й незбагненні. Юм не відрізняв “Я” від загальної сукупності або суми елементів даного моменту свідомості і прирівнював “Я” саме до цієї суми. Питання про те, чи існує об'єктивний світ, він вважав нерозв'язним. Водночас Юм вважав, що джерелом практичної впевненості є не теоретичне знання, а віра.

Основоположник німецького ідеалізму І. Кант розрізняв два види “Я”: емпіричне і чисте, яке

він розумів як таке, що має надіндивідуальний характер, основна функція якого – об'єднання різноманітного, даного у відчуттях, за допомогою чистих категорій, розуму. Кант зазначав, що усвідомлення людиною власного наявного буття є водночас безпосереднім усвідомленням буття інших речей, що перебувають поза самої людини. При цьому самосвідомість може охоплюватися як у логічній (через зіставлення уявлень), так і в трансцендентальній (через устанавлення зв'язку уявлення із пізнавальною здатністю) рефлексіях [7]. У іншого представника німецького класичного ідеалізму Й. Г. Фіхте чисте “Я” перетворюється на абсолютне “Я”. Згідно із його точкою зору, не свідомість реалізується “через” самосвідомість, а “Я” покладає саме себе, своє власне буття, саме “Я” покладає “не-Я”. Свідомість не дана, а задана, вона породжує сама себе.

Один із фундаторів німецької класичної філософії Г. Гегель трактував проблему співвідношення свідомості і самосвідомості як процесуальність саморозгортання духу в його рефлексії про самого себе. Він уперше розглянув духовний світ у вигляді процесу, у безперервному русі, зміні, перетворенні, розвитку, саморозвитку. Під суб'єктом він розумів діяльнісне начало, внутрішній процес “самостановлення”. Згідно із Гегелем, “Я” позначає індивіда, проте воно має не одиничне, не часткове значення, що відноситься до одного-єдиного “Я”, а являє собою загальну формулу, що виражає структуру сущих, суб'єктів, які є особистостями. У цю загальну формулу вносяться часткові значення. Кожен конкретний індивід – часткове значення формули загального “Я”. Окреме “Я” (“Я” даного суб'єкта) може бути визначене через свої відносини з іншими “Я”. За Гегелем, “Я” – дух, відповідно усяка діяльність духу є лише осягненням ним самого себе, і мета всякої істинної науки полягає лишень у тому, що дух у всьому, що є на небі й на землі, пізнає самого себе. Тобто людина не може розумно діяти без хоча б мінімального знання самої себе. Таким чином, наукове вивчення самопізнання сходиться до ідеалістичної філософської традиції, згідно з якою пізнання людиною себе – це пізнання станів власної свідомості.

Наукова думка у ХХ ст. прагнула викрити теорії психіки, які вважали “Я” джерелом усіх людських дій і поведінкових моделей й прирівнювали його до “душі” або нематеріальної “внутрішньої субстанції”. Думка дослідників природничо-наукового напрямку у цей період була спрямована на пошук матеріальних процесів, які могли би пояснити природу “Я”.

Так, на початку ХХ століття соціолог Ч. Х. Кулі сформулював теорію “дзеркального Я”. Підставою для цього метафоричного терміна стала ідея про те, що “образ Я” людини формується внаслідок засвоєння настанов (думок, оцінок) інших членів первинних груп (сім'я, однокласники тощо) по відношенню до певної людини. Згідно з цією теорією уявлення людини про себе, “ідея Я” включає три компоненти: уявлення про те, яким мене бачать інші; уявлення про те, як ці інші мене оцінюють, і пов'язану з цим самооцінку, почуття гордості або приниження. “Ідея Я” формується вже в ранньому віці під час взаємодії індивіда з іншими людьми. Так, наприклад, батьки відіграють роль дзеркала, в яке дивиться дитина і таким чином пізнає себе. Від них вона отримує перші усвідомлені відомості не лише про зовнішній світ, а й про саму себе (ім'я, стать, родинні стосунки, національність, громадянство, здібності тощо). Оскільки теорія “дзеркального Я” в її первісному варіанті акцентувала увагу на залежності формування “образу Я” від думки “значущого іншого”, людське “Я” виглядає у ній пасивним: воно лишень відображає і підсумовує чужі думки щодо особи, а взаємодія людей у процесі їхньої спільної діяльності зводиться до обміну думками.

Автор феноменологічної теорії особистості К. Р. Роджерс у середині ХХ ст. вводить у науковий обіг уявлення про “Я-концепцію”, яке відображає ті характеристики людини, які вона сприймає як частину себе. Причому не тільки реальні, а й ідеальні характеристики, які людина найбільше цінує, до яких прагне. Ідея “Я-концепції” отримала свій подальший розвиток у працях американського психолога М. Розенберга, який розширив діапазон складових “Я-концепції”, виділяючи: “теперішнє Я” (яким індивід бачить у поточний момент дійсності); “динамічне Я” (яким індивід прагне стати); “фантастичне Я” (яким належить бути, виходячи із засвоєних індивідом моральних норм і зразків); “майбутнє” або “можливе Я” (тип особи, яким, як здається індивідові, він може стати); “ідеалізоване Я” (яким приємно бачити себе; цей образ може містити компоненти і “теперішнього”, і “ідеального”, і “майбутнього Я”); нарешті, ціла низка образів і масок, які індивід виставляє напоказ, які індивід демонструє іншим, аби приховати за ними якісь негативні або хворобливі риси, слабкості свого “реального Я”. Усі ці образи характеризують внутрішній світ людини і пов'язані з її життєвим досвідом та реальною взаємодією з іншими людьми [12].

Теорії особистості у західній науковій традиції, розкриваючи окремі аспекти проблеми самопізнання, дали змогу виокремити у ній нові грані аналізу. Вивчаючи внутрішній світ людини, дослідники диференціювали різні процеси, які так або інакше пов'язані із пізнанням людиною самої себе. У ХХІ ст., із розвитком інформаційного суспільства, відкривається можливість вивчення самопізнання у контексті таких процесів як управління власною поведінкою, розуміння, інтерпретація, прогнозування і моделювання власного життя.

Постановка завдання. Завданням дослідження є узагальнення і систематизація теоретико-методологічної бази, що є основою філософських і психотерапевтичних практик самопізнання;

визначення їх потенціалу у дослідженні та конструюванні образу “Я” сучасної людини. В якості методологічного інструментарію дослідження використано феноменологічний та екзистенціальний підходи, що розкривають функціональні відносини суб'єкта із зовнішнім світом.

Виклад основного матеріалу дослідження. Самопізнання як специфічна пізнавальна діяльність – це сукупність і послідовність дій, у результаті яких досягається певна мета, а саме: людина формує знання про себе, образ Я, Я-концепцію. Ця діяльність має свої закономірності і може бути описана через характеристику потреб, мотивів, цілей, способів і результатів. Самопізнання є проявом специфічної активності індивіда, спрямованої на задоволенні потреби пізнати себе, що є специфічним вираженням більш загальної потреби у пізнанні світу, навколишньої дійсності.

Потреба у самопізнанні діє не ізольовано, вона тісно пов'язана з іншими потребами. До найважливіших із них належать: потреба у самоповазі, потреба у цілісності Я, потреба у самоідентичності, потреба у визнанні себе з боку інших тощо. На базі названих виникають потреби вищого порядку, пов'язані вже власне із саморозвитком: потреба у самоствердженні, у самовдосконаленні, у самореалізації тощо.

Цілі самопізнання можуть бути найрізноманітнішими: все залежить від того, який образ майбутнього результату самопізнання сформувався у свідомості людини. Так, до вузьких цілей самопізнання належить той конкретний зміст свого образу Я, який є актуальним для людини у поточний момент. До широких цілей самопізнання належать пізнання своєї особистості у контексті певних соціально-історичних факторів суспільного розвитку.

До найпоширеніших способів самопізнання належать такі: самоспостереження, самоаналіз, порівняння себе із деяким “зразком”, моделювання власної особистості, усвідомлення наявності протилежностей у кожній якості та поведінковій характеристиці. Найпоширенішим і найдоступнішим способом самопізнання є пізнання інших людей. Даючи характеристики своїм близьким, друзям, розбираючись у мотивах їхньої поведінки, людина переносить ці характеристики, нерідко несвідомо, на саму себе, порівнюючи себе з іншими. Таке порівняння дає можливість виокремити загальне й особливе у самому собі. Одним із поширених засобів самопізнання є самозвіт, який може здійснюватися у різних формах: усній (самоаналіз) і письмовій (ведення особистого щоденника). До засобів самопізнання відносять перегляд кінофільмів, читання художньої літератури, коли аналізуючи психологічні портрети та характеристики героїв, їхні вчинки, стосунки з іншими людьми, людина мимоволі порівнює себе із ними.

В якості механізму самопізнання розглядається взаємодія ідентифікації та рефлексії. Ідентифікація дає можливість через отождолення з іншою людиною пізнати саму себе. Рефлексія дає змогу здійснювати глибокий і повноцінний самоаналіз, виявляти найрізноманітніші аспекти власного Я.

Розглянемо детальніше методи самопізнання, що використовуються у філософських і психотерапевтичних практиках.

Трансцендентально-феноменологічні практики самопізнання спрямовані на розширення свідомості. Вони здійснюються за рахунок радикальної трансцендентальної редукації, що “виносить за дужки” усі емпіричні компоненти, які відкриває свідомість [6, с. 85]. Трансцендентально-феноменологічне самопізнання реалізується у східних та західних практиках, мета яких полягає у русі до чистого потоку переживань свідомості, що становлять ядро “Я”. Світоглядною основою означених практик є усвідомлення неможливості понятійного виразу “Я”, яке переживається інтуїтивно у стані “розкутої” свідомості, коли зі свідомістю “розмовляє” несвідоме. Першорядним у цих практиках є виявлення та видалення психологічних бар'єрів, які дозволяють “відчутти себе” у потоці свідомості. В якості прикладу практик самопізнання можуть бути розглянуті духовно-медитативні, дихальні та тілесні техніки. Духовно-медитативні практики (віпасана, дзадзен, трансцендентальна медитація) базуються на принципі “зупинення суджень”, завдяки здійсненню якого людина звільняється від стереотипів індивідуального та соціокультурного досвіду та розширює свідомість.

Духовно-медитативні практики вводять людину в стан “мисленнєвої паузи”, внаслідок якої вона долає обмеження та негнучкість формальної логіки, прислухається до своєї підсвідомості. Перебуваючи у соціокультурних рамках, людина не завжди чує сигнали від своєї підсвідомості, яка транслює їй інформацію про її справжнє “Я”. Медитація дозволяє “налагодити спілкування” між свідомістю та підсвідомістю, допомагає усвідомити та прийняти свій внутрішній досвід [11, с. 34]. Дихальні практики є важливою частиною східної традиції. Це техніки усвідомленого управління диханням через зміну частоти і глибини вдиху-видиху. Під час дихальних практик активізуються нервові структури, які відповідають за несвідому частину психіки, емоційні процеси та довготривалу пам'ять. Людина входить у стан зміненої свідомості, що дозволяє пережити заново те, що витіснено у підсвідомості.

Тілесні практики спираються на принцип єдності тіла та духовно-психічної сфери людини. Усі неосмислені емоції, травмуючі спогади, пригнічені почуття концентруються у тілі, оскільки включаються фізіологічні механізми психологічного захисту. Подолати ці механізми можливо,

використовуючи принцип зворотного зв'язку: зміна психологічного стану під час роботи з тілом. До тілесних практик можна віднести східні техніки (йога, бікрам-йога, цигун та ін.), які послужили міцною основою тілесно-орієнтованої психології та психотерапії (біоенергетичного психоаналізу А. Лоуена, біодинаміки Л. Марчер та ін.)

Трансцендентально-феноменологічні практики самопізнання є доволі ефективними, оскільки вони впливають на психіку людини, вислизаючи від “цензури” свідомості. Практики працюють на несвідомому рівні через звернення до тілесного досвіду, що допомагає людині повернути контакт із собою. Вони дозволяють опрацювати пригнічені емоції, звільнитися від негативних психологічних та тілесних звичок, прибрати психологічні блоки, що заважають нормальній життєдіяльності.

Трансцендентально-феноменологічний підхід розширює межі свідомості, “спустошує” (в позитивному розумінні цього слова) людину, дозволяє їй відкритися для сприйняття світу. За допомогою цих практик людина осягає смисл твердження “Я є” – це той стан, який необхідно прийняти, інакше неможливо подальше просування у самопізнанні. Слід зазначити, що ці практики не є самоціллю, вони слугують свого роду тригером для запуску процесу самопізнання. Їх необхідно застосовувати у тандемі з екзистенційно-феноменологічними практиками. Очистивши свідомість від “відпрацьованих” розумових, емоційних, поведінкових схем, необхідно перейти до екзистенційно-феноменологічних практик, за допомогою яких власне і відбувається конструювання “Я”.

Екзистенційно-феноменологічні практики спрямовані на пізнання феноменального буття “Я”, яке виявляє свою сутність через своє існування. “Я” є не що інше, як низка пов'язаних між собою проявів існування [13, с. 33]. Екзистенційно-феноменологічні практики дозволяють осмислити досвід особистих переживань через його оформлення та промовляння у межах вибраних культурних смислів. Оскільки екзистенція людини має процесуальний модус, її можна уявити як безперервний потік становлення. У цьому потоці суб'єкт прагне визначеності. Він до неї наближається, прояснюючи самотуття, шляхом підбору фіксованих форм для опису проявів власної екзистенції, які встановлюють межі “Я”. Цим актом він суттєво збіднює зміст “Я”, проте, не знаходячи підтвердження свого буття через концептуалізацію, людина відчуває екзистенційну тривогу, абсурдність існування.

Екзистенційно-феноменологічні практики самопізнання дозволяють досягати необхідного балансу, вони звертаються до переживань досвіду конкретного індивіда як до матеріалу для інтерпретації. Сама інтерпретація визначається, виходячи зі світоглядних уявлень та духовних, інтелектуальних, емоційних потреб людини. Метою екзистенційно-феноменологічних практик є фокусування свідомості на безпосередньому досвіді, що відкривається при взаємодії зі світом. Означені практики працюють із суб'єктністю людини у контексті реальності. Вони спираються на психологічну та ейдетичну редукції, завдяки яким людина повніше усвідомлює власні думки, почуття, тілесність, самостійно виявляє обмеження існування та знаходить для нього нові ресурси.

За допомогою психологічної редукції встановлюється межа між психічним життям індивіда та зовнішнім світом. У інтерпретації досвіду свідомість позбавляється об'єктивуючої позиції. Зосереджуючись на переживаннях, суб'єкт переходить до ейдетичної редукції – сутнісного споглядання феноменів. Тут використовується метод ідеації, за допомогою якого індивід відволікається від часткових форм, аби досліджувати апріорні форми явищ. У потоці сприйняття внутрішнього досвіду суб'єктом виокремлюються сталі структури, без яких не можливе жодне сприйняття.

Отже, якщо психологічна редукція оголює феномени актуального внутрішнього досвіду, то ейдетична редукція схоплює сутнісні форми психічного буття. Екзистенційно-феноменологічні практики допомагають суб'єкту пізнати себе на двох рівнях. Спочатку він звертається до власного досвіду переживань через відмову від об'єктивуючої “позиції” щодо окремих феноменів, досягаючи цілісної структури духовного життя. Потім він здійснює фіксацію, осягнення та опис різноманітних явищ, які виступають вже не як об'єкти, а як одиниці смислу. Спочатку описується акт переживань (поетичний опис), потім слідує опис “того, що пережито” (ноематичне опис). Пережите інтерпретується, виходячи із виявлених універсальних смислів, закладених у свідомість суб'єкта.

Екзистенційно-феноменологічні практики самопізнання спрямовані на подолання конфронтації людини з граничними даними буття: смертю, свободою, відповідальністю, ізоляцією, безглуздістю. Подолання конфронтації із буттям – це акт осмислення власного існування та усвідомлення своєї відповідальності, яка безпосередньо пов'язана із реалізацією творчого потенціалу особистості. Відповідні техніки служать своєрідним “мотиватором” для особистісних змін, вони допомагають людині через усвідомлення, наприклад, конечності свого буття подолати тривогу, соціальні страхи, що заважають саморозкриттю та прояву власного “Я”.

Можна виділити кілька етапів самопізнання, якими проходить суб'єкт у самовизначенні і саморозвитку. Перший етап – це первинне самопізнання, яке полягає у знайомстві людини із собою через інтерпретації Іншого. Повнота змісту уявлень про “Я” залежатиме від готовності людини бути повністю присутнім у діалозі. Однак не завжди спілкування з іншими досягає екзистенційного рівня,

іноді воно веде до відчуження. Це відбувається, коли суб'єкт створює фальшиві образи "Я", зручні для вибудовування стосунків з іншими людьми. Створення хибних образів призводить до кризи самопізнання. На цьому етапі людина стикається із суперечливими інтерпретаціями різних людей щодо її особистості. Проте, людина – це матеріал для інтерпретацій на відповідність тим чи іншим готовим пояснювальним моделям інших людей.

Духовне життя кожної людини неповторне і унікальне, його інтерпретацію необхідно проводити, виходячи з її власних структур. На цьому етапі найкраще використовувати трансцендентально-феноменологічні практики самопізнання, які допомагають людині поглянути на себе "з чистого аркуша", відмовившись від звичних настанов, що класифікують її душевний стан.

Після звільнення свідомості від об'єктивованих уявлень необхідно перейти до екзистенційно-феноменологічних практик, за допомогою яких відбувається конструювання "Я". На цьому етапі відбувається вторинне самопізнання. Людина вибирає способи самовизначення у полі культурних концептів, виходячи із власних життєвих орієнтирів і поглядів на те, які образи "Я" зроблять її життя повнішим і багатшим. На даному етапі доцільно використовувати екзистенційно-феноменологічні практики самопізнання та самотрансформації, що конструюють "Я", виходячи з осмислення існування та усвідомлення відповідальності за нього.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок.

В основі філософських практик самопізнання лежать дві традиції: східна та західна. Відповідно до східної традиції людина прагне злитися світом, підкорити себе надособистому, при цьому відмовляючись від "Его". Людина західної традиції у процесі самопізнання зміцнює своє "Я" шляхом самовизначення та самореалізації. Західна та східна традиція породжують різні духовні техніки самопізнання та самотрансформації. У рамках східної традиції, як правило, застосовуються медитативні техніки, спрямовані на внутрішню концентрацію, що дозволяє вийти в область духовного та злитися з нею. У західній традиції в основу технік самопізнання та трансформації покладено рефлексію.

Шлях до розуміння власного "Я" відкривається через оволодіння практиками самопізнання, які відрізняються одна від одної за технікою виконання. У результаті порівняльного аналізу було виділено дві групи практик самопізнання: трансцендентально-феноменологічні та екзистенційно-феноменологічні. Трансцендентально-феноменологічні практики відкривають чисту свідомість суб'єкта за рахунок використання радикальної трансцендентальної редукції. Екзистенційно-феноменологічні практики обмежуються психологічною та ейдетичною редукціями, які дозволяють здійснити поворот від сприйняття світу через усталені природні установки до розгляду суб'єктивних переживань свідомості, а потім – від переживань у їхній індивідуальності до виявлення їхньої сутності. Екзистенційно-феноменологічні практики самопізнання приводять до розуміння індивідуального буття-у-світі, трансцендентально-феноменологічні мають справу зі свідомістю, максимально очищеною від будь-яких ознак індивідуальності та суб'єктивності. Означені групи практик самопізнання та самотрансформації доповнюють одна одну. Внутрішнє життя суб'єкта проходить у нескінченній боротьбі, яка виявляється як прояв різноспрямованих прагнень. З одного боку, суб'єкт бажає визначити свою сутність, дійти самоідентифікації і для цього він може використовувати екзистенційно-феноменологічні практики. З іншого – осягнувши себе, він може прийти до усвідомлення обмеженості будь-яких визначень, і забажає вийти межі заданих параметрів його буття-у-світі. Вихід межі об'єктивованих уявлень здійснюється саме за допомогою трансцендентально-феноменологічних практик.

References:

1. Achenbach, GB 1984, *Philosophische Praxis*, Vorträge u. Aufsätze. Köln : Dinter, 190 p.
2. Britannica, 2024, The Editors of Encyclopaedia. "Cogito, ergo sum" *Encyclopedia Britannica*, 26 July 2024. Available from : <<https://www.britannica.com/topic/cogito-ergo-sum>>. [27 July 2024].
3. Baudrillard, J & L'Yvonnet, F 2001, *D'un fragment l'autre*, Paris, *Le Livre de Poche*, 157 p.
4. Borisov, S 2020, *What is Recollection? The Deep Philosophy Group: History, Theory, Techniques*, ed. by R. Lahav. Hardwick, Vermont: *Loyev Books*, pp. 94-102
5. Erikson, E 2013, 'The problem of ego identity', *Adolescent Identities: A Collection of Readings*, pp. 223–240.
6. Husserl, E 1999, *Cartesian Meditations An Introduction to Phenomenology*, Springer Dordrecht, 176 p.
7. Kant, I 2024, *Investigation into the Clarity of the Principles of Natural Theology and Morality*, Newcomb Livraria Press.
8. Lorenz, H 2008, 'Plato on the Soul', In Gail Fine'(ed.), *The Oxford Handbook of Plato*, New York: *Oxford University Press*.
9. Marinoff, L 2002, *Philosophical practice*, San Diego: *Academic Press*, 411 p.
10. Marcenko, EV & Martseniuk, LV 2020, 'Human destructiveness in the existing practices of late modernism violence: positive and negative dimensions', *Anthropological measurements of philosophical research*, № 17, pp.41-54.
11. Mindell, A 2020, *Coma: The Dreambody Near Death*, LAO TSE PR, 136 p.
12. Rosenberg, M 1989, 'Self-Concept Research: A Historical Overview', *Social Forces*, 68(1), p. 34–44.
13. Sartre, J.-P 1993, *Being and Nothingness*, Washington Square Press, 864 p.

DOI 10.33930/ed.2019.5007.50(7-9)-11

УДК 130.2

ANCIENT MYTHOLOGY AND CULTURE: PHILOSOPHICAL ANALYSIS

АНТИЧНА МІФОЛОГІЯ І КУЛЬТУРА: ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

Viktor Vashkevich

Urgency of the research. The study addresses the fundamental role of ancient mythology as a cornerstone of cultural heritage and intellectual tradition. Ancient myths shaped the philosophical, ethical, and societal frameworks of civilizations and continue to resonate within contemporary philosophical and cultural discourses. The research highlights the multidisciplinary interest in mythology across ethnology, philosophy, cultural studies, and social psychology, stressing the importance of myth in deciphering collective human consciousness and existential inquiry. Its relevance extends beyond historical narrative, providing essential insights into the human condition that transcend temporal boundaries.

Target setting. The article is anchored in a philosophical examination of ancient mythology, focusing on how myths functioned as profound cultural narratives that not only constructed societal identities but also articulated universal human experiences, ethics, and cosmological frameworks. The author seeks to demonstrate that these mythological frameworks still hold considerable relevance in modern thought, serving as a foundational structure for current ethical, philosophical, and cultural debates. This includes an exploration of how myths operate as symbolic and metaphysical systems that continue to inform contemporary intellectual discourse.

Actual scientific researches and issues analysis. The research integrates diverse scholarly perspectives, examining the contributions of key figures such as J.-P. Vernant, K. Kerényi, and E. Cassirer, who view myth as a structural, cosmological, and philosophical entity. These studies highlight myth's function as a symbolic medium for articulating societal norms and metaphysical realities. Cassirer's work, for instance, emphasizes myth as a mode of understanding that operates independently of scientific rationalism, providing a cultural and intellectual foundation for metaphysical thought. The analysis of Lévi-Strauss reveals myth as a symbolic system that articulates deep-rooted cultural tensions and contradictions, while M. Eliade and H.-G. Gadamer's hermeneutic approaches uncover the sacred and existential dimensions of myth.

The research objective. The objective of this study is to engage in a deep philosophical analysis of ancient mythology, examining its influence on the construction of both historical and contemporary cultural identities, societal structures, and philosophical thought. It seeks to illuminate how myths function as complex expressions of human consciousness, offering insights into ethical, metaphysical, and existential issues. By doing so, the research emphasizes the role of myths as enduring cultural and intellectual mechanisms that address fundamental human concerns across time.

The statement of basic materials. The research employs a hermeneutic approach, analyzing primary texts such as *The Iliad*, *The Odyssey*, and *Hesiod's Theogony*. Rather than focusing solely on the narrative

Актуальність теми дослідження. У дослідженні розглядається фундаментальна роль античної міфології як наріжного каменя культурної спадщини та інтелектуальної традиції. Стародавні міфи сформували філософські, етичні та суспільні основи цивілізацій і продовжують резонувати в сучасних філософських і культурних дискурсах. Дослідження підкреслює міждисциплінарний інтерес до міфології в етнології, філософії, культурології та соціальній психології, наголошуючи на важливості міфу в розшифровці колективної людської свідомості та екзистенціальних запитах. Його актуальність виходить за межі історичної оповіді, надаючи суттєве розуміння людського стану, що виходить за межі часових меж.

Постановка проблеми. Стаття ґрунтується на філософському дослідженні стародавньої міфології, зосереджуючись на тому, як міфи функціонували як глибокі культурні нарративи, які не лише конструювали суспільні ідентичності, але й артикулювали універсальний людський досвід, етику та космологічні рамки. Автор прагне продемонструвати, що ці міфологічні основи все ще мають значну актуальність у сучасній думці, слугуючи основоположною структурою для сучасних етичних, філософських і культурних дебатів. Це включає дослідження того, як міфи діють як символічні та метафізичні системи, які продовжують інформувати сучасний інтелектуальний дискурс.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження об'єднує різноманітні наукові точки зору, вивчаючи внесок ключових діячів, таких як Ж.-П. Вернана, К. Керенї та Е. Кассіраера, які розглядають міф як структурну, космологічну та філософську сутність. Ці дослідження підкреслюють функцію міфу як символічного середовища для артикуляції суспільних норм і метафізичних реалій. Робота Кассіраера, наприклад, наголошує на міфі як способі розуміння, що діє незалежно від наукового раціоналізму, забезпечуючи культурну та інтелектуальну основу метафізичної думки. Аналіз Леві-Стросса розкриває міф як символічну систему, яка артикулює глибоко вкорінені культурні напруження та протиріччя, тоді як підходи М. Еліаде та Г.-Г. Гадамера розкривають сакральний та екзистенціальний виміри міфу.

Постановка завдання. Метою цього дослідження є залучення до глибокого філософського аналізу стародавньої міфології, вивчення її впливу на побудову як історичної, так і сучасної культурної ідентичності, суспільних структур і філософської думки. Він прагне прояснити, як міфи функціонують як складне вираження людської свідомості, пропонуючи розуміння етичних, метафізичних та екзистенціальних питань. Таким чином, дослідження підкреслює роль міфів як стійких культурних та інтелектуальних механізмів, які вирішують фундаментальні людські проблеми впродовж часу.

Виклад основного матеріалу. Дослідження використовує герменевтичний підхід, аналізуючи первинні тексти, такі як "Іліада", "Одіссея" та "Теогонія" Гесіода. Замість того, щоб зосереджувати

content of these texts, the study delves into their symbolic meanings and philosophical implications. By situating these myths within their broader cultural and historical contexts, the research explores how they transmitted ethical values, explained natural phenomena, and provided a cosmological framework for ancient societies. Secondary literature from the fields of philosophy, anthropology, and literary studies complements the primary analysis, offering theoretical frameworks that enhance the understanding of the deeper philosophical dimensions of mythology.

Conclusions. The article concludes that myths serve as more than mere historical or cultural stories; they are profound philosophical tools that continue to shape human understanding of existence, morality, and the cosmos. Myths provide a narrative structure through which societies articulate ethical and existential concerns, and their influence extends into modern cultural, intellectual, and philosophical discussions. The enduring relevance of myth lies in its capacity to connect ancient traditions with contemporary existential inquiries, functioning as a symbolic and philosophical bridge between past and present. The analysis further suggests that myth operates as a universal intellectual resource that addresses fundamental questions about human life, societal order, and the metaphysical foundations of existence. This relevance persists in today's ethical and philosophical debates, demonstrating that the symbolic power of ancient mythology continues to shape modern thought and cultural identity.

Keywords: myth, ancient mythology, philosophy, world culture, cultural identity.

тися виключно на наративному змісті цих текстів, дослідження заглиблюється в їхні символічні значення та філософські наслідки. Встановлюючи ці міфи в їхній ширший культурний та історичний контекст, дослідження досліджує, як вони передавали етичні цінності, пояснювали природні явища та забезпечували космологічну структуру для стародавніх суспільств. Вторинна література з галузей філософії, антропології та літературознавства доповнює первинний аналіз, пропонуючи теоретичні основи, які покращують розуміння глибших філософських вимірів міфології.

Висновки. У статті робиться висновок, що міфи служать не просто історичними чи культурними історіями; вони є глибокими філософськими інструментами, які продовжують формувати людське розуміння існування, моралі та космосу. Міфи забезпечують наративну структуру, за допомогою якої суспільства артикулюють етичні та екзистенційні проблеми, і їхній вплив поширюється на сучасні культурні, інтелектуальні та філософські дискусії. Незмінна актуальність міфу полягає в його здатності з'єднувати давні традиції з сучасними екзистенціальними запитаннями, функціонуючи як символічний і філософський міст між минулим і сьогоденням. Аналіз далі припускає, що міф діє як універсальний інтелектуальний ресурс, який стосується фундаментальних питань про людське життя, суспільний порядок і метафізичні основи існування. Ця актуальність зберігається в сучасних етичних і філософських дебатах, демонструючи, що символічна сила стародавньої міфології продовжує формувати сучасне мислення та культурну ідентичність.

Ключові слова: міф, антична міфологія, філософія, світова культура, культурна ідентичність.

Urgency of the research. Ancient mythology is a fundamental source of cultural heritage that shaped the worldview of ancient civilizations and continues to influence modern philosophical concepts. Myth, as a form of collective consciousness, reflects a person's desire to understand the world and its place through the images of gods, heroes, and cosmic events. The concept of myth has become one of the most prominent terms of the late 20th and early 21st centuries, attracting the attention of ethnology, philosophy, cultural studies, and religious studies. However, philosophers of education, cultural anthropologists, sociologists, and social psychologists also explore the cultural and civilizational contexts in which myths emerge and subside. It is, above all, a question of semantic content, of the analysis of meanings possessed by myths and their importance to the development of individuals and human communities, past and present. Many of these studies happen at the juncture of several disciplines; thus, the multidisciplinary approach gives far more profound insight into the complexities of human belief systems and societal structures.

Ancient mythology and its cultural implications represent a deeply profound look into the collective psyche of humanity, showing universal themes that transcend time and geography. The seminal work of S. Gardner [11] underlines striking similarities in themes and symbols across ancient and modern mythologies. Using the theoretical frameworks of psychologists Carl Jung and Joseph Campbell, among others, Gardner argues that myths are manifestations of a collective unconscious and a means of conveying universal human feelings and battles. This reveals that contemporary narratives are not just a creation of the modern imagination but have deep roots in stories from the archetypal past, indicating that the part of human experience remains unchanged across ages.

E. Evans [10] extends this concept and illustrates how myths from various cultures were inextricably linked and, over time, came to form the very basis of moral values and storytelling tradition. She demonstrates how modern literature and media today still borrow extensively from these ancient myths and how these have been perceived in adapting stories that remain relevant to the present world. This continuity encompasses and reinforces the idea that the very core of storytelling is inherently related to the mythic narratives passed down through generations. Its modern recollection of age-old tales helps bring them into appeal in the present day, helping reestablish cultural identities and further illustrating that storytelling is

not done in isolation but is a group activity connecting the ancient with the contemporary [10].

The philosophical explanation of ancient mythology allows us to find deeper meanings in those stories that go beyond banality and turn into symbolic models of the forming of ethics, aesthetics, and the world outlook of ancient society. The article represents a philosophical analysis of ancient mythology in the context of its influence on culture, representing myths as one of the critical elements in forming ancient civilization and influencing modern cultural thought.

Target setting. The target setting of the article is to explore ancient mythology through a philosophical lens, focusing on how myths shaped ancient cultural identities, societal structures, and philosophical thought. It seeks to demonstrate that myths are not merely historical stories but fundamental narratives that address universal human experiences. The article aims to show the continued relevance of these myths in contemporary ethical, philosophical, and cultural discourses, connecting the ancient to the modern world.

Actual scientific researches and issues analysis. Research into ancient mythology and its influence on culture occupies one of the leading positions within modern humanities, embracing various approaches and interpretations. Thus, J.-P. Vernant considers ancient mythology as a form of a general worldview, joining cosmological and social features [24], K. Kerényi discusses the very structure of myth and its role in shaping Greek religious consciousness [17]. Fascinated with the history of symbolic forms, E. Cassirer claimed that myth represents one of the central features of humanity, standing at the very root of imagination, metaphorical thinking, and philosophical insight [5].

In this way, Cassirer viewed art and history as the vital instruments of human nature, enabling a person to remove the mask of convention and conventionality and express unique and distinctive personality features. In Cassirer's philosophy of culture, natural language, myth, and science are the three core domains of human culture. Cassirer emphasizes the autonomy of language and mythology from science, asserting that language and mythology create universally accepted worldviews and behavioral patterns that are deeply significant to humans and not subordinate to scientific knowledge. Myth represents human spirituality and is a product of an intangible culture. This view of culture stems from the idea given by Cassirer of humans being emotionally complex with the capability of interpreting the world in various ways, moving beyond the limiting scope of scientism's nihilism [6].

The structural approach of Cl. Lévi-Strauss to myth significantly contributes to the issue, conceptualizing myths as symbolic systems that capture human existence's deep-seated conflicts and contradictions. According to Lévi-Strauss, myths are a "language" of culture, a universal mechanism according to which human societies interpret reality [20]. The unconscious activity of the mind is central to his anthropological philosophy. According to the philosopher, for myths to be understood, the researcher has to pay attention not to the content of a single myth but rather to the relations between its most minor meaningful units, which he called "mythemes". The oppositions within these mythemes carry meaning. In his structuralist interpretation of the Oedipus legend in its many variations, Lévi-Strauss identified one opposition after another: the "overvalued" versus the "undervalued" kinship relation. Examining myths of human origin, he uncovered another: "born of man" versus "born of the earth", which in turn linked to a more profound opposition between "nature" and "culture" [20]. For Lévi-Strauss, myth does not resolve these oppositions but instead makes it possible for humans to be aware of them and their mediation.

Myth is a profound message that belongs to human culture; on the one hand, it speaks of past events; on the other, it speaks directly from that structural level of language transcending time. While myths are stories of happenings with historical roots, like language, they bear a timeless meaning - a scheme for arranging a contradictory world. Lévi-Strauss said that, like language, myth is not an invention of the telling but part of a cultural totality independent of time and place. In this way, myth emerges as a universal product of the human intellect, weaving together the complexities of existence and giving shape to the unspoken tensions of cultural life [20].

P. Ricoeur claims that even early humans began to feel alienated from the world and tried to restore their harmony with existence by creating myths and rituals. According to this French hermeneutical philosopher, myth, due to its narrative structure, is a symbolic way of recreating the original sense of unity with being. Myths are stories that define the relation of humanity to historical existence. In understanding myth as a symbol that unwraps into the narrative, Ricoeur builds on the ideas of thinkers such as Sigmund Freud, Ernst Cassirer, and Claude Lévi-Strauss, all of whom regard symbolic thought as a fundamental and universal form of human cognition [22].

M. Eliade's work is essential for understanding the role of myth in building religious consciousness. His concept of the sacred and profane highlights the myth's role in structuring time and space in ancient societies, creating "sacred space" as a foundation for understanding rituals and symbolic actions [8]. In the works of M. Heidegger and H.-G. Gadamer, ancient mythology is analyzed from a hermeneutic perspective within the frameworks of philosophical traditions. The authors interpret myth to understand being by metaphorical interpretation of reality and open new chances for a philosophical interpretation of ancient culture [14; 12].

Further, G. Lakoff and M. Johnson contribute to metaphorical conceptualization in culture and promote new methods of analyzing ancient myths as carriers of cultural codes and mental models [18]. A. Miller brings this discussion into more concrete frames when considering Greek mythology as a reflection of human hopes and moral systems. He provides the concrete form of human nature and all values of society through the Greek pantheon and served as a lens through which ancient Greek culture can be described. Such myths, he explores, have had a lasting impact on most forms of artistic expression and philosophical inquiry.

The research objective of the article is to conduct a philosophical analysis of ancient mythology, exploring its impact on both past and present cultures. The study aims to reveal the deeper meanings of myths, their role in shaping cultural identities and societal structures, and their influence on philosophical thought. Specifically, it seeks to understand how ancient myths function as collective expressions of human consciousness, providing insights into existence, morality, and cosmic order, while maintaining their relevance in modern intellectual and cultural contexts.

The statement of basic materials. This article analyses ancient mythology from the perspectives of philosophy and cultural and historical traditions. The research is based on the hermeneutic method, which addresses interpreting ancient myths as complex narratives driven by profound cultural and philosophical truths.

The main approach is based on textual analysis of primary sources such as The Iliad, The Odyssey, and Hesiod's Theogony. In addition, the texts are not analyzed per se for their content. However, it is more for the symbolic meanings they convey or provide and their messages regarding the societies that produced them. The research, therefore, discovers how myths transmit cultural mores, explain the natural world, and provide ethical guidance by setting the myth in its historical and cultural context. This comparative perspective allows a broader understanding of how myth works as a universal cultural phenomenon while retaining distinct regional characteristics.

Secondary literature from philosophical, anthropological, and literary sources supports the analysis, providing critical insights and theoretical frameworks for understanding mythological narratives' and more profound philosophical implications.

To complete the objectives of the article, several research questions were posed:

1. What functions and attributive characteristics of ancient myths can philosophical analysis reveal?
2. How does ancient mythology contribute to contemporary understandings of philosophical issues?

Researchers [25] analyzing the functions of mythic imagery and myth-making have identified various purposes for which these narratives serve within human societies. One of the critical functions is *integrative*, as myths are the foundation for social bonding. Communities rely on their unique mythologies to shape their worldview and organize social practices. While doing this, the myth simultaneously lessens social conflict, like any other religious-social custom, by neutralizing interpersonal strife through the engagement of non-utilitarian bonds of solidarity. Myths are further said to have a *religious function*: the maintenance of religious belief and communion with the sacred. They also have a *noetic role* by giving communities meaning and historical-geographical continuity. Therefore, the wish to maintain the continuity of tradition does not make myths inflexible dogmas but rather a driving force that encourages persons and groups to uphold their beliefs. On an *organizational level*, myths keep the social order and organization of societies intact despite the transience of human life and historical movement. Myths oppose the happenstance of life with the impression of stability. Myths help people adapt to the prevailing social conditions and provide a foothold within the particular realities of their existence. They also have an *expressive* function of bringing additional emotional depth to the community members, stimulating creative thinking, and encouraging innovation. Myths enable *intra-group communication* and share common values and ideals. An *axiological* function of myth is no less critical. They act as compact systems of judgment, norms, and values guiding the behavior of the group members. Myths represent «mythical reality» in which social norms and values are inducted, at once securing their perpetuation within the limits of one generation. Finally, myths can boast a *cultural-creative* role as an easily understandable method for providing some cultural content to successive generations. They explain human existence's complexities and answer metaphysical questions that empirical rationality often cannot address. By framing difficult issues through symbolic imagery, myths help resolve complex interpersonal and intrapersonal conflicts, reinforcing their timeless relevance [25].

Analyzing ancient mythology through a philosophical lens has revealed several key findings regarding myths' cultural and intellectual significance in shaping ancient societies and their continued relevance in modern thought. Beyond mere tales of gods and heroes, *myths serve as philosophical narratives* that address fundamental questions about existence, morality, and the cosmos. In textual analyses of works such as The Iliad and The Odyssey, one can see that such myths contained deep-seated existential concerns—everything from human suffering to the inevitability of fate and the pursuit of heroism. As philosopher E. Cassirer [5, p.27] suggests, “*Myth is not a primitive form of knowledge, but a mode of expression where all knowledge and understanding of life begins*”. Similarly, the more recent work of R. Segal [23] reinforces the

idea that myths function as symbolic thinking, bridging the gap between pre-rational and philosophical worldviews. Ancient myths thus continue to serve as vital tools for interpreting human experience in ancient and modern contexts. C. Csapo [7] highlights the role of myths in establishing religious and ethical frameworks, underscoring their lasting relevance in organizing human societies. M. Eliade [9] observed that myths are more than just stories; they are “sacred histories” that give humans an understanding of the cosmos, society, and the self that transcends ordinary reality. This aspect of myth helps it function like a bridge between temporal and eternal, between the transient human condition and those metaphysical questions that define the human experience. As Eliade defines them, myths stand for an eternal return to a primordial time and give one a ritualistic manner to relink with the origins of existence and its metaphysical bases.

“From a structural perspective, *myths serve as symbolic systems* that embed social and cultural codes. Recurring themes of divine justice, heroism, and cosmic order reinforce societal norms and hierarchies. As seen in Hesiod’s *Theogony* [15], the genealogy of gods mirrors the political and social structures of ancient Greece, providing a cosmological justification for the power of kings and rulers. In this sense, myths function as a means of validating authority. According to Eliade [9, p. 18], “myth narrates a sacred history. It relates an event that took place in primordial time, the fabled time of the beginnings”, thereby providing sacred and social validation to human conventions. D. Leeming [19] further corroborates this view by suggesting that myths represent a cultural memory that preserves and transmits fundamental social values across generations. K. Armstrong [1] indicates that myths offer a narrative structure capable of addressing fundamental questions about existence, morality, and human destiny, even in an era dominated by scientific and empirical rationality. The myth remains vital because it provides meaning in ways that reason alone cannot, offering a transcendent understanding of life’s complexities. R. Segal [23] similarly argues that myth is a form of symbolic expression that helps individuals reconcile the tensions between the known and the unknown, between the finite human condition and the infinite mysteries of existence. In modern contexts, political and cultural myths still function as frameworks for legitimizing authority and social norms in more secularized forms.

A comparison of Greek, Roman, and Near Eastern mythologies testifies to the persistent presence of almost universal themes, such as creation, destruction, heroism, and the relationship between the human and the divine. Two examples include the Mesopotamian Epic of Gilgamesh and Homer’s *The Odyssey*, which deal with heroic themes of heroism and mortality. This persistence of themes, such as the hero’s journey and the quest for immortality, indicates that *myths articulate collective human experiences and anxieties* that transcend specific historical and geographical contexts. The theory of Carl Jung on archetypes supports this, as he says, “Myths are the first and foremost psychic phenomena that reveal the workings of the collective unconscious” [16]. R. Calasso [3] extends Jung’s thought to the observation that archetypal patterns are consistent across mythological traditions in ways that support humanity’s psychological and existential struggles. According to Calasso, myths are the «unnamable present» since they are constantly reinterpreted according to the collective psyche of each generation, making them a continual source of intellectual and creative renewal.

However, another critical dimension of myths involves *their interaction with early philosophy*. Plato criticizes myth in writings such as *The Republic* [21], stating that myths are a less rational means of describing reality. However, myths provide a very sound conceptual framework for developing philosophical ideas. The use of myths by Plato, such as the allegory of the cave, represents the symbolic strength of such narratives. As philosophy sought to rationalize and abstract reality, myths’ symbolic and ethical dimensions continued influencing metaphysics and cosmology. According to Cassirer [5], myth opens up religious, moral, and political thought. R. Buxton [2] further explores this dynamic interaction, noting that philosophy and myth often worked in tandem, especially concerning ethics and cosmology. He indicates that philosophers usually turn to myth when rational discourse fails to adequately express the full depth of human experience. Far from being resolved, this tension between rationality and myth continues to shape contemporary philosophical debates, particularly in ethics and metaphysics.

The philosophical analysis of ancient mythology allows us to frame its contemporary relevance. Modern thought, especially discussions concerning narrations, ethics, and identities, is influenced by myths. Hero figures from ancient mythology, gods, and moral dilemmas play a central role in modern storytelling and literature, extending to film. Issues of tension between individual freedom and societal duty, among other ethical questions in ancient myths, remain pertinent to today’s debate. As Campbell [4] famously argued, myths are public dreams, and dreams are private, highlighting their timeless capacity to address human life’s psychological and existential dimensions. K. Armstrong [1] has pointed out that myths offer a narrative structure that helps modern audiences navigate complex moral landscapes, providing cultural continuity and a way of addressing present-day ethical dilemmas.

Philosophically viewed, myths will not be simply museum pieces of a prerational mind but rather forms of high expression of human experience, connecting ancient cultural traditions to modern existential interests. E. Cassirer argued that myth should be understood as a “symbolic form” – a mode of knowing

that shapes not just ancient society but all human understanding [6]. Myths provide a conceptual framework through which communities and individuals navigate the complexities of existence. This symbolic function resonates deeply with modern thinkers, who contend that myth, far from being relegated to antiquity, persists in contemporary culture and thought structures.

The relevance of myth to the modern world is impossible to overestimate. Myths continue to shape our collective consciousness, influencing not only literature and the arts but also political life, social movements, and individual identity. K. Armstrong [1] has stated that modern myths – be it in national narratives, political ideologies, or religious symbols – give a feeling of purpose and coherence in an ever-shattering world. These myths provide frameworks within which individuals and societies can make sense of the ethical, existential, and spiritual challenges they face. In this sense, myth remains as potent a philosophical tool today as it was in ancient times, offering a narrative about the world and a way of interpreting and acting. The philosophical meaning of myths far exceeds that of the ancients since they display meanings in constant conversation with classical and modern thought.

Conclusions. In conclusion, a philosophical approach to the research of myths reveals their multilevel function in ancient and modern human society: consolidation of communities, preservation of religious attitudes, embedding of social values, and making available an elaborated symbolic point of view on how to get through existential predicaments. Indeed, Cassirer, Jung, Armstrong, and many others have variously shown that myths speak to modern intellectual and ethical thought and, in doing so, demonstrate their timeless ability to address the most fundamental questions of human life. The same myths, in evolution, thus form the very core of the philosophical quest for meaning that spans the ancient and the contemporary, the mythic and the rational.

This article has attempted to reveal the existing interaction between ancient mythology and philosophical thought in such a way as to make clear that myths were not stories in themselves but rather basic narratives through which ancient civilizations considered the world, developed ethics, and created social systems. Using a multi-disciplinary approach with textual, philosophical, and cultural analysis, the research points out several important insights.

First, the ancient myths represent a part of the early philosophies with which humans have tried to explain their existence, morality, and the universe. In their very essence, myths created a narrative framework through which humans explained fate, justice, or even the human condition concepts that later received critical attention and transformation from early philosophers like Plato and Aristotle. The second is that mythology enforces the norms of social and political life through the reaffirmation of cultural values and structures in symbolic narration. Myths, like those in Hesiod's *Theogony*, were used to legitimize divine order and social class. That lent a cosmological underpinning to political authority and moral law. Third, the recurrence of universal themes across ancient civilizations testifies to the function of mythology as a shared cultural response to common human fears. Cosmogony, destruction, heroism, and relationships between gods and humans show up consistently, which suggests that myth reveals fundamental features of the human experience transcending time and geography.

The article underscores that ancient mythology is very relevant to modern thinking, with its symbolic power still pervading so much of the contemporary ethical, philosophical, and cultural discourses. Stories about the gods and goddesses are still central to discourses on identity, morality, and human agency in a manner that provides frames for understanding some of the most significant existential dilemmas. In other words, ancient mythology is a key and necessary intellectual resource; its insights give continuity to our knowledge of the world and ourselves. Its philosophical analysis gives substance to our understanding of the past and underpins current investigations into the nature of life, ethics, and conditions affecting humanity's development.

References:

1. Armstrong, K 2010, 'The case for God', 1st Anchor Books ed., New York: Anchor Books.
2. Buxton, R 2017, 'Myths and tragedies in their ancient Greek contexts', Oxford: Oxford University Press.
3. Calasso, R 2014, 'The unnamable present', New York: Farrar, Straus and Giroux.
4. Campbell, J 1949, 'The hero with a thousand faces', Princeton: Princeton University Press.
5. Cassirer, E 1946, 'Language and myth', New York: Dover Publications.
6. Cassirer, E 1955, 'The philosophy of symbolic forms: Volume 2: Mythical thought', New Haven: Yale University Press.
7. Csapo, E 2020, 'Theories of mythology', Blackwell Publishing.
8. Eliade, M 1957, 'The sacred and the profane: The nature of religion', New York: Harcourt.
9. Eliade, M 1963, 'Myth and reality', New York: Harper & Row.
10. Evans, RE 2018, 'The mythological perspective of modern media: Cross-cultural consciousness and modern myths', *Senior Honors Projects*, 2010-2019, 620. Available at: <https://commons.lib.jmu.edu/honors201019/620> [Accessed 7 Oct. 2024].
11. Gardner, SS 2000, 'Always the same old story: How urban legends develop and spread in modern America', Available at: <https://core.ac.uk/download/228733121.pdf> [Accessed 7 Oct. 2024].
12. Gadamer, H-G 1975, 'Truth and method', New York: Crossroad.

13. Hans Jörg Sandkühler & Detlev Pätzold (Hrsg.) 2003, 'Kultur und symbol: Ein handbuch zur philosophie ernst cassirers', Stuttgart: Metzler.
14. Heidegger, M 1971, 'Poetry, language, thought', New York: Harper & Row.
15. Hesiod 2004, 'Theogony works, and days', M. et al. (eds.), Oxford: Oxford University Press.
16. Jung, CG 1969, 'The archetypes and the collective unconscious', Princeton: Princeton University Press.
17. Kerényi, K 1951, 'The gods of the Greeks', London: Thames and Hudson.
18. Lakoff, G & Johnson, M 1980, 'Metaphors we live by', Chicago: University of Chicago Press.
19. Leeming, D 2018, 'The Oxford companion to world mythology', Oxford: Oxford University Press.
20. Lévi-Strauss, C 1963, 'Structural anthropology', New York: Basic Books.
21. Plato 2007, 'The Republic', London: Penguin Classics.
22. Ricoeur, P 1969, 'The symbolism of evil', Boston: Beacon Press.
23. Segal, RA 2015, 'Myth: A concise introduction', Oxford: Oxford University Press.
24. Vernant, J-P 1980, 'Myth and thought among the Greeks', New York: Zone Books.
25. Żywczok, A 2016, 'Projekcje natury i kultury w mitycznym pojmowaniu świata: W kierunku edukacji inspirowanej wybranymi aspektami filozofii kultury i naturalizmu', *Chowanna*, vol. 2, pp. 29-45.

ІННОВАЦІЇ В ОСВІТІ

DOI 10.33930/ed.2019.5007.50(7-9)-10

УДК 130.1:304.44

ФЕНОМЕН ДИТИНСТВА І ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖЕННЯ В КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНИХ КОРДОНІВ

THE PHENOMENON OF CHILDHOOD AND HEALTHCARE IN THE CONTEXT OF THE PROBLEM OF POLITICAL BORDERS

Г. В. Корж

Актуальність теми дослідження зумовлена потребою уваги до проблеми дитинства і здоров'язбереження, освітніх і виховних практик в умовах поширення насильства у світі, війн, зміни кордонів, гуманітарної кризи. Проблема вимушених переселенців, що притаманна родинам з різних кутків світу, торкнулася батьків і дітей, які постраждали від війни на сході України, окупації Криму. Люди, що змушені втікати від війни, стикаються з динамікою постіндустрiальної цивiлізації, загострюється питання ідентичності, історичної пам'яті.

Постановка проблеми. Вимушена масова міграція внаслідок посягань на територіальну цілісність України з боку російського агресора, загострює питання трансляції культури, освітніх і виховних практик, збереження пам'яті для прийдешніх поколінь.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання осмисленню сутності державних кордонів та впливу кордонної проблематики на політичні, етнокультурні та інші процеси сьогодення присвячені праці Р. Коцан, І. Долматова та багатьох інших дослідників. Багатосторонній аналіз взаємозв'язку "індивід-суспільство", "індивідуальне – соціальне", соціокультурні трансформації (соціальні та соціально-психологічні) стали предметом дослідження Н. Еліаса, М. Мінакова, О. Кивлюк, М. Култаєвої, Н. Радіонової та інших дослідників. Питання історичної пам'яті та ідентичності, комунікації, культури, справедливості щодо прийдешніх поколінь осмислюють в своїх роботах Б. Андерсен, Е. Бистрицький, А. Єрмоленко, Т. Лютий, Е. Сміт та багато інших вітчизняних та зарубіжних дослідників. Онтоантропологічні характеристики дитинства, освіти й виховання акцентовані в роботах Н. Дічек, І. Дорожко, М. Култаєвої, А. Єрмоленко, С. Пролєєва, С. Пилипенко, Н. Радіонової, С. Сисоевої, М. Триняк, Т. Щериці та інших дослідників. Проблеми вивчення здоров'я та механізмів здоров'язбереження (педагогічним, соціальним) присвячені праці Ю. Бойчука, М. Гончаренко, Л. Лук'янової.

Постановка завдання. З позиції онтоантропологічного виміру освіти і виховання на індивідуальному та соціальному рівнях розглянути деякі аспекти дитинства і здоров'язбереження в умовах воєнної агресії, порушення державних кордонів, політичної та соціальної нестабільності, масової міграції. Розкрити вплив проблематики кордонів на освітні, виховні, здоров'язберігаючі практики. Визначити у цьому контексті пріоритетні завдання освітньої і державної політики.

Urgency of the research. The relevance of the research topic is determined by the need for attention to the issues of childhood and health preservation, educational and upbringing practices in the context of the spread of violence in the world, wars, border changes, humanitarian crisis. The problem of forced displacement, characteristic of families from different parts of the world, has affected parents and children who have suffered from the war in eastern Ukraine, the occupation of Crimea. People forced to flee from the war face the dynamics of post-industrial civilization, intensifying questions of identity, historical memory.

Target setting. Forced mass migration resulting from encroachments on Ukraine's territorial integrity by the Russian aggressor sharpens the question of cultural transmission, educational and upbringing practices, and memory preservation for future generations.

Actual scientific researches and issues analysis. The works of R. Kotsan, I. Dolmatov, and many other researchers are dedicated to exploring the essence of state borders and the influence of border issues on contemporary political, ethno-cultural, and other processes. Scholars such as N. Elias, M. Minakov, O. Kivlyuk, M. Kultaieva, N. Radionova, and others have conducted a comprehensive analysis of the interrelation between "individual-society", "individual-social", and socio-cultural transformations (social and socio-psychological). Scholars like B. Andersen, E. Bystrytskyi, A. Yermolenko, T. Liutyi, E. Smith, and numerous domestic and international researchers delve into the themes of historical memory, identity, communication, culture, and justice for future generations. N. Dichek, I. Dorozhko, M. Kultaieva, A. Yermolenko, S. Prolieva, S. Pylypenko, N. Radionova, S. Sysoieva, M. Tryniak, T. Shcheritsa, among others, focus on the ontoanthropological characteristics of childhood, education, and upbringing. Works by Y. Boichuk, M. Honcharenko, L. Lukianova are dedicated to the exploration of health and mechanisms of health preservation (pedagogical, social).

The research objective. From the ontoanthropological perspective of education and upbringing at individual and social levels, let's consider some aspects of childhood and health preservation in the conditions of military aggression, violations of state borders, political and social instability, and mass migration. We will explore the impact of border issues on educational, upbringing, and health-preserving practices. By doing so, we can determine the priority tasks of educational and state policies in this context.

Виклад основного матеріалу.

Проаналізовано виклики та проблеми, з якими стикаються діти та їх батьки в ситуаціях гуманітарних криз та військових конфліктів. Підкреслено, що природні і соціальні зміни впливають на здоров'я індивідів і самоорганізацію спільнот. Розкрито важливість міжкультурної комунікації, історичної пам'яті, виховних і освітніх практик у формуванні ідентичності індивідів і спільнот.

Висновки. У соціальнокультурному і духовному вимірах проблематика кордонів впливає на глибинні основи життя соціумів, виховані, освітні, здоров'єзберігаючі практики. В умовах російської агресії першочерговим завданням стає освітня і культурна модернізація, державні програми національно-патріотичного, громадянського напрямків, відродження історичної пам'яті.

Ключові слова: політичні кордони, освіта, виховання, дитинство, здоров'язбереження, історична пам'ять, міжкультурна комунікація, ідентичність.

The statement of basic materials. The challenges and problems faced by children and their parents in humanitarian crises and military conflicts have been analyzed. It has been emphasized that natural and social changes impact the health of individuals and the self-organization of communities. The importance of intercultural communication, historical memory, upbringing, and educational practices in shaping the identity of individuals and communities has been revealed.

Conclusions. In the social-cultural and spiritual dimensions, the issue of borders impacts the fundamental aspects of societies' lives, upbringing, educational, and health-preserving practices. In the face of Russian aggression, the primary task becomes educational and cultural modernization, state programs focusing on national-patriotic and civic directions, and the revival of historical memory.

Keywords: Key words: political borders, education, upbringing, childhood, health preservation, historical memory, intercultural communication, identity.

Актуальність проблеми. Сучасний світ переживає значні політичні, соціокультурні, духовні зміни. Проблема політичних кордонів є багатоплановою і складною, особливо у наш час – поширення насильства у світі, руйнування довкілля, матеріальних та духовних умов виховання особистості. Війни, терор, голод, бідність, відсутній чи обмежений доступ до медичної допомоги, вимушене переселення впливають насамперед на руйнацію здоров'я, появу різних хвороб і відхилень у найбільш вразливих груп населення, зокрема жінок і дітей. Проблема вимушених переселенців, що притаманна родинам з різних куточків світу, торкнулася батьків і дітей, які постраждали від війни на сході України, окупації Криму. Люди, що змушені втікати від війни, стикаються з динамікою постіндустріальної цивілізації, загострюється питання ідентичності, історичної пам'яті.

Постановка проблеми. Вимушена масова міграція, переміщення населення, руйнування освітньої інфраструктури внаслідок війни, зміни кордонів загострює питання освіти і виховання, трансляції культури, збереження пам'яті для прийдешніх поколінь.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема правового регулювання політичних кордонів стає все складнішою. Сьогодні аналіз цієї проблеми відноситься і до геополітичних і соціокультурних питань, пов'язаних з вимушеною масовою міграцією, внутрішнім переміщенням населення [11], гуманітарною кризою.

Багатосторонній аналіз взаємозв'язку “індивід-суспільство”, “індивідуальне – соціальне”, соціокультурні трансформації (соціальні та соціально-психологічні) стали предметом дослідження С. Бережної, Н. Еліаса, М. Мінакова, О. Кивлюк, М. Култаєвої, Н. Радіонової та інших дослідників. Як було показано в цих роботах, здобутки людської цивілізації і моральні чесноти є хиткими, культурні досягнення є вразливими; соціокультурні, цивілізаційні зміни можуть піти у зворотному напрямку. Питання історичної пам'яті та ідентичності, комунікації, культури, справедливості щодо прийдешніх поколінь осмислюють в своїх роботах Б. Андерсен, Е. Бистрицький, А. Єрмоленко, Т. Лютий, Е. Сміт та багато інших вітчизняних та зарубіжних дослідників.

Феномен дитинства є складним і багатогранним. Актуальними для сьогодення залишаються погляди В. Сухомлинського, який категорію дитинства приймав за основу концепції і освітнього, і виховного процесу, з іншої сторони, видатний український педагог вчив вміти бачити і проектувати ту соціальну ситуацію, на фоні якої відбувався розвиток дитини [10, с. 138]. В контексті розуміння особливостей дитячого світосприйняття, передумови для становлення перцептивних феноменів (від відчуттів та образів до більш складних, вербальних конструkcій), передумови для становлення перцептивних феноменів важливими є дослідження з феноменології дитячого сприймання (І. Біла) [2].

Онтоантропологічні характеристики дитинства, освіти й виховання акцентовані в роботах Н. Дічек, І. Дорожко, М. Култаєвої, А. Єрмоленко, С. Пролеєва, С. Пилипенко, Н. Радіонової, С. Сисоевої, М. Триняк, Т. Щериці та інших дослідників.

Проблемі вивчення здоров'я та механізмам здоров'язбереження (педагогічним, соціальним) присвячені праці Ю. Бойчука, М. Гончаренко, Л. Лук'янової. Для аналізу зв'язку здоров'я з соціоекосистемою, культурними і демографічними процесами плідними є ідеї Є. Бистрицького, П. Бурдье, Ю. Бойчука, Л. Газнюк, О. Гомілко, С. Пилипенко.

Формування образно-сміслової сфери людини під впливом факторів навколишнього світу,

довкільля розглядається у роботах С. Бережної, Є. Головахи, І. Дорожко, М. Дроботенко, Н. Лумана, Н. Радіонової.

Постановка завдання. З позиції онтоантропологічного виміру освіти і виховання на індивідуальному та соціальному рівнях розглянути деякі аспекти дитинства і здоров'язбереження в умовах воєнної агресії, порушення державних кордонів, політичної та соціальної нестабільності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Останнім часом тема здоров'язбереження дорослих і дітей стає міждисциплінарним полем, залучаючи все більшу кількість науковців з різних областей знань: педагогічних, гуманітарних, психолого-педагогічних, культурологічних; природознавчих і когнітивних наук. Для української освіти і виховання ця проблема загострюється широкомасштабною агресією російської федерації, погіршенням світової політичної ситуації, екологічної рівноваги.

Питання державних кордонів в наш час гострого багатоаспектного геополітичного суперництва [12, с. 264] стає справжньою гуманітарною, соціально-економічною, екзистенціальною проблемою. Науковці [4; 9] у політичному та просторовому вимірах з урахуванням досліджень сучасної науки про кордони [9, с. 66], акцентують різні аспекти цього складного питання: важливість вивчення кордонів у просторі і часі [8, с. 48], історичні аспекти [9, с. 66], екополітичний аспект [8, с. 48], складність класифікації кордонів [5], трансформації функцій сучасних кордонів [9, с. 66], подвійна функція кордонів, кордон який розділяє об'єкти і зв'язує їх [9, с. 68], знелюднені прикордоння [9, с. 68], політичні та етнокультурні процеси. Поняття державного кордону міститься у ст. 1 Закону України "Про державний кордон України" від 4 листопада 1991 р. (Про державний кордон України, Закон України № 1777-ХІІ, 2023): "державний кордон України є лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України – суші, вод, надр, повітряного простору".

Зміна політичних кордонів веде до різкого погіршення безпекової ситуації. Цілі території опиняться на межі екологічної і соціальної катастрофи. Для населення це має серйозні соціально-економічні та гуманітарні наслідки [16]. В контексті екзистенціальних викликів для України, світу й людини переосмислюються роль багатьох соціокультурних і **політичних явищ**.

Освіта і виховання опиняються перед низкою соціальних, морально-духовних проблем. З дитячого віку формується ідентичність людини, підрастаючі діти усвідомлюють приналежність до певного національно-культурного простору, з'являються перші уявлення про власне майбутнє, здійснюють перші спроби його проектування, формується смислова та часова перспектива "Я" [17]. У цьому аспекті заслуговує на увагу філософія Фіхте. В етиці німецького вченого поняття людського "Я" абсолютизоване, представлене як постійна боротьба між "Я" (суб'єктивне "Я") і "не-Я" (матерія). Філософ метою існування моральної свободи проголошує свободу морального самоутвердження, яка детермінована внутрішніми та зовнішніми чинниками. Філософ виходить з того, що саме у діяльній виборі людина виявляє свою свободу, безумовні вимоги до людей вкладаються у правила, серед яких насамперед не чинити насильства.

Світова і українська ситуація техногенного і антропогенного характеру, порушення гармонії у розвитку людини з природою і соціумом загрожує історичній пам'яті поколінь. На окупованих територіях імперські сили РФ поширюють нарратив про культурну вищість [15], агресори маніпулюють свідомістю, особливо вразливими стають діти і підлітки.

Природні і соціальні зміни впливають на здоров'я індивідів і самоорганізацію спільнот (історична пам'ять як імунна система соціумів розглядається, зокрема у працях Н. Лумана та інших зарубіжних та вітчизняних дослідників [18; 7, с. 160-165]), порушуються біоритми організму, функції організму індивіда перестають працювати синхронно [3]. Отже, в момент кризи (політичної, соціальної, культурної) людство має зосередитися на найважливішому питанні. Соціуми не мають права забувати про підрастаючі покоління, дітей і підлітків, чії мовленнєві та соціальні навички лише формуються, а соціогенетично відповідальність за збереження й формування здоров'я, культурний і морально-психологічний розвиток дітей і молоді завжди покладалась на старші генерації. Вивчення потребує питання національних ідеологій і символізмів. Відтак поглиблення дискурсу історичної пам'яті, осмислення природи націєтворчих процесів [1; 14] має займати важливе місце у наукових і громадських дискусіях. В світоглядному плані залишається також актуальним питання руйнації механізмів передачі традиції під час військових дій. Деякі генерації виховані на романтичних уявленнях. Російська агресія потужне вплинула на осмислення відмови від імперської спадщини, деяких романтичних уявлень про минуле. Вивчення історії, громадянської освіти, основ правознавства має бути не декларованим, а діючим, спрямованим на збереження історичної пам'яті, пов'язаним з правами людини і дитини [7, с. 165]. Реалізація закладами освіти академічної свободи є важливим показником розвитку вільного (громадянського, демократичного) суспільства.

Як свідчать дослідження, з часів II світової війни спостерігається найбільше зростання кризи біженців [16, с. 25, 26]. Загострюються питання міжкультурної комунікації. Українські діти, які разом з батьками змушені втікати від війни, за кордоном стикаються з різними системами просторово-

культурних образів, мають інтегруватися в інші просторово-культурні і мовні середовища. Одночасно у дітей відбувається формування навичок спілкування з дітьми різних культур, з різних континентів і куточків світу. Часто це є діти з країн Азії та Африки, чиї батьки (родини) мали терміново евакуюватися з небезпечних регіонів світу, втікаючи від зlodіянь влади всередині країн, насилля (як-от, наприклад: сексуальне насилля, примусові шлюби, низький рівень освіти для дітей у Кенії), політичних переслідувань, соціальних злиднів (наприклад, від голоду в Африці; напруги в Тихоокеанському регіоні; зауважимо, неподоланою світовою проблемою залишається бідність і голод).

Родини емігрантів, як правило, стикаються у повсякденному житті з труднощами соціального, економічного, культурного гатунку, батьки не завжди орієнтуються на інтереси дитини, не завжди усвідомлюють складності адаптації дітей до нового середовища, важливість батьківської уваги до морального і духовного розвитку дітей, духовно-морального виховання.

Цінності різних культур відрізняються. Діти ще перебувають на чуттєвому етапі розвитку, вчать опановувати свої емоції, встановлювати кордони в спілкуванні (родинному колі, міжкультурному), розуміти, що почуття і думки інших людей відрізняються.

Виховання всебічно розвинених і відповідальних громадян ґрунтується на комунікації, базується на конкретних універсальних знаннях, особливо тих, які пов'язані з розумінням етносоціальних особливостей. Українські діти мають вчитися спілкуванню з представниками інших культур, дотримуватися законів, загальноприйнятих норм і стандартів, але й вміти розуміти і відстоювати свої права, аргументувати, дискутувати, критично осмислювати інформацію (фактичну і концептуальну), вміти лаконічно, точно і послідовно виражати думки.

Для того щоб орієнтуватися в сучасному світі у спільній діяльності з однолітками з інших країн і культур, українські діти мають подолати комунікативно-пізнавальні труднощі, трансформувати вже наявні знання, вміння і навички в систему, здатну до функціонування, сформувати гнучкий світогляд.

Зауважу, культурна грамотність (як найбільш динамічний компонент знання, який розуміють члени певної національної спільноти) має національну специфіку. Водночас аналітична робота зі змістами уявлень, споглядання прояснює специфіку соціокультурних ситуацій, надаючи молодій людині імпульс для вивчення нового, співвіднесення культурних інновацій з тим, що вже є відомим [13, с. 53]. У контексті цих завдань для національної системи освіти актуалізується питання якісної наповненості українських освітніх програм, доступності до навчання в українських школах для дітей, що вимушено перебувають з батьками за кордоном.

Дитинство – це час, коли людина особливо прагне наповнити кожен день радістю й неперевершеним почуттям повноти буття, реалізувати природні схильності. Це також час формування звичок, зокрема звички вести активний, здоровий спосіб життя. Багато батьків і вчителів на практиці знають що таке “криза підліткового віку”: зміна настрою, формування самооцінки, випробування різних стилів одягу, різні інтереси та смаки. В інформаційному суспільстві на зміни в поведінці підлітків впливають фільми, ілюстровані видання, комп'ютерні ігри, Інтернет-розваги. Уважне і доброзичливе ставлення дорослих до інтересів, способу поведінки дітей і підлітків дозволить їм пережити кризу самоідентифікації, впевненіше почуватися в колі друзів, у школі, родини, почати сміливіше ставити і шукати відповіді на складні світоглядні запитання: ідентичності, доброчесності, смислів життя тощо.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок. Отже, у політичному та просторовому вимірах проблематика державних кордонів впливає на глибинні основи життя соціумів, національні культурні форми, освітні та здоров'язберігаючі практики. На сьогодні в умовах широкомасштабної агресії умовами здоров'язбереження українських дітей стають освітня і культурна модернізація, державні програми національно-патріотичного, громадянського напрямків, відродження історичної пам'яті. Перспективною залишається тема дослідження соціокультурних механізмів відродження і розвитку національної культури, духовності для здоров'язбереження і здоров'яформування. Державна політика щодо дитинства та здоров'язбереження, особливо в умовах зростання міграційних процесів, має стати невід'ємним компонентом освітніх програм, української і світової громадськості.

Список використаних джерел:

1. Андерсен, Б 2001, *Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму*, Київ : Критика, 272 с.
2. Біла, І 2013, ‘Феноменологія дитячого сприймання’, *Актуальні проблеми психології: Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України*, Київ : Видавництво “Фенікс”, Т. XII. Психологія творчості, Вип. 16, с. 79-85.
3. *Біологічні ритми і здоров'я людини* 2018. Доступно: <<https://www.bsmu.edu.ua/blog/7026-biologichni-ritmi-i-zdorovya-lyudini/>>. [26 Серпень 2024].
4. Долматов, ІВ 2008, ‘Державні кордони в контексті лімології’, *Актуальні проблеми держави і права*, Вип. 42, с. 263-268.

5. Долматов, ІВ 2011, 'Концепція "природних кордонів" та її модернізовані інтепретації в політико-правових дослідженнях', *Держава і право*, Вип. 51, с. 720-725.
6. *Загальна теорія здоров'я та здоров'язбереження* 2017, Колективна монографія, за заг. ред. проф. Ю. Д. Бойчука, Харків : Вид. Рожко С. Г., 488 с.
7. Корж, Г & Васильченко, Р 2020, *Світоглядна культура: традиції та сучасність*. Монографія, Мін-во освіти і науки України, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С.Сковороди. Харків : ФОП Панов А.М., 212 с.
8. Коцан, Р 2017, 'Наукове дослідження політичних особливостей формування і функціонування державних кордонів: принципи та підходи', *Політичне життя*, № 3, с. 46-51.
9. Коцан, Р 2018, 'Розвиток теоретичних засад дослідження державних кордонів', *GRANI*, 21(6), с. 66-77.
10. Кочубей, ТД 2014, *Філософія дитинства: соціально-педагогічний аспект*. Навчальний посібник, Умань : ФОП Жовтий О. О., 185 с.
11. Панченко, О 2023, 'Відновлення людського капіталу як складова соціально-економічної розбудови держави', *Соціально-економічні наслідки війни російської федерації проти України та шляхи їх подолання: матеріали наук.-практ. семінару* (Київ, 30 листопада 2023 р.), за ред. Г. П. Ситника, Київ : Навч.-наук. ін-т публ. упр. та держ. служби Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка, с. 12-14.
12. *Проблема історичної пам'яті у всесвітньо-історичному дискурсі (1945–2015 рр.)* 2021, Монографія, керівник авторського колективу – член-кореспондент НАН України, д.і.н., проф. Кудряченко А.І., науковий редактор: к.і.н., доц. Солошенко В.В., технічний редактор: к.політ.н., с.н.с. Розумюк В.М., Київ : ДУ "Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України", 312 с.
13. Сисоєва, С & Дічек, Н 2019, 'Міжкультурна грамотність як ядерна (базова) функція сучасного закладу середньої освіти', *Практична філософія і Нова українська школа: збірник тез Всеукраїнської науково-практичної конференції*, 16 травня 2019 р., м. Київ, Київ: НАПН України, Інститут педагогіки НАПН України, с. 50-55.
14. Сміт Ентоні Д 1994, *Національна ідентичність*, Київ : Основи, 224 с.
15. Снайдер, Т 2023. *Як зароджувався і вмирав російський імперіалізм*. Двадцять перша лекція від Тімоті Снайдера. Доступно: <<https://forbes.ua/lifestyle/lektsiya-dvadtysyat-rosiyskiy-imperializm-i-yogo-zavershennya-10022023-11662>>. [20 Серпень 2024].
16. *Соціально-економічні та гуманітарні наслідки російської агресії для українського суспільства* 2022. Доступно: <https://razumkov.org.ua/uploads/article/2022_Gum.pdf>. [20 Серпень 2024].
17. Васильченко, О & Бацман, Є 2022, 'Образ Я і уявлення про майбутнє у молоді', *Вчені записки Університету "КРОК"*, № 3 (67), с. 147–152. Доступно: <<https://doi.org/10.31732/2663-2209-2022-67-147-152>>. [20 Серпень 2024].
18. Luhmann, Niklas 1984, *Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt am Main : Suhrkamp, 346 p.

References:

1. Andersen, B 2001, *Ustavleni spilnoty. Mirkuvannia shchodo pokhodzhennia y poshyrennia natsionalizmu (Imagined Communities. Considerations regarding the origin and spread of nationalism)*, Kyiv : Krytyka, 272 s.
2. Bila, I 2013, 'Fenomenolohiia dytiachoho sprymannia (Phenomenology of children's perception)', *Aktualni problemy psykhologii: Zb. nauk. prats Instytutu psykhologii im. H. S. Kostyuka NAPN Ukrainy*, Kyiv : Vydavnytstvo "Feniks", T. XII. Psykhologiiia tvorchosti, Vyp. 16, s. 79-85.
3. *Biologichni rytmy i zdorovia liudyny (Biological rhythms and human health)* 2018. Dostupno: <<https://www.bsmu.edu.ua/blog/7026-biologichni-ritmi-i-zdorovya-lyudini/>>. [26 Serpen 2024].
4. Dolmatov, IV 2008, 'Derzhavni kordony v konteksti limolohii (State borders in the context of limology)', *Aktualni problemy derzhavy i prava*, Vyp. 42, с. 263-268.
5. Dolmatov, IV 2011, 'Kontseptsiia "pryrodneykh kordoniv" ta yii modernizovani intepretatsii v polityko-pravovykh doslidzhenniakh (The concept of "natural boundaries" and its modernized interpretations in political and legal studies)', *Derzhava i pravo*, Vyp. 51, s. 720-725.
6. *Zahalna teoriia zdorovia ta zdoroviazberezhennia (General theory of health and health care)* 2017, Kolektyvna monohrafiia, za zah. red. prof. Yu. D. Boichuka, Kharkiv : Vyd. Rozhko S. H., 488 s.
7. Korzh, H & Vasylchenko, R 2020, *Svitohliadna kultura: tradytsii ta suchasnist (Worldview culture: traditions and modernity)*. Monohrafiia, Min-vo osvity i nauky Ukrainy, Kharkivskiyi natsionalnyi pedahohichniy universytet imeni H.S.Skovorody, Kharkiv : FOP Panov A.M., 212 s.
8. Kotsan, R 2017, 'Naukove doslidzhennia politychnykh osoblyvostei formuvannia i funktsionuvannia derzhavnykh kordoniv: pryntsyipy ta pidkhody (Science study of the political features of the formation and functioning of state borders: principles and approaches)', *Politychne zhyttia*, № 3, с. 46-51.
9. Kotsan, R 2018, 'Rozvytok teoretychnykh zasad doslidzhennia derzhavnykh kordoniv (Development of the theoretical foundations of the study of state borders)', *GRANI*, 21 (6), s. 66-77.
10. Kochubei, TD 2014, *Filosofia dytynstva: sotsialno-pedahohichniy aspekt (Philosophy of childhood: socio-pedagogical aspect)*. Navchalnyi posibnyk, Uman : FOP Zhovtyi O. O., 185 s.
11. Panchenko, O 2023, 'Vidnovlennia liudskoho kapitalu yak skladova sotsialno-ekonomichnoi rozbudovy derzhavy (Restoration of human capital as a component of the socio-economic development of the state)', *Sotsialno-ekonomichni naslidky viiny rosiiskoi federatsii proty Ukrainy ta shliakhy yikh podolannia: materialy nauk.-prakt. seminaru* (Kyiv, 30 lystopada 2023 r.), za red. H. P. Sytnyka, Kyiv : Navch.-nauk. in-t publ. upr. ta derzh. sluzhby Kyiv. nats. un-tu imeni Tarasa Shevchenka, s. 12-14.
12. *Problema istorychnoi pamiati u vsesvitno-istorychnomu dyskursi (1945–2015 rr.) (The problem of historical memory in the world-historical discourse (1945–2015))* 2021, Monohrafiia, kerivnyk avtorskoho kolektyvu – chlen-

korespondent NAN Ukrainy, d.i.n., prof. Kudriachenko A.I., naukovyi redaktor: k.i.n., dots. Soloshenko V.V., tekhnichniy redaktor: k.polit.n., s.n.s. Rozumiuk V.M., Kyiv : DU "Instytut usesvitnoi istorii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy", 312 s.

13. Sysoieva, S & Dichek, N 2019, 'Mizhkulturna hramotnist yak yaderna (bazova) funktsiia suchasnoho zakladu serednoi osvity (Intercultural literacy as a core (basic) function of a modern secondary education institution)', *Praktychna filozofia i Nova ukrainska shkola: zbirnyk tez Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii*, 16 travnia 2019 r., m. Kyiv, Kyiv: NAPN Ukrainy, Instytut pedahohiky NAPN Ukrainy, s. 50-55.
14. Smit Antoni D 1994, *Natsionalna identychnist (National identity)*, Kyiv : Osnovy, 224 s.
15. Snaider, T 2023, *Yak zarodzhuvavsia i vmyrav rosiyskiy imperializm. Dvadsiat persha leksiia vid Timoti Snaidera (How Russian imperialism was born and died. The twenty-first lecture by Timothy Snyder)*. Dostupno: <<https://forbes.ua/lifestyle/leksiya-dvadsyat-rosiyskiy-imperializm-i-yogo-zavershennya-10022023-11662>>. [20 Serpen 2024].
16. *Sotsialno-ekonomichni ta humanitarni naslidky rosiyskoi ahresii dlia ukrainskoho suspilstva (Socio-economic and humanitarian consequences of Russian aggression for Ukrainian society)* 2022. Dostupno: <https://razumkov.org.ua/uploads/article/2022_Gum.pdf>. [20 Serpen 2024].
17. Vasylchenko, O & Batsman, Ye 2022, 'Obraz Ya i uivlennia pro maibutnie u molodi (Self-image and ideas about the future among young people)', *Vcheni zapysky Universytetu "KROK"*, № 3 (67), s. 147–152. Dostupno: <<https://doi.org/10.31732/2663-2209-2022-67-147-152>>. [20 Serpen 2024].
18. Luhmann, Niklas 1984, *Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt am Main : Suhrkamp, 346 p.

DOI 10.33930/ed.2019.5007.50(7-9)-12

УДК 140.8:37.017.4(477)

ГРОМАДЯНСЬКЕ ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК НАГАЛЬНА ПОТРЕБА СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

CIVIC EDUCATION OF THE INDIVIDUAL AS AN URGENT NEED OF MODERN UKRAINIAN SOCIETY

О. Л. Пригула

Актуальність теми дослідження. Виховання світогляду, національно-патріотичних почуттів та переконань постає провідним завданням усього освітньо-виховного процесу, де у підростаючого покоління формуються погляди оцінки, принципи, що визначають сприйняття навколишнього світу, місце людини в ньому та ціннісні орієнтації. За умов сьогодення громадянське виховання невіддільне від патріотичного виховання. Здебільше, ця дефініція розглядається як процес формування національної самосвідомості громадян, становлення свідомого громадянина, патріота, професіонала, розвиток патріотизму як інтегративної якості особи, яка їй дозволяє відчувати себе дієздатною у моральному, соціальному, політичному та юридичному вимірах, готовою до захисту країни та народу, від ворога, до попередження будь-яких загроз.

Постановка проблеми. Нагальна потреба у громадянському вихованні особистості викликана подіями новітньої історії України – боротьбою за незалежність, свободу та гідність українського народу, що почалась напередодні проголошення незалежності України й набула масштабних обертів в наслідок двох Майданів 2004 та 2014 років, агресії Російської Федерації проти України, яка почалась з окупації та незаконної анексії Криму, збройного конфлікту на східних кордонах України, що забрав тисячі життів синів України, та через 8 років, з 24 лютого 2022 року перетворився на повномасштабну російсько-українську війну, яка спричинила значні людські втрати, у руйнування цивільної інфраструктури та втратилась у долю кожного українця.

Urgency of the research. The cultivation of worldview, national-patriotic feelings, and beliefs emerges as a leading task of the entire educational process, where the younger generation forms evaluation views, principles that determine their perception of the surrounding world, the place of an individual in it, and their value orientations. In today's context, civic education is inseparable from patriotic education. This term is often viewed as the process of forming national self-awareness among citizens, developing a conscious citizen, patriot, and professional, fostering patriotism as an integrative quality that enables a person to feel capable in moral, social, political, and legal dimensions, and ready to defend their country and people from the enemy, to the prejudice of any threats.

Target setting. The urgent need for civic education of the individual is driven by the events of Ukraine's recent history – the struggle for independence, freedom, and dignity of the Ukrainian people, which began on the eve of Ukraine's declaration of independence and gained large-scale momentum through the two Maidans of 2004 and 2014, the Russian Federation's aggression against Ukraine starting with the occupation and illegal annexation of Crimea, the armed conflict on Ukraine's eastern borders, that took thousands of Ukrainian lives, and, after eight years, escalated into a full-scale Russo-Ukrainian war from February 24, 2022, resulting in significant human losses, destruction of civilian infrastructure, and impacting the fate of every Ukrainian. These events and

Ці події та той резонанс, які вони викликають у світі, яскраво свідчать про те, що державна незалежність України потребує постійного та надійного захисту.

Аналіз публікацій з теми дослідження. Хоча ідеї громадянського виховання підіймалися ще у творах мислителів античності Сократа, Платона й Аристотеля, вони здобули ґрунтовне осмислення починаючи з XVII ст. у працях Т. Гобба, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Г. Геґеля, А. де Токвіля, С. Ганґтінґтона, Р. Патнєма, К. Поппера та інших. Вони здобули розвиток також у працях українських мислителів та педагогів – Г. Сковороди, М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського, А. Макаренка, Г. Ващенко, В. Сухомлинського та інших, а також багатьох дослідників вже незалежної України. На особливу увагу заслуговують праці І. Бєха, П. Вербицької, В. Волошина, О. Сухомлинської, К. Чорної та ін.

Постановка завдання. З'ясувати філософську значущість громадянського виховання особистості в стратегії підготовки воїна-захисника Вітчизни в сучасному українському суспільстві.

Виклад основного матеріалу. Патріотизм як результат громадсько-патріотичного виховання є нагальною потребою українського суспільства, для якого саморозвиток особистості та формування її патріотичної самосвідомості на моральній основі є незаперечним пріоритетом. У межах даної розвідки розглянемо теоретико-методологічні підвалини громадянського виховання, його складові в умовах викликів сьогодення, а також новітні підходи до його формування.

Висновки. Нагальна потреба у громадянському вихованні особистості – захисника вітчизни викликана боротьбою за незалежність, свободу та гідність українсько-го народу спочатку на двох майданах, потім під час російсько-української війни. За таких умов громадянське виховання як процес формування національної самосвідомості громадян, становлення свідомого громадянина, патріота, професіонала тісно пов'язане з вихованням патріотизму як інтегративної якості особистості, що дає можливість людині відчувати себе морально, соціально, політично та юридично дієздатною, готовою до захисту країни та народу, від ворога, до упередження будь-яких загроз.

Ключові слова: громадянське виховання, особистість, патріотизм, національна самосвідомість, світогляд, ціннісні орієнтації.

Актуальність теми. Виховання світогляду, національно-патріотичних почуттів та переконань постає провідним завданням усього освітньо-виховного процесу, де у підростаючого покоління формуються погляди оцінки, принципи, що визначають сприйняття навколишнього світу, місце людини в ньому та ціннісні орієнтації. За умов сьогодення громадянське виховання невіддільне від патріотичного виховання. Здебільше, ця дефініція розглядається як процес формування національної самосвідомості громадян, становлення свідомого громадянина, патріота, професіонала, розвиток патріотизму як інтегративної якості особи, яка їй дозволяє відчувати себе дієздатною у моральному, соціальному, політичному та юридичному вимірах, готовою до захисту країни та народу, від ворога, до упередження будь-яких загроз.

Постановка проблеми. Нагальна потреба у громадянському вихованні особистості – захисника вітчизни викликана подіями новітньої історії України – боротьбою за незалежність, свободу та гідність українського народу, що почалась напередодні проголошення незалежності України й набула масштабних обертів в наслідок двох Майданів 2004 та 2014 років, агресії Російської Федерації проти України, яка почалась з окупації та незаконної анексії Криму, збройного конфлікту на східних кордонах України, що забрав тисячі життів синів України, та через 8 років, з 24 лютого 2022 року перетворився на повномасштабну російсько-українську війну, яка спричинила значні

the global resonance, they generate, clearly demonstrate that Ukraine's state independence requires constant and reliable protection.

Actual scientific researches and issues analysis. Although the ideas of civic education were raised in the works of ancient thinkers such as Socrates, Plato, and Aristotle, they acquired substantial understanding starting from the 17th century in the works of T. Hobbes, J. Locke, C. Montesquieu, J.-J. Rousseau, G. Hegel, A de Tocqueville, S. Huntington, R. Putnam, K. Popper, and others. These ideas were also developed in the works of Ukrainian thinkers and educators – H. Skovoroda, M. Drahomanov, I. Franko, M. Hrushevsky, A. Makarenko, H. Vashchenko, V. Sukhomlynsky, and others, as well as many researchers in independent Ukraine. Special attention should be given to the works of I. Bekh, P. Verbytska, V. Voloshyna, O. Sukhomlynsky, K. Chorna, and others.

The research objective. To clarify the philosophical significance of civic education of the individual in the strategy of preparing a warrior-defender in modern Ukrainian society.

The statement of basic materials. Patriotism, as the result of civic-patriotic education, is an urgent need for Ukrainian society, where the self-development of an individual and the formation of their patriotic self-awareness on a moral foundation are undeniable priorities. Within this study, we will consider the theoretical and methodological foundations of civic education, its components in the context of contemporary challenges, and the latest approaches to its formation.

Conclusions. The urgent need for civic education of the individual – defender of the homeland – was caused by the struggle for independence, freedom, and dignity of the Ukrainian people, initially during the two Maidans and later during the Russo-Ukrainian war. Under these conditions, civic education as the process of forming national self-awareness among citizens, developing a conscious citizen, patriot, and professional is closely linked with fostering patriotism as an integrative quality of the individual, enabling them to feel morally, socially, politically, and legally capable, ready to defend their country and people from any threats.

Keywords. civic education, individual, patriotism, national self-awareness, worldview, value orientations.

людські втрати, у руйнування цивільної інфраструктури та втрутилась у долю кожного українця. Ці події та той резонанс, які вони викликають у світі, яскраво свідчать про те, що державна незалежність України потребує постійного та надійного захисту. Такий захист уможливить лише виховання суспільства активних і свідомих громадян, справжніх патріотів, готових стати на захист своєї Батьківщини. Як наголошує І. Бех, “серед духовних пріоритетів патріотизм і громадянськість виявляються найбільш затребуваними. Суспільний запит на громадянина-патріота нині має вирішувати за власним рахунком долю нашої України” [3, с. 607].

Аналіз публікацій з теми дослідження. Хоча ідеї громадянського виховання підіймались ще у творах мислителів античності Сократа, Платона й Аристотеля, вони здобули ґрунтовне осмислення починаючи з XVII ст. у працях Т. Гобба, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Г. Гегеля, А. де Токвіля, С. Гантінгтона, Р. Патнема, К. Поппера та інших. Вони здобули розвиток також у працях українських мислителів та педагогів – Г. Сковороди, М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського, А. Макаренка, Г. Ващенко, В. Сухомлинського та інших, а також та багатьох дослідників вже незалежної України. На особливу увагу заслуговують праці І. Беха, П. Вербицької, В. Волошина, О. Сухомлинської, К. Чорної та ін.

Постановка завдання. З'ясувати філософську значущість громадянського виховання особистості в стратегії підготовки воїна-захисника Вітчизни в сучасному українському суспільстві.

Виклад основного матеріалу. Громадянське виховання за умов сьогодення невіддільне від патріотичного виховання. Серед усіх виховних напрямів саме вони у органічній єдності виступають як стрижневі та основоположні виміри виховної роботи для усіх вікових груп, адже, як йдеться у державному документі 2022 року – “Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України” не лише відповідають актуальним потребам, але й “закладають підвалини для формування свідомості нинішніх і прийдешніх поколінь, які розглядатимуть розвиток держави як запоруку власного особистісного розвитку, що спирається на ідеї патріотизму, поваги до культурних цінностей Українського народу, його історико-культурного надбання і традицій, гуманізму, соціального добробуту, демократії, свободи, толерантності, виваженості, відповідальності за природу як за національне багатство, здорового способу життя, готовності до змін та до виконання обов'язку із захисту незалежності та територіальної цілісності України” [13].

Патріотизм як результат громадсько-патріотичного виховання є також нагальною потребою українського суспільства, для якого саморозвиток особистості та формування її патріотичної самосвідомості на моральній основі є незаперечним пріоритетом. Молода українська держава також вкрай зацікавлена, щоб усі її піддані, особливо ті, хто народився та виріс за часів незалежності, “стали національно свідомими громадянами – патріотами, здатними забезпечити країні гідне місце в цивілізованому світі” [2, с. 27].

При цьому варто урахувати, що виховання патріотизму і громадянськості як почуттів та базових якостей особистості потребує нових підходів. Адже стійка орієнтація України на інтеграцію у європейську спільноту, виникнення різноманітних громадянських ініціатив та громадських рухів, бурхливий розвиток волонтерства, які відбуваються на тлі глобалізації, активізації міграційних потоків, інтенсифікації процесів ідентифікації та реідентифікації в особистісному розвитку українців, пробудження інтересу до всього українського, формування оновлених уявлень про історію України, її національну культуру та релігію [13]. Все це вимагає виховання в українській молоді глибокого почуття патріотизму, справжньої відданості Батьківщині, а також паралельно формування стійкого відчуття належності до світової спільноти.

У межах даної розвідки розглянемо теоретико-методологічні підвалини *громадянського виховання*, його складові в умовах викликів сьогодення, а також новітні підходи до його формування.

У перше десятиріччя становлення української державності набуло поширення розуміння громадянського виховання наукового творчого колективу авторів під керівництвом О. Сухомлинської “Концепції Громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності”, яка була розроблена відповідно до вимог “Національної програми патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства” (затверджено КМУ № 1697 від 15.09.1999) та обговорювалась на початку 2000-х років. Відповідно тексту Концепції, громадянське виховання визначається як “формування громадянськості як інтегративної якості особистості, яка дає можливість людині відчувати себе юридично, соціально, морально й політично дієздатною та захищеною” [12]. Виходячи з цього визначення, до основних елементів громадянськості, вітчизняний дослідник В. П. Волошин відносить моральну й правову культуру особистості, що має вираз у почуттях людської гідності, внутрішньої свободи, а також у дисциплінованості, взаємоповазі та довіри до владних інститутів, поєднанні патріотичних, національних та інтернаціональних настанов [8, с. 213]. Відповідно головною метою громадянського виховання, за переконанням О. Сухомлинської, постає “підготовка молоді до життя у громадянському демократичному суспільстві, у взаємопов'язаному світі; визнання та прийняття цінностей, що виступають визначними для даного суспільства” [19, с. 3].

Дослідження П. Вербицької демонструє, що методологічні основи громадянського виховання складають особистісно-діяльнісний, системний, компетентнісний, культурологічний, міжпредметний, контекстний та загальношкільний підходи. При цьому громадянське виховання, за переконанням дослідниці, являє собою “цілеспрямований процес підготовки молодого покоління до життя у системі суспільних відносин, соціальної взаємодії та активної відповідальної участі в суспільно-корисній діяльності” [7, с. 12]. Він націлений, за переконанням дослідниці, на розвиток “громадянської компетентності учнівської молоді, що забезпечує її активну громадянську позицію у суспільстві, здатність відповідально реалізовувати свої права та обов'язки, налагоджувати соціальне партнерство у процесі розв'язання суспільних проблем” [7, с. 12-13].

Поняття “громадянської компетентності” знайшло втілення в іншому знаковому для української освіти документі – Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти “Нова українська школа” на період до 2029 року. Розробники даної Концепції, до громадянської компетентності відносять “усі форми поведінки, які потрібні для ефективної та конструктивної участі у громадському житті, у сім'ї, на роботі; уміння працювати з іншими на результат, попереджати і розв'язувати конфлікти, досягати компромісів; повага до закону, дотримання прав людини і підтримка соціокультурного різноманіття” [14].

Громадське повстання в Україні, що вибухнуло у 2013-2014 рр., коли громадяни вийшли на протест проти тодішньої влади та деякі з них віддали своє життя заради майбутнього України, та послідує події – повалення олігархічного режиму та російсько-українська війна викликали до життя такий сплеск патріотизму і громадянськості, яких Україна не бачила за всі роки своєї незалежності. Причому, наголошує І. Бех, “патріотизму і громадянськості не місцевого, регіонального, а національно-громадянського спрямування, який проявляється у любові й відповідальності до Батьківщини, свого народу, держави, готовності захистити ці великі святині” [3, с. 607]. Все це сприяє переосмисленню змісту громадянського виховання. Все більше дослідників стали пов'язувати у своїх працях ідеї громадянського та патріотичного виховання, не ототожнюючи їх. Ототожнення громадської освіти з патріотичним вихованням, формуванням національної самосвідомості, що спирається на “міф” української ідентичності, видатний український досліджень проблематики громадянської освіти С. Рябов вважав “неприпустимим спрощенням, що призводить до втрати її потенціалу і сутності” [18, с. 56].

В принципі ідея поєднання громадянського та патріотичного виховання не є новою. Зокрема, німецький педагог початку ХХ століття Ф. Ферстер, уперше запропонував “пов'язувати поняття “громадянин” переважно з благопристрасним ставленням особи до народу. Ціннісне ставлення до держави він тлумачив на основі державницько-громадянського виховання “підданого” держави” [4, с. 7]. Зв'язок громадянського і патріотичного виховання також можна побачити у працях В. Сухомлинського кінця 60-початку 70 років минулого сторіччя, у яких він зосереджується на суспільстві, колективі, а громадянське щастя тлумачить як утвердження себе сином свого народу. У своїй праці “Народження громадянина”, видатний педагог підкреслює, що громадянська самосвідомість особистості ґрунтується на почуттях патріотизму, любові до Батьківщини та свого народу. При цьому поняття Батьківщини В. Сухомлинський пов'язував з рідною оселею, матір'ю та Україною. Зокрема, у згадуваній вище праці автора наголошується: “Батьківщина починається для дитини з шматочка хліба і ниви пшениці, з лісової галявини і блакитного неба над маленьким ставом, з пісень і казок матері над колискою” [20, с. 219].

З'ясувати лінії дотику та розмежування між патріотичним і громадянським вихованням намагається у своїх працях І. Бех. Для цього він звертається до категорії “громадянськість”, яку він трактує “як відповідальне ставлення особистості до народу, Батьківщини, держави, яке вона постійно демонструє, долаючи власні Еґо-потяги та узгоджуючи індивідуальну поведінку зі спільним благом. За таких умов відповідальне ставлення трансформується у почуття відповідальності з властивими йому силою, спрямованістю та узагальненістю” [4, с. 9]. Внутрішнім стрижнем для виховання в особистості почуття відповідальності як вершинної цінності постають за І. Бехом солідарність, злагода, толерантність і справедливість громадян, а також цілеспрямованість, ініціативність та власна гідність особи. Дослідник висуває три головні вимоги, яким має відповідати громадянське виховання:

- “потрібне для збереження і зміцнення держави, розвитку нації, її самосвідомості та ціннісних засад.
- немає громадянина взагалі – є громадянин держави.
- повинне формувати в особистості суспільні почуття як його духовно-моральну основу” [5, с. 187].

Однак, зауважує І. Бех, розчинення патріотизму у сфері громадянськості, вважаючи його різновидом останньої, заперечує самотність процесу патріотичного виховання. Лінію розмежування патріотизму і громадянськості дослідник вбачає у відмінності “у їхніх сутнісних показниках: для патріотизму – діяльнісна любов до народу, Батьківщини, держави; для

громадянськості – почуття відповідальності до цих категорій.... У любові переважаючим є емоційний компонент, а у відповідальності – компонент свідомості” [4, с. 9]. На основі вищенаведених аргументів дослідник приходиться до висновку: “патріотичне і громадянське виховання це два рівноцінні способи досягнення спільної мети, які в своєму системному представленні оптимізують виховний процес єдиним комплексом широко охоплювальних соціальних (переважно стосовно громадянськості) та моральних (щодо патріотизму) якостей. Причому ці види виховання не лише використовують комплекс означених якостей, але й потужно стимулюють їхній розвиток. Ідейна ж цілісність патріотичного і громадянського виховання втілюється в утвердженні громадянина-патріота як ідеалу розвиненої особистості” [3, с. 614].

Отже, громадянське виховання ми розуміємо як процес формування національної самосвідомості громадян, становлення свідомого громадянина, патріота, професіонала, розвиток патріотизму як інтегративної якості особи, яка їй дозволяє відчувати себе дієздатною у моральному, соціальному, політичному та юридичному вимірах, готовою до захисту країни та народу, від ворога, до упередження будь-яких загроз. Воно присутнє на усіх етапах навчально-виховного процесу, поєднуючи всі види виховання – національне, патріотичне, моральне, родинно-сімейне, естетичне, правове, політичне, екологічне, трудове, фізичне тощо. Важливе місце у системі громадянського виховання відіграє громадянська освіта як навчання, що покликано формувати систему знань щодо прав та обов’язків людини. “Концепція розвитку громадянської освіти в Україні” (2018) її трактує як “освіта на основі національних та загальнолюдських цінностей, спрямована на формування та розвиток громадянських компетентностей, які надають особі можливість реалізовувати і захищати права та свободи людини і громадянина, відповідально ставитися до прав та громадянських обов’язків, дотримуватися їх, відігравати активну роль у суспільному житті з метою захисту демократії і верховенства права, а також на усвідомлення громадянами, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ” [15].

Окрім того, повноцінне громадянське виховання потребує комплексної, системної і цілеспрямованої роботи органів державної влади та місцевого самоврядування, громадських об’єднань, сім’ї, школи та інших соціальних інститутів, в результаті чого забезпечується “взаємодія виховних впливів навчального закладу, сім’ї і місцевої громади, створення демократичного виховного середовища, залучення представників різних суспільних інституцій до виховного процесу на засадах соціального партнерства” [7, с. 4]. Ця діяльність націлена на виховання глибокого світогляду, національно-патріотичних почуттів та переконань, зміцнення волі і духу, здатності робити власні висновки, уміння відстоювати свої права та захищати свої інтереси з повагою до прав та інтересів інших, становлення громадянської гідності.

Розглянемо окреслені аспекти більш детально.

Виховання глибокого світогляду, національно-патріотичних почуттів та переконань постає провідним завданням усього освітньо-виховного процесу, де у межах вивчення не лише соціально-гуманітарних, але й математично-природничих дисциплін, позакласних та позашкільних заходів у підростаючого покоління формуються погляди оцінки, принципи, що визначають сприйняття навколишнього світу, місце людини в ньому та ціннісні орієнтації. Як відомо, формування світогляду відбувається в процесі засвоєння духовної культури людства, системи знань, поглядів, що панують у суспільстві, духовних почуттів, в результаті чого людина здатна здійснити оцінку подій, що відбуваються навколо неї [1, с. 107-108]. Отже, здобуття знань про давню і величну культуру та історію України, досвід державницького життя, а також пізнання духовної культури людства, надбання світової цивілізації та інших культур визначає як світоглядні орієнтації загалом, так й національно-патріотичні почуття та переконання молодшої людини. При цьому, власне патріотизм як “духовно-моральна якість особистості базується на системі знань, почуттів, переконань, діяльності, і виявляється у ставленні людини до себе, свого народу, Батьківщини, її історико-культурних надбань, бажанні вдосконалити себе й збагачувати рідну землю, прагненні бути корисним своєму народові, країні” [6, с. 22]. Не випадково патріотизм вважають “одним з найглибших громадянських почуттів, змістом якого є любов до Батьківщини, відданість своєму народові, гордість за його минуле і сучасність, надбання національної культури, усвідомлене бажання за необхідності його захищати” [11, с. 171], або трактують як “усвідомлення своєї причетності до історії, традицій, культури свого народу, любов до своєї Батьківщини, вболівання за долю свого народу, його майбутнє” [10], “безумовне і високосмислове почуття-цінність, що втілюється у діяльнісній любові особистості до народу, Батьківщини, держави” [4, с. 8]. В усіх цих визначеннях патріотизму робиться акцент на емоційно-чуттєвій складовій людського світогляду, що дозволяє патріотичні почуття трактувати як саме емоційний аспект державницького світогляду. До нього належить “почуття належності до України, її історії, віру в майбутнє своєї держави. Найвищою формою патріотизму у такому контексті виступає почуття любові до Батьківщини, готовність терпіти муки й навіть іти на смерть заради неї” [10]. Разом з тим патріотизм постає як ключовий ресурс суспільної консолідації, фактор, що мобілізує суспільний розвиток, уможливує утвердження активної громадянської позиції особи, її місію

служіння своїй Батьківщині, упритул до її готовності до самопожертви [17, с. 70].

Щоб збагнути усю багатогранність поняття “патріотизм” варто звернутись до його структури, яку О. Коркішко та А. Завгородня подають через ставлення особистості до себе, людей, Батьківщини та національних цінностей [16; 10]. Схожі критерії громадянськості виокремлює В. Волошин [9, с. 16]. Узагальнюючи доробок згаданих вище дослідників, охарактеризуємо структуру національно-патріотичних почуттів та переконань:

- *ставлення до себе*: людська гідність, честь, самосвідомість, відповідальність, терплячість, чесність, щирість, працелюбність, вимогливість до себе.

- *ставлення до інших людей*: толерантність, гуманізм, національний такт, милосердя, благородство, справедливість, доброта, совість, щедрість, гостинність, порядність, відкритість, готовність допомогти;

- *ставлення до Батьківщини*: віра, надія, любов і вірність по відношенню до Батьківщини, відповідальність за неї, готовність її захищати, бажання працювати на благо своєї держави, сприяти її міжнародному авторитету, повага до Конституції та законів своєї держави; гордість за її успіхи та біль за невдачі;

- *ставлення до національних цінностей*: володіння та повсякденне спілкування українською мовою, повага до родинних і національних звичаїв, традицій та обрядів, потреба в їх збереженні та передачі наступним поколінням; дбайливе ставлення до природи і національних багатств; сприяння збагаченню духовного життя українського народу; повага до національних та державних символів.

Історія України та багатьох країн Європи переконливо доводить, що патріотичні почуття народу особливо загострюються й найбільш повно виявляються у надзвичайно складних, екстремальних та доленосних для певної країни та нації ситуаціях, таких як війни, революції, природні чи техногенні катастрофи. Такі події, як зазначає О. Федоренко, “єднають людей, спонукають ставити суспільне вище за особисте, зменшують життєвий егоїзм” [21, с. 405]. Події сьогодення сучасної України дозволяють цілком переконатися у цьому твердженні, коли тисячі синів та дочок України без вагань стали на захист Батьківщини. Багато з тих, хто не бореться зі зброєю в руках, робить свій внесок у Перемогу Україну наполегливою працею, волонтерством чи донатом. Чимало російськомовних українців відмовились спілкуватися мовою агресора та перейшли на українську мову. Хоча війна в Україні та спільний супротив агресору зміцнили у багатьох українців (або навіть у деяких відродили) віру в майбутнє України та в незламність, силу, стійкість, міць українського народу або навіть “пришвидшили процес формування сучасної української політичної нації на засадах громадянського патріотизму” [17, с. 68], цілеспрямоване виховання національно-патріотичних почуттів та переконань у навчально-виховній роботі залишається незаперечним пріоритетом.

Висновки. Нагальна потреба у громадянському вихованні особистості – захисника вітчизни викликана боротьбою за незалежність, свободу та гідність українського народу спочатку на двох майданах, потім під час російсько-української війни. За таких умов громадянське виховання як процес формування національної самосвідомості громадян, становлення свідомого громадянина, патріота, професіонала тісно пов'язане з вихованням патріотизму як інтегративної якості особистості, що дає можливість людині відчувати себе морально, соціально, політично та юридично дієздатною, готовою до захисту країни та народу, від ворога, до упередження будь-яких загроз.

Список використаних джерел:

1. Атаманчук, П & Ніколаєв, О 2015, ‘Технологічні основи формування світогляду учнів майбутніми вчителями фізико-технічного профілю’, *Наукові записки. Серія: Проблеми методики фізико-математичної і технологічної освіти*, Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, Вип.7 (2), с. 107-113.
2. Бех, ІД & Чорна, КІ 2015, ‘Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді’, *Гірська школа Українських Карпат*, № 12-13, с. 26-37.
3. Бех, І 2019, ‘Патріотичне і громадянське виховання у власних межах’, *Освіта для миру : зб. наук. пр. : у 2 т., редкол.: Кремень, ВГ, Київ: Вид-во ТОВ “Юрка Любченка”, Т.1, с. 607-618.*
4. Бех, І 2016, ‘Патріотичне і громадянське виховання: лінії зіткнення та розмежування’, *Рідна школа*, № 8/9, с. 8-10.
5. Бех, ІД 2018, *Особистість на шляху до духовних цінностей. Монографія*, Київ – Чернівці : “Букрек”, 320 с.
6. Васильєва, ДВ 2015, ‘Патріотичне виховання учнів на уроках математики в основній школі’, *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 3. Фізика і математика у вищій і середній школі*, Вип.15, с. 21-27.
7. Вербицька, ПВ 2010, *Теоретико-методологічні основи громадянського виховання учнівської молоді у загальноосвітніх навчальних закладах. Автореферат доктора наук*, Київ, 19 с.
8. Волошин, ВП 2003, ‘В. О. Сухомлинський і виховання громадянина незалежної України’, *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : наук. Збірник, під ред. Н. С. Побірченко (гол. ред.), І. Д. Бех, Н. М. Бібік [та ін.]*; УДПУ імені Павла Тичини, Київ : *Наук, світ*, Вип. 4, с. 213-218.

9. Волошин, ПМ 2010, *Виховання громадянськості молодших школярів у процесі вивчення предметів гуманітарного циклу*. Автореферат кандидата наук, Київ, 21 с.
10. Загородня, А 2013, 'Сучасне розуміння патріотичного виховання молоді', *Теорія та методика управління освітою*, № 10, Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/ttmuo_2013_10_11>. [20 Червень 2024].
11. Коляда, Н 2016, 'Громадянське виховання: спадщина Василя Сухомлинського у діалозі з сучасністю', *Studia Zaradzania i Finansow Wyzszej Bankowej w Poznaniu*, № 11, с. 167-174.
12. *Концепція громадянського виховання в умовах розвитку української державності 2000*, Проект. Громадянська Освіта, № 21. Доступно: <<https://osvita.khpg.org/index.php?id=976002302>>. [20 Червень 2024].
13. *Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України 2022*, Затверджено Наказом Міністерства освіти України від 6 червня 2022. Доступно: <<https://nus.org.ua/news/mon-zatverdylo-novu-kontseptsiyu-patriotychnogo-vyhovannya/>>. [20 Червень 2024].
14. *Концепція реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти "Нова українська школа" на період до 2029 року 2016*, Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 грудня 2016 р. № 988. *Офіційний вісник України*, № 1, ст. 22.
15. *Концепція розвитку громадянської освіти в Україні 2022*, Схвалено розпорядженням КМ України від 3 жовтня 2018 р. № 710-р (в редакції розпорядження КМУ від 8 жовтня 2022 р. № 893-р). Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text>>. [20 Червень 2024].
16. Коркішко, ОГ 2004, *Виховання патріотизму молодших школярів у позаурочній виховній роботі*. Автореферат кандидата наук, *Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля*, Луганськ, 20 с.
17. Окушко, ТК 2016, 'Особистісно-орієнтовані технології патріотичного виховання учнівської молоді в громадських об'єднаннях: теоретичні засади', *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, Вип. 20 (2), с. 68-78.
18. Рябов, СГ 2004, 'Особливості громадянської освіти у формуванні політичної культури перехідного суспільства', *Наукові записки НАУКМА*, Т. 31: *Політичні науки*, с. 54-64.
19. Сухомлинська, О 2005, 'Громадянське виховання: спадщина і сучасність', *Доба історичної та громадянської освіти: науково-методичний часопис*, № 2, с. 3-5.
20. Сухомлинський, ВО 1970, *Народження громадянина*. Вибрані твори: В 5-ти томах, Т.3.
21. Федоренко, ОМ 2026, 'Національно-патріотична вихованість учнів загальноосвітніх шкіл : психологічний аспект', *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*, Вип. 51 (104), с. 400-409.

References:

1. Atamanchuk, P & Nikolaiev, O 2015, 'Tekhnolohichni osnovy formuvannya svitohliadu uchniv maibutnimy vchyteliamy fizyko-tekhnichnoho profilu (Technological foundations of the formation of students' worldview by future teachers of the physical and technical profile)', *Naukovi zapysky. Seriia: Problemy metodyky fizyko-matematychnoi i tekhnolohichnoi osvity*, Kirovohrad : RVV KDPU im. V. Vynnychenka, Vyp.7 (2), с. 107-113.
2. Bekh, ID & Chorna, KI 2015, 'Prohrama ukrainskoho patriotychnoho vykhovannya ditei ta uchnivskoi molodi (Program of Ukrainian patriotic education of children and student youth)', *Hirska shkola Ukrainskykh Karpat*, № 12-13, с. 26-37.
3. Bekh, I 2019, 'Patriotychno i hromadianske vykhovannya u vlasnykh mezhakh (Patriotic and civic education within one's own borders)', *Osvita dlia myru : zb. nauk. pr.: u 2 t., redkol.: Kremen, VH, Kyiv: Vyd-vo TOV "Turka Liubchenka"*, T.1, s. 607-618.
4. Bekh, I 2016, 'Patriotychno i hromadianske vykhovannya: linii zitkennia ta rozmezhuvannia (Patriotic and civic education: lines of conflict and demarcation)', *Ridna shkola*, № 8/9, с. 8-10.
5. Bekh, ID 2018, *Osobystist na shliakhu do dukhovnykh tsinnosti. Monohrafiia (Personality on the way to spiritual values. Monograph)*, Kyiv – Chernivtsi : "Bukrek", 320 s.
6. Vasyliava, DV 2015, 'Patriotychno vykhovannya uchniv na urokakh matematyky v osnovnii shkoli (Patriotic education of students in mathematics lessons in primary school)', *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Seriia 3. Fizyka i matematika u vyshchii i serednii shkoli*, Vyp.15, с. 21-27.
7. Verbitska, PV 2010, *Teoretyko-metodolohichni osnovy hromadianskoho vykhovannya uchnivskoi molodi u zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladakh (Theoretical and methodological foundations of civic education of students in general educational institutions)*. Avtoreferat doktora nauk, Kyiv, 19 s.
8. Voloshyn, VP 2003, 'V. O. Sukhomlynskyi i vykhovannya hromadianyna nezaleznoi Ukrainy (V. O. Sukhomlynskyi and education of a citizen of independent Ukraine)', *Psykhologo-pedahohichni problemy silskoi shkoly : nauk. zbirnyk, pid red. N. S. Pobirchenko (hol. red.), I. D. Bekh, N. M. Bibik [ta in.]*; UDPU imeni Pavla Tychyny, Kyiv : *Nauk, svit*, Vyp. 4, s. 213-218.
9. Voloshyn, PM 2010, *Vykhovannya hromadianskosti molodshykh shkolariv u protsesi vyvchennia predmetiv humanitarnoho tsyклу (Education of citizenship of junior high school students in the process of studying subjects of the humanitarian cycle)*. Avtoreferat kandydata nauk, Kyiv, 21 s.
10. Zahorodnia, A 2013, 'Suchasne rozuminnia patriotychnoho vykhovannya molodi (Modern understanding of patriotic education of youth)', *Teoriia ta metodyka upravlinnia osvitoiu*, № 10, Dostupno: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/ttmuo_2013_10_11>. [20 Cherven 2024].
11. Koliada, N 2016, 'Hromadianske vykhovannya: spadshchyna Vasylia Sukhomlynskoho u dialozi z suchasnistiu (Civic education: Vasyl Sukhomlynsky's legacy in dialogue with modernity)', *Studia Zaradzania i Finansow Wyzszej Bankowej w Poznaniu*, № 11, с. 167-174.

12. *Kontsepsiia hromadianskoho vykhovannia v umovakh rozvytku ukraïnskoi derzhavnosti (The concept of civic education in the context of the development of Ukrainian statehood)* 2000, Proekt. Hromadianska Osvita, № 21. Dostupno: <<https://osvita.khpg.org/index.php?id=976002302>>. [20 Cherven 2024].
13. *Kontsepsiia natsionalno-patriotychnoho vykhovannia v systemi osvity Ukrainy (Concept of national-patriotic education in the education system of Ukraine)* 2022, Zatverdzheno Nakazom Ministerstva osvity Ukrainy vid 6 chervnia 2022. Dostupno: <<https://nus.org.ua/news/mon-zatverdylu-novu-kontsepsiyu-patriotychnogo-vyhovannya/>>. [20 Cherven 2024].
14. *Kontsepsiia realizatsii derzhavnoi polityky u sferi reformuvannia zahalnoi serednoi osvity "Nova ukraïnska shkola" na period do 2029 roku (Concept of implementation of state policy in the field of general secondary education reform "New Ukrainian School" for the period until 2029)* 2016, Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 14 hrudnia 2016 r. № 988. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy*, № 1, st. 22.
15. *Kontsepsiia rozvytku hromadianskoi osvity v Ukraini (Concept of the development of civic education in Ukraine)* 2022, Skhvaleno rozporiadzhenniam KM Ukrainy vid 3 zhovtnia 2018 r. № 710-r (v redaktsii rozporiadzhennia KМУ vid 8 zhovtnia 2022 r. № 893-r). Dostupno: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text>>. [20 Cherven 2024].
16. Korkishko, OH 2004, *Vykhovannia patriotyzmu molodshykh shkolariv u pozaurochnii vykhovnii roboti (Education of patriotism of younger schoolchildren in extracurricular educational work)*. Avtoreferat kandydata nauk, *Skhidnoukr. nats. un-t im. V. Dalia*, Luhansk, 20 s.
17. Okushko, TK 2016, 'Osobystisno-orientovani tekhnolohii patriotychnoho vykhovannia uchnivskoi molodi v hromadskykh obiednanniakh: teoretychni zasady (Personally-oriented technologies of patriotic education of student youth in public associations: theoretical foundations)', *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi*, Vyp. 20 (2), c. 68-78.
18. Riabov, SH 2004, 'Osoblyvosti hromadianskoi osvity u formuvanni politychnoi kultury perekhidnogo suspilstva (Peculiarities of civic education in the formation of the political culture of a transitional society)', *Naukovi zapysky NaUKMA*, T. 31: *Politychni nauky*, c. 54-64.
19. Sukhomlynska, O 2005, 'Hromadianske vykhovannia: spadshchyna i suchasnist (Civic education: heritage and modernity)', *Doba istorychnoi ta hromadianskoi osvity: naukovo-metodychnyi chasopys*, № 2, c. 3-5.
20. Sukhomlynskyi, VO 1970, *Narodzhennia hromadianyna (The birth of a citizen)*. Vybrani tvory: V 5-ty tomakh, T.3.
21. Fedorenko, OM 2026, 'Natsionalno-patriotychna vykhovanist uchniv zahalnoosvitnikh shkil : psykholohichniy aspekt (National-patriotic upbringing of students of secondary schools: psychological aspect)', *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh*, Vyp. 51 (104), c. 400-409.

DOI 10.33930/ed.2019.5007.50(7-9)-13

УДК 1: 378.147

ІДЕНТИЧНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ СТУДЕНТІВ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ПОШУК

IDENTITY OF UKRAINIAN STUDENTS IN THE CONDITIONS OF WAR AND EXISTENTIAL SEARCH

В. В. Заїчко

Актуальність теми дослідження. Війна в Україні значно вплинула на всі аспекти життя, включаючи формування особистісної ідентичності молоді, зокрема студентів. Екстремальні умови, викликані війною, змушують студентів стикатися з екзистенційними кризами, що включають питання самовизначення, автентичності та особистого вибору. Філософські концепції екзистенціалізму, зокрема ідеї Гайдеггера та Сартра, дають можливість глибше осмислити ці процеси та пояснити, як зовнішні обставини, такі як війна, можуть стимулювати трансформацію ідентичності. Це дослідження є надзвичайно важливим у контексті сучасної України, оскільки допомагає зрозуміти вплив війни на майбутнє покоління та його роль у відновленні суспільства.

Постановка проблеми. Існує необхідність філософського осмислення того, як війна в Україні впливає на ідентичність студентів, котрі опиняються в умовах екзистенційної кризи. Війна кардинально змінює життєві реалії, змушуючи студентів переосмислювати свої особисті й колективні ідентичності, ставлячи їх перед вибором між

Urgency of the research. The war in Ukraine has had a profound impact on all aspects of life, particularly on the formation of personal identity among young people, especially students. The extreme conditions brought about by the war have led to existential crises, raising questions of self-determination, authenticity, and personal choice. The philosophical concepts of existentialism, particularly the ideas of Heidegger and Sartre, offer a deeper understanding of these processes and how external circumstances, such as war, can trigger identity transformation. This research is crucial in the context of modern Ukraine, as it aids in comprehending the war's impact on the future generation and its role in societal reconstruction.

Target settings. There is a necessity of philosophical comprehension of how the war in Ukraine affects the identity of students who are living in the conditions of existential crisis. The war radically changes life realities, forcing students to rethink their individual and collective identities, putting them before the choice between adapting to new conditions and

адаптацією до нових умов та збереженням автентичності. Проблема полягає в тому, що в умовах постійної загрози та невизначеності війни студенти стикаються з необхідністю не лише фізичного виживання, але й духовного самовизначення, що призводить до глибокої кризи особистісних цінностей. Це явище потребує дослідження через призму екзистенціальної філософії, зокрема ідей Гайдеггера про “викинутість” і “становлення”, а також концепції свідомого вибору, запропонованої Сартром.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Важливими у контексті нашого дослідження є роботи таких науковців, як В. Андрущенко та Д. Свиріденко, які детально аналізують академічну мобільність та її роль у трансформації вищої освіти в Україні в умовах глобалізації. З іншого боку, дослідження З. Бакум і І. Дирди акцентують на проблемах мовної підготовки іноземних студентів в Україні. Важливий внесок у розуміння філософського аспекту ідентичності роблять М. Гайдеггер та Ж.-П. Сартр, які досліджують поняття автентичності, становлення та вибору в умовах кризи. Сучасні дослідження Б. Бонда та Дж. Найт зосереджуються на впливі інтернаціоналізації на студентську ідентичність, підкреслюючи важливість міжкультурної комунікації та адаптації.

Постановка завдання. Мета статті полягає у дослідженні процесів трансформації ідентичності українських студентів в умовах війни та аналізі їхньої самосвідомості через філософські концепції екзистенціалізму.

Виклад основного матеріалу. Дослідження зосереджується на філософському осмисленні трансформації ідентичності українських студентів під впливом війни. Екзистенційні кризи, викликані війною, змушують студентів переосмислювати свої цінності та самовизначення в умовах невизначеності та загрози. Відповідно до концепцій Гайдеггера, війна стає “кинутістю”, коли студенти змушені діяти в непередбачуваних умовах, що радикально змінюють їхні життєві плани. Це також можна трактувати через ідеї Сартра про свободу вибору і становлення особистості через свідомі рішення, які студенти приймають у кризових ситуаціях. Важливою складовою процесу інтернаціоналізації освіти є мовна підготовка та адаптація іноземних студентів, що підсилює їхню здатність до інтеграції в нові освітні та культурні контексти, як відзначають Бакум і Дирда.

Висновки. Війна суттєво впливає на формування ідентичності українських студентів, спричиняючи екзистенційні кризи та змушуючи їх переосмислювати свої цінності та вибір у складних обставинах. Використання філософських концепцій Гайдеггера та Сартра дозволяє глибше зрозуміти процеси самовизначення в умовах кризи. Водночас, інтернаціоналізація освіти, зокрема через академічну мобільність і мовну підготовку, відіграє важливу роль у подоланні цих викликів, допомагаючи студентам адаптуватися до нових культурних та освітніх середовищ.

Ключові слова: ідентичність, екзистенційна криза, інтернаціоналізація, академічна мобільність, самовизначення.

preserving their authenticity. The problem lies in the fact that in the conditions of constant threat and unrecognizability of the war students face the need not only for physical survival, but also for spiritual self-recognition, which leads to a deep crisis of personal values. This phenomenon needs to be studied through the prism of existential philosophy, particularly Heidegger's ideas about “throwing away” and “becoming”, as well as Sartre's concept of conscious choice.

Actual scientific researches and issues analysis. Important in the context of our research are the works of scientists such as V. Andrushchenko and D. Svyridenko, who analyze in detail academic mobility and its role in the transformation of higher education in Ukraine under conditions of globalization. On the other hand, research by Z. Bakum and I. Dyrda focuses on the problems of language training of international students in Ukraine. An important contribution to the understanding of the philosophical aspect of identity is made by M. Heidegger and J.-P. Sartre, who explore the concepts of authenticity, becoming, and choice in crisis conditions — modern research by B. Bond and J. Knight focus on the impact of internationalization on student identity, emphasizing the importance of intercultural communication and adaptation.

The research objective. The article aims to study the processes of identity transformation of Ukrainian students in the conditions of war and to analyze their self-awareness through the philosophical concepts of existentialism.

The statement of basic materials. The study focuses on the philosophical understanding of the identity transformation of Ukrainian students under the influence of the war. Existential crises caused by war force students to rethink their values and self-definition in the face of uncertainty and threat. According to Heidegger's concepts, war becomes “abandonment” when students are forced to act in unpredictable conditions that radically change their life plans. It can also be interpreted through Sartre's ideas about freedom of choice and personality formation through students' conscious decisions in crises. An important component of the internationalization of education is language preparation and adaptation of international students, which strengthens their ability to integrate into new educational and cultural contexts, as noted by Bakum and Dyrda.

Conclusions. The war significantly impacts the formation of the identity of Ukrainian students, leading to existential crises and compelling them to reconsider their values and choices in challenging circumstances. The use of philosophical concepts from Heidegger and Sartre provides a deeper understanding of the processes of self-determination in crisis conditions. Simultaneously, the internationalization of education, particularly through academic mobility and language training, plays a crucial role in overcoming these challenges. It helps students adapt to new cultural and educational environments, thereby strengthening their ability to integrate and thrive.

Keywords: identity, existential crisis, internationalization, academic mobility, self-determination.

Актуальність теми дослідження. Актуальність дослідження полягає у філософському осмисленні трансформації ідентичності українських студентів в умовах війни, що актуалізує екзистенційні питання буття, свободи та відповідальності. Війна стає кризовим моментом, який провокує глибокий перегляд особистих і колективних ідентичностей, де відбувається пошук сенсу та самовизначення. Цей процес можна розглядати через призму філософії екзистенціалізму, зокрема концепцій автентичності та вибору, що визначають роль людини у формуванні власної ідентичності в екстремальних умовах. Актуальність теми також підкріплюється філософськими підходами до ідентичності, які стверджують, що людська суб'єктивність формується в умовах постійного напруження між зовнішніми факторами та внутрішньою здатністю до саморефлексії. Війна як екстремальний зовнішній чинник загострює цей конфлікт, примушуючи особистість переглядати власні цінності, цілі та сенс існування. Студенти як майбутня інтелектуальна еліта країни особливо чутливо реагують на ці зміни, формуючи нові моделі ідентичності.

З філософської точки зору, концепція ідентичності може бути осмислена крізь поняття “становлення” Гайдеггера та “проекту” Сартра. Студенти, які стикаються з війною, опиняються у ситуації екзистенційної “викинутості”, коли вони вимушені не лише шукати безпеку, але й переосмислювати свою роль у суспільстві. Така ситуація сприяє формуванню автентичної ідентичності, заснованої на свідомому виборі та відповідальності перед собою та іншими. Це дослідження є своєрідною спробою осмислення війни не лише як руйнівної сили, але й як каталізатора внутрішніх змін у людини. Війна змушує студентів стикатися з граничними ситуаціями, що, за Карлом Ясперсом, є необхідними для глибокого філософського пізнання власної сутності. Таким чином, ідентичність в умовах війни розглядається як динамічний процес, у якому суб'єкти не лише адаптуються, але й активно творять себе через рефлексію, вибір і дії.

Постановка проблеми. Постановка проблеми статті полягає у філософському осмисленні трансформації ідентичності українських студентів під впливом війни. У фокусі статті – як екстремальні умови війни стимулюють переосмислення особистісних і колективних ідентичностей. Проблема полягає в тому, що війна викликає екзистенційні кризи, коли студентам доводиться стикатися з питаннями автентичності, самовизначення та вибору в умовах невизначеності. У статті досліджується, як ці питання можуть бути пояснені через філософські концепції екзистенціалізму, зокрема ідеї Гайдеггера та Сартра про “становлення”, “викинутість” та свідомий вибір.

Проблема також полягає у необхідності з'ясування, як війна впливає на процеси саморефлексії та осмислення власної ідентичності молодими людьми. У цьому контексті війна виступає каталізатором змін, які ставлять під сумнів не лише особисті цінності, а й національні та культурні ідентичності студентів. Виникає необхідність осмислення того, як екзистенційний страх та невизначеність формують нові підходи до осмислення ролі особистості в умовах глобальних конфліктів і криз. Крім того, важливо дослідити, як різні зовнішні та внутрішні чинники – освітні, соціальні, політичні – впливають на процес формування ідентичності. Студенти, будучи інтегрованими у глобалізовану систему вищої освіти, стикаються з викликами збереження національної ідентичності, що актуалізує питання міжкультурної комунікації та глобальної солідарності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У дослідженнях академічної мобільності в контексті глобалізації, особлива увага приділяється впливу інтернаціоналізації на освітні процеси в Україні. В. Андрущенко аналізує вищу освіту в пост-Болонському просторі, прогножуючи її трансформацію в умовах глобальних освітніх процесів [1]. Разом зі Д. Свириденко, він також акцентує увагу на викликах та перспективах розвитку академічної мобільності, що є ключовим чинником інтеграції українських студентів у міжнародну освітню спільноту [2].

У публікаціях З. Бакум та І. Дирди піднімається питання мовної підготовки іноземних студентів в Україні, що є важливим аспектом інтернаціоналізації вищої освіти [3]. Ця проблема також знаходить відображення у працях Т. Довгодько, яка досліджує адаптацію іноземних студентів до освітнього середовища України [7].

Дослідження М. Бойченка [4] та О. Красовської [14] зосереджені на впливі інтернаціоналізації на інноваційні процеси в управлінні вищою освітою та змінах в освітньому середовищі в умовах глобалізації. У цьому контексті важливим є аналіз міжнародних підходів до студентської мобільності, представлених у працях міжнародних дослідників, таких як П. Альтбах та Дж. Найт, які вивчають мотивації та реалії інтернаціоналізації вищої освіти [21].

Філософські аспекти ідентичності в умовах глобальних криз розглядаються у працях М. Гайдеггера [6] та Ж.-П. Сартра [17], де аналізуються екзистенційні питання, що виникають у студентів під час війни та кризи самовизначення. Трансформація ідентичності під впливом таких умов розкривається через поняття автентичності та вибору, що є актуальними в сучасному контексті війни в Україні.

Подальші дослідження в галузі інтернаціоналізації та мобільності студентів фокусуються на ролі міжнародної академічної мобільності та її впливі на освітнє середовище України. С. В. Вербицька

досліджує етапи розвитку міжнародної академічної мобільності та суб'єкти її організації, що є критичним для інтеграції українських студентів у глобальний освітній простір [5]. О. Іщенко розглядає особливості процесу інтернаціоналізації студентського середовища в Україні, акцентуючи увагу на взаємодії між студентами та зовнішніми факторами, такими як культурні відмінності та мовні бар'єри [11].

Крім того, питання мовної освіти та багатомовності, як важливого аспекту інтеграції іноземних студентів, обговорюються у працях С. Ф. Клепка [12] та М. Лаврика [15]. Їхні дослідження підкреслюють складнощі, пов'язані з мовною підготовкою іноземців, що вимагає розробки нових підходів до навчання, а також впровадження спеціалізованих освітніх програм для полегшення процесу адаптації.

Проблематика війни та її вплив на освітнє середовище також стає предметом досліджень останніх років. Аль Гараїбех, Ахмад та Малкаві аналізують наслідки війни між Росією та Україною для освітніх процесів, зокрема для академічної мобільності українських студентів, які змушені були залишити свої домівки [20]. Вивчення цих викликів допомагає зрозуміти, як війна змінює навчальний досвід, зокрема в контексті екзистенційного пошуку ідентичності та нових освітніх стратегій, спрямованих на підтримку студентів в умовах війни.

Постановка завдання. Мета статті полягає у дослідженні процесів трансформації ідентичності українських студентів в умовах війни та аналізі їхньої самосвідомості через філософські концепції екзистенціалізму.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до реалізації мети дослідження, основний матеріал слід почати з розгляду процесів трансформації вищої освіти в умовах глобалізації та інтернаціоналізації. В. Андрущенко у своїй роботі аналізує зміни у вищій освіті після впровадження Болонського процесу, зосереджуючи увагу на викликах і перспективах адаптації освітніх систем до нових умов глобалізованого світу [1]. Автор вказує на те, що реформування освіти в Україні потребує інтеграції інтернаціональних практик та орієнтації на міжнародні стандарти. Цю тему доповнюють дослідження В. Андрущенка і Д. Свириденка, які зосереджуються на академічній мобільності як ключовому чиннику розвитку української вищої освіти. Вони підкреслюють, що інтеграція українських студентів у міжнародний освітній простір має вирішальне значення для подальшого розвитку освіти, зокрема для впровадження інновацій та міжнародних практик [2].

Ще один важливий аспект інтернаціоналізації – мовна підготовка іноземних студентів, що розглядається в роботі З. Бакум і І. Дирди. Автори зазначають, що підготовка іноземців в Україні потребує покращення, оскільки мовні бар'єри часто стають перешкодою для їхньої успішної інтеграції в освітній процес. Це вимагає розробки нових підходів до навчання і запровадження ефективних мовних програм для іноземних студентів [3].

Ми теж раніше досліджували цю тему і вважаємо, що інтеграція іноземних студентів та розвиток академічної мобільності є критично важливими для подальшої модернізації української вищої освіти [25]. Наші дослідження підтвердили, що впровадження міжнародних освітніх стандартів та підвищення якості мовної підготовки для іноземних студентів створює сприятливі умови для їхньої адаптації та підвищує конкурентоспроможність українських університетів на світовому рівні. Ми виявили, що особливу увагу слід приділяти інноваційним підходам у навчанні, що включають розвиток міжкультурної комунікації та інтернаціоналізації освітнього процесу.

Ми також звертаємо увагу на роботу М. Бойченка, який детально аналізує вплив інтернаціоналізації на розвиток інноваційних процесів в управлінні європейською вищою освітою. Автор зазначає, що інтернаціоналізація сприяє впровадженню нових управлінських підходів та підвищує якість освітнього процесу через адаптацію міжнародних стандартів і впровадження інноваційних практик [4]. Це підтверджує важливість міжнародної мобільності для розвитку університетів і створення нових освітніх моделей, що інтегруються у глобальний освітній простір.

Дослідження С. Вербицької також демонструє етапи розвитку міжнародної студентської мобільності та підкреслює роль інституцій, які активно сприяють інтеграції українських студентів у міжнародні освітні програми. Авторка звертає увагу на проблеми, що виникають на етапах організації мобільності, зокрема щодо академічних вимог, культурних і мовних бар'єрів [5]. Її робота підтверджує необхідність удосконалення системи управління мобільністю для забезпечення ефективної інтеграції українських студентів у міжнародні освітні процеси.

З одного боку, інтернаціоналізація вищої освіти відкриває нові можливості для студентів та університетів, підвищуючи рівень академічної мобільності і сприяючи обміну знаннями на міжнародному рівні. Це дає студентам можливість здобувати досвід в іноземних освітніх закладах, збагачуючи їх професійні навички та культурні знання, як зазначає М. Бойченко [4]. Мобільність студентів дозволяє їм взаємодіяти з новими освітніми системами та підходами, що позитивно впливає на їх особистісний і професійний розвиток.

З іншого боку, цей процес стикається з певними викликами, зокрема, з мовними та культурними бар'єрами, які можуть стати перешкодою на шляху інтеграції. Як зазначає С. Вербицька,

питання мовної підготовки, різниця в академічних вимогах та адаптація до нових освітніх стандартів є значними перешкодами, які потрібно враховувати при організації міжнародної студентської мобільності [5].

Інтернаціоналізація освіти не тільки розширює академічні та професійні можливості студентів, але й створює глибший філософський контекст їхньої самосвідомості. У роботі Гайдеггера “Дорогою до мови” розкривається важливість мови як основного засобу вираження буття і розуміння світу. В контексті студентської мобільності це означає, що оволодіння новими мовами не є лише технічним процесом, а глибоким екзистенційним досвідом, який змінює спосіб мислення і самоідентифікації [6]. Мова стає тим середовищем, через яке студенти пізнають не тільки нові культурні контексти, але й себе.

Філософське осмислення мови, представлене в роботі Гайдеггера, також можна застосувати до проблем адаптації іноземних студентів, описаних у дослідженнях З. Бакум і І. Дирди та С. Вербицької [3; 5]. Оволодіння мовою не тільки допомагає подолати культурні та академічні бар’єри, але й сприяє формуванню нової ідентичності через процес взаємодії з іншими культурними та освітніми системами.

В Україні Конституція України [13] як основний закон держави гарантує права громадян на освіту та свободу мовного вибору, що створює правову основу для рівного доступу до освіти як для українських, так і для іноземних студентів. Це підтверджує важливість міжнародної мобільності та інтеграції іноземних студентів в освітній процес, з урахуванням правових гарантій. Нормативно-правові акти, такі як Закон України “Про вищу освіту” [8] та Закон України “Про освіту” [10], забезпечують правове підґрунтя для розвитку вищої освіти в країні та створення сприятливих умов для академічної мобільності. Ці закони регламентують організацію освітнього процесу та формують основи для інтеграції української системи вищої освіти у міжнародний освітній простір. Зокрема, Закон “Про вищу освіту” визначає стандарти та механізми забезпечення якості освіти, які важливі для адаптації до міжнародних стандартів. Закон України “Про забезпечення української мови як державної” [9] підкреслює важливість мови як елементу національної ідентичності та визначає обов’язковість використання української мови в освітніх закладах. Це може сприяти зміцненню національної ідентичності студентів у процесі інтернаціоналізації, водночас забезпечуючи збереження культурної спадщини в умовах глобалізації.

Водночас, у своїй роботі О. Красовська підкреслює, що інтернаціоналізація вищої освіти в умовах глобалізації сприяє інтеграції українських освітніх установ у світовий освітній простір, що є важливим чинником для підвищення конкурентоспроможності українських університетів [14]. Вона вказує на те, що глобалізація відкриває нові можливості для обміну знаннями, досвідом та технологіями, що безпосередньо впливає на підвищення якості освіти та розширення горизонтів для студентів і викладачів.

З іншого боку, М. Лаврик аналізує проблеми, пов’язані з мовною підготовкою іноземних студентів в українських університетах, що залишається значним викликом для процесу інтернаціоналізації. Низький рівень мовної підготовки ускладнює адаптацію іноземних студентів та їхнє залучення до навчального процесу [15]. Автор підкреслює необхідність удосконалення мовної освіти та створення умов для інтеграції студентів до українського академічного середовища.

Ці дослідження показують, що, з одного боку, інтернаціоналізація є ключовим фактором розвитку вищої освіти, а з іншого – потребує усунення бар’єрів, таких як недостатня мовна підготовка, для забезпечення успішної адаптації іноземних студентів в Україні.

Це дає підстави стверджувати, що процес інтернаціоналізації вищої освіти є складним і багатограним явищем, яке включає як нові можливості, так і значні виклики. З одного боку, глобалізація сприяє інтеграції українських університетів у міжнародний освітній простір, підвищуючи їхню конкурентоспроможність та відкриваючи нові горизонти для студентів і викладачів [14]. З іншого боку, існують об’єктивні перешкоди, такі як недостатня мовна підготовка іноземних студентів, що ускладнює їхню адаптацію та ефективну інтеграцію в освітній процес [15].

Наявні міжнародні ініціативи, зокрема Болонський процес, мають значний вплив на розвиток вищої освіти в Україні. Паризьке комюніке 2018 року визначає ключові напрями подальшого розвитку європейського простору вищої освіти, зокрема щодо підтримки мобільності студентів та викладачів, підвищення якості освіти та розширення доступу до міжнародних програм [16]. У рамках цього процесу українські університети прагнуть адаптувати свої освітні програми відповідно до міжнародних стандартів, що сприяє їх інтеграції в глобальну освітню спільноту.

Концепції Жан-Поля Сартра у його праці “Буття і ніщо” акцентують увагу на свободі вибору та відповідальності індивіда за свої дії. Сартр стверджує, що людина завжди опиняється у ситуації, де вона змушена робити вибір, навіть якщо цей вибір полягає в униканні рішення. У контексті інтернаціоналізації вищої освіти, студент стикається з новими викликами, які передбачають екзистенційний вибір: адаптація до нових культурних умов, мовні бар’єри та нові соціальні реалії

стають своєрідними “граничними ситуаціями”, через які проходить формування нової ідентичності [17].

Сартр також розглядає питання “для себе” та “в-собі” буття. У процесі інтернаціоналізації освіти студенти стають “для себе”, оскільки вони мають змогу критично переосмислювати власні цінності і переконання, порівнюючи їх із чужими культурами і світоглядами. Ця рефлексія допомагає особистісному зростанню та формуванню нових ідентичностей.

У процесі міжкультурної взаємодії студенти часто стикаються з питаннями автентичності, що теж є важливою складовою філософії Сартра. Перебуваючи в нових соціальних і культурних умовах, студенти мають можливість визначити для себе, якою є їхня справжня ідентичність та як вона може трансформуватися у процесі навчання за кордоном чи взаємодії з іншими культурами.

Філософські погляди Карла Ясперса, особливо його роздуми про сенс історії, також можуть бути важливими для осмислення процесів інтернаціоналізації та трансформації ідентичності. У своїй праці “Про сенс історії” Ясперс аналізує історію як процес становлення людського духу, де кожна епоха є важливим етапом для людства. Він стверджує, що кризи та зміни, такі як війни та глобальні конфлікти, є ключовими моментами в історії, що стимулюють глибокий екзистенційний пошук і зміни в суспільстві та культурі [19].

У контексті інтернаціоналізації освіти, ці ідеї можуть бути застосовані до аналізу змін, які переживають студенти в процесі адаптації до нових освітніх умов і культурних середовищ. Ясперс підкреслює важливість кризових ситуацій для розвитку нових світоглядних моделей, що можна порівняти з ситуаціями, з якими стикаються студенти під час навчання в іншому культурному контексті. В умовах глобалізації і міжкультурної комунікації саме ці кризи, викликані різницею в мовах, культурах та академічних системах, можуть стати основою для формування нової ідентичності студентів.

Це також підтверджується в сучасних дослідженнях, таких як праця Бонда (2019), який аналізує взаємодію іноземних студентів з мовою, культурою та ідентичністю в процесі їхнього навчання за кордоном. Бонд підкреслює, що мова є важливим засобом не тільки комунікації, але й реалізації ідентичності, коли студенти змушені пристосовуватися до нових культурних і соціальних умов, у яких їхні звичні культурні та мовні моделі можуть бути переглянуті або трансформовані [22]. Це узгоджується з філософськими підходами Ясперса та Сартра до кризи ідентичності та самовизначення в умовах нових викликів.

Дослідження Найт розглядає зміну ландшафту інтернаціоналізації вищої освіти і ставить питання про те, чи ці процеси йдуть на користь чи шкоду освітній системі. Найт вказує на те, що інтернаціоналізація може підвищувати якість освіти, але водночас може створювати нові виклики, пов'язані з нерівністю та доступом до ресурсів [23]. Це відкриває питання про те, наскільки інтернаціоналізація допомагає формуванню ідентичності, зважаючи на неоднорідність культурних і соціальних середовищ.

Крім того, Маргінсон і Ван дер Венде (2006) у своєму дослідженні глобалізації вищої освіти підкреслюють вплив глобалізаційних процесів на структуру і функціонування університетів. Автори аналізують, як глобалізація трансформує освітні практики, роблячи їх більш інтернаціоналізованими, але також створюючи нові проблеми, такі як комерціалізація та нерівний доступ до освіти [24]. Це підкреслює необхідність глибшого осмислення процесів інтернаціоналізації в контексті філософського осмислення ідентичності.

Таким чином, є підстави виділити кілька ключових принципів, що формуються в процесі інтернаціоналізації вищої освіти:

1. Принцип академічної мобільності – створення умов для вільного пересування студентів і викладачів між університетами різних країн для обміну досвідом і знаннями. Як вказують дослідження В Андрущенка і Д. Свириденка [2], та Найт [23], мобільність є основним інструментом для підвищення якості освіти та інтеграції в глобальну освітню систему.

2. Принцип міжкультурної комунікації – визнання важливості культурних відмінностей та їхній вплив на формування ідентичності студентів. Дослідження Бонда [22] підкреслює, що оволодіння новою мовою і адаптація до інших культур є важливими аспектами інтеграції в нове освітнє середовище.

3. Принцип рівного доступу до освіти – забезпечення рівних можливостей для всіх студентів, незалежно від їхнього соціального або культурного походження. Цей принцип відзначають Маргінсон і Ван дер Венде [24], звертаючи увагу на виклики глобалізації, які можуть сприяти нерівності в освітньому процесі.

Ці принципи вказують на важливість поєднання філософських підходів до розуміння ідентичності та глобалізаційних процесів, що формують сучасну систему вищої освіти.

Деталізація постановки проблеми статті полягає в глибшому осмисленні впливу екстремальних умов війни на формування ідентичності українських студентів. Війна, як криза, викликає глибокі екзистенційні питання, змушуючи студентів переосмислювати не лише свої

особисті цінності, але й свою роль у соціумі. У таких умовах виникає ситуація, яку Гайдеггер називає “викинутістю” (*Geworfenheit*) – людина опиняється в певному світі без свідомого вибору, і ця ситуація вимушено ставить перед нею екзистенційні питання про сенс буття, вибір та автентичність [6]. Для студентів, які перебувають у кризовому контексті війни, це означає необхідність знаходження себе в умовах хаосу та невизначеності.

Концепція “становлення” в екзистенціалізмі Сартра також є ключовою для розуміння трансформації ідентичності. Сартр стверджує, що людина не має наперед визначеної сутності і формує себе через власні вчинки та вибори. В умовах війни, студенти стикаються з необхідністю робити життєві вибори в контексті загроз та обмежених можливостей. Вибір стає не лише зовнішньою дією, а й визначенням власного “я” в нових умовах, що посилює їхню екзистенційну кризу та змушує переосмислювати автентичність своїх дій [17]. Це не тільки виклик, але й можливість для особистісного зростання та розвитку нових моделей поведінки і мислення.

Війна, таким чином, стає не лише руйнівним, але й трансформаційним чинником для студентів. Цей процес можна пояснити через концепцію “свідомого вибору” Сартра, де кожен акт вибору є актом самовизначення. Студенти, перебуваючи у стані невизначеності, повинні приймати рішення, які мають безпосередній вплив на їхню подальшу долю та ідентичність. Це підкреслює, що війна стимулює процеси рефлексії та переоцінки не лише особистісних, але й колективних ідентичностей, що важливо для майбутнього українського суспільства.

Отже, філософське осмислення трансформації ідентичності через екзистенційні концепції Гайдеггера і Сартра допомагає глибше зрозуміти, як війна впливає на самосвідомість та вибір студентів, і підкреслює важливість переосмислення автентичності в умовах кризи.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок. В умовах війни ідентичність студентів переживає екзистенційну кризу, коли питання автентичності, вибору і самовизначення стають невід’ємною частиною їхнього буття. Екстремальні умови не тільки кидають виклик їхньому світогляду, але й відкривають нові горизонти для осмислення себе та світу. Війна стає катализатором процесу становлення, змушуючи кожного студента проходити через глибоку внутрішню трансформацію, де свобода вибору набуває справжнього значення.

Філософія Сартра та Гайдеггера надає інструменти для розуміння цих трансформацій. Студенти, як екзистенційні суб’єкти, опиняються у ситуації “викинутості” (Гайдеггер), де вони змушені приймати рішення у світі, що руйнується і змінюється навколо них. Ці рішення стають актами самовизначення, у яких проявляється їхня свобода, незважаючи на обмеження, накладені зовнішніми обставинами. Свобода, однак, не дається без відповідальності – студенти несуть відповідальність за кожен свій вибір, що визначає їхнє “буття-для-себе” (Сартр).

Таким чином, війна відкриває простір для переосмислення не лише індивідуальної ідентичності, але й колективної. Студенти стають свідками та учасниками створення нових соціальних реальностей, що формуються на тлі зруйнованих старих. Це перетворення є не лише індивідуальним, але й соціокультурним процесом, у якому нова ідентичність постає як результат боротьби між автентичністю та соціальними очікуваннями.

У підсумку, війна не тільки руйнує, але й творить – творить нові ідентичності, нові філософські горизонти, де свобода та вибір стають центральними категоріями існування. Це не лише криза, але й можливість для студента віднайти нову автентичність і переосмислити своє місце у світі, що постійно змінюється.

Перспективи подальших досліджень у рамках філософського осмислення ідентичності українських студентів в умовах війни можуть бути спрямовані на глибше дослідження взаємодії між особистою та колективною ідентичностями. Варто зосередитися на аналізі того, як війна впливає на формування нових соціальних та культурних ідентичностей, що виникають у процесі рефлексії на індивідуальному та колективному рівнях. Також доцільно дослідити вплив освітніх інституцій на підтримку чи трансформацію цих ідентичностей в умовах екстремальних криз. Особливої уваги потребує вплив міжнародної академічної мобільності на процеси самовизначення українських студентів, які навчаються за кордоном під час війни.

Список використаних джерел:

1. Андрущенко, ВП 2005, ‘Вища освіта у пост-Болонському просторі: спроба прогностичного аналізу’, *Філософія освіти*, № 2, с. 6-19.
2. Андрущенко, ВП & Свириденко ДБ 2016, ‘Академічна мобільність в українському просторі вищої освіти: реалії, виклики та перспективи розвитку’, *Вища освіта України*, № 2, с. 5-11. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/vou_2016_2_3>. [1 Серпень 2024].
3. Бакум, ЗП & Дирда, ІА 2018, *Проблеми мовної підготовки іноземних студентів в Україні*. Доступно: <<http://elibrary.kdpu.edu.ua/bitstream/0564/2262/1/%D86.doc>>. [1 Серпень 2024].
4. Бойченко, М 2011, ‘Вплив інтернаціоналізації на розвиток інноваційних процесів в управлінні європейською вищою освітою’, *Порівняльно-педагогічні студії*, № 2 (8). Доступно: <<http://journals.urau.ua/index.php/2306-5532/article/viewFile/18608/16351>>. [1 Серпень 2024].

5. Вербицька, СВ 2009, 'Міжнародна студентська академічна мобільність: етапи розвитку та суб'єкти організації', *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*, Вип. 45, с. 20-26.
6. Гайдеггер, М 2007, *Дорогою до мови*, пер. з нім. В. Кам'яця, Львів : *Літопис*, 232 с.
7. Довгодько, Т 2013, 'Адаптація іноземних студентів до освітнього середовища України', *Педагогіка і психологія професійної освіти*, № 2, с. 114-120.
8. Закон України "Про вищу освіту" 2015. Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>> [1 Серпень 2024].
9. Закон України "Про забезпечення української мови як державної" 2019. Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19>> [1 Серпень 2024].
10. Закон України "Про освіту" 2019. Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>> [1 Серпень 2024].
11. Іщенко, О 2010, 'Інтернаціоналізація студентського освітнього середовища: особливості протікання процесу в Україні', *Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". Філософія. Психологія. Педагогіка*, № 2, с. 18-23.
12. Клепко, СФ 2018, 'Багатомовність', *Філософія освіти: навчальний посібник*, за наук. ред. академіка ВП Андрущенко та ін., Київ : *Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова*, с. 317-322.
13. Конституція України 1996, Основний закон. Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-вр>> [1 Серпень 2024].
14. Красовська, ОЮ 2011, 'Інтернаціоналізація вищої освіти в умовах глобалізації світового освітнього простору', *Вісник Академії митної служби України*. Сер.: Економіка, № 2, с. 102-109.
15. Лаврик, М 2019, *Проблема мовної підготовки іноземних громадян на підготовчих відділеннях університетів у вітчизняній науковій думці*. Доступно: <http://repository.sspu.sumy.ua/bitstream/123456789/7436/1/Lavryk_Problema%20omovnoi.pdf> [1 Серпень 2024].
16. *Паризьке комюніке* 2018, Болонський процес. Доступно: <<https://osvita.kpi.ua/files/downloads/Komunike.doc>>. [1 Серпень 2024].
17. Сартр, Ж-П 2001, *Буття і ніщо: нариси феноменологічної онтології*, пер. з французької Віталій Лях, Петро Тарашук, Київ : *Вид-во Соломії Павличко "Основи"*, 855 с.
18. Степуріна, СО & Дериховська, ВІ 2018, *Тенденції освітньої міграції та її вплив на інституційне середовище в Україні*. Доступно: <http://repository.kpi.kharkov.ua/bitstream/KhPI_Press/46048/1/ETS_2018_17_Stepurina_Tendentsii.pdf>. [1 Серпень 2024].
19. Ясперс, К 1996, *Про сенс історії (фрагменти)*, пер. А. Гордієнка, *Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями*. Хрестоматія, Київ : *Ваклер*, с. 183-210.
20. Al Gharaibeh, F, Ahmad, I & Malkawi, R 2023, 'Impact of the Russia-Ukraine War on Education and International Students', *Journal of International Women's Studies*, Vol. 25(6), pp. 12-21. Available from: <<https://vc.bridgew.edu/jiws/vol25/iss6/12>>. [01 August 2024].
21. Altbach, PG & Knight, J 2007, 'The Internationalization of Higher Education: Motivations and Realities', *Journal of Studies in International Education*, Vol. 11(3-4), pp. 290-305.
22. Bond, B 2019, 'International Students: Language, Culture and the Performance of Identity', *Teaching in Higher Education*, Vol. 24(5), pp. 649-665.
23. Knight, J 2013, 'The Changing Landscape of Higher Education Internationalisation – For Better or Worse?', *Perspectives: Policy and Practice in Higher Education*, Vol. 17(3), pp. 84-90.
24. Marginson, S & Van der Wende, M 2006, *Globalisation and Higher Education*. OECD Press, 74 p.
25. Zaichko, V 2021, 'Language Policy for International Students in Ukrainian Higher Education Institutions', *Studia Warmińskie*, Vol. 58, pp. 143-159.

References:

1. Andrushchenko, VP 2005 'Vyshcha osvita u post-Bolonskomu prostori: sprobha prohnostychnoho analizu (Higher education in the post-Bologna area: an attempt at prognostic analysis)', *Filosofia osvity*, № 2, с. 6-19.
2. Andrushchenko, VP & Svyrydenko, DB 2016, 'Akademichna mobilnist v ukrainskomu prostori vyshchoi osvity: realii, vyklyky ta perspektyvy rozvytku (Academic mobility in the Ukrainian space of higher education: realities, challenges and prospects for development)', *Vyshcha osvita Ukrainy*, № 2, с. 5-11, Dostupno: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/vou_2016_2_3>. [1 Serpen 2024].
3. Bakum, ZP & Dyrda, IA 2018, *Problemy movnoi pidhotovky inozemnykh studentiv v Ukraini (Problems of language training of foreign students in Ukraine)*. Dostupno: <<http://elibrary.kdpu.edu.ua/bitstream/0564/2262/1/%D86.doc>>. [1 Serpen 2024].
4. Boichenko, M 2011, 'Vplyv internatsionalizatsii na rozvytok innovatsiinykh protsesiv v upravlinni yevropeiskoiu vyshchoiu osvitoiu (The impact of internationalization on the development of innovative processes in the management of European higher education)', *Porivnialno-pedahohichni studii*, № 2 (8). Dostupno: <<http://journals.urau.com/index.php/2306-5532/article/viewFile/18608/16351>>. [1 Serpen 2024].
5. Verbytska, SV 2009 'Mizhnarodna studentska akademichna mobilnist: etapy rozvytku ta subiekty orhanizatsii (International student academic mobility: stages of development and subjects of the organization)', *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnogo universytetu imeni Ivana Franka*, Vyp. 45, S. 20-26.
6. Haidegger, M 2007, *Dorohoiu do movy (Road to language)*, per. z nim. V. Kamiantsia, Lviv : *Litopys*, 232 s.
7. Dovhodko, T 2013, 'Adaptatsiia inozemnykh studentiv do osvitnoho seredovyshcha Ukrainy (Adaptation of foreign students to the educational environment of Ukraine)', *Pedahohika i psykholohiia profesiinoi osvity*, № 2, с. 114-120.
8. *Zakon Ukrainy "Pro vyshchu osvitu" (Law of Ukraine "On Higher Education")* 2015. Dostupno: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>>. [1 Serpen 2024].

9. *Zakon Ukrainy "Pro zabezpechennia ukrainskoi movy yak derzhavnoi" (The Law of Ukraine "On Ensuring the Ukrainian Language as the State Language")* 2019. Dostupno: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19>>. [1 Serpen 2024].
10. *Zakon Ukrainy "Pro osvitu" (Law of Ukraine "On Education")* 2019. Dostupno: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>>. [1 Serpen 2024].
11. Ishchenko, O 2010, 'Internatsionalizatsiia studentskoho osvitnoho seredovyscha: osoblyvosti protikannia protsesu v Ukraini (Internationalization of the student educational environment: peculiarities of the process in Ukraine)', *Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrainy "Kyivskiy politekhnichnyi instytut". Filosofii. Psykholohiia. Pedagogika*, № 2, s. 18-23.
12. Klepko, SF 2018, 'Bahatomovnist (Multilingualism)', *Filosofii osvity: navchalnyi posibnyk*, za nauk. red. akademika VP Andrushchenka ta in., Kyiv : *Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova*, s. 317-322.
13. *Konstytutsiia Ukrainy (Constitution of Ukraine)* 1996. Osnovnyi zakon. Dostupno: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-vr>>. [1 Serpen 2024].
14. Krasovska, OIU 2011, 'Internatsionalizatsiia vyshchoi osvity v umovakh hlobalizatsii svitovoho osvitnoho prostoru (Internationalization of higher education in the conditions of globalization of the world educational space)', *Visnyk Akademii mytnoi sluzhby Ukrainy*. Ser.: *Ekonomika*, № 2, s. 102-109.
15. Lavryk, M 2019, *Problema movnoi pidhotovky inozemnykh hromadian na pidhotovchykh viddilenniakh universytetiv u vitchyzniani naukovii dumtsi (The problem of language training of foreign citizens at preparatory departments of universities in the domestic scientific opinion)*. Dostupno: <http://repository.sspu.sumy.ua/bitstream/123456789/7436/1/Lavryk_Problema%20movnoi.pdf>. [1 Serpen 2024].
16. *Paryzke komiunike (Paris Communiqué)* 2018, Bolonskyi protses. Dostupno: <<https://osvita.kpi.ua/files/downloads/Komunike.doc>>. [1 Serpen 2024].
17. Sartr, Zh-P 2001, 'Buttia i nishcho: narys fenomenolohichnoi ontolohii (Being and Nothingness: An Essay on Phenomenological Ontology)', per. z frantsuzkoi Vitalii Liakh, Petro Tarashchuk, Kyiv : *Vyd-vo Solomii Pavlychko "Osnovy"*, 855 s.
18. Stepurina, SO & Derykhovska, VI 2018, *Tendentsii osvitnoi mihratsii ta yii vplyv na instytutsiine seredovyshe v Ukraini (Trends in educational migration and its impact on the institutional environment in Ukraine)*. Dostupno: <http://repository.kpi.kharkov.ua/bitstream/KhPI-Press/46048/1/ETS_2018_17_Stepurina_Tendentsii.pdf> [1 Serpen 2024].
19. Yaspers, K 1996, 'Pro sens istorii (frahmenty) (About the meaning of history (fragments))', per. A. Hordiiienka, *Suchasna zarubizhna filosofii. Techii i napriamy*. Khrestomatiia, Kyiv : Vakler, s. 183-210.
20. Al Gharaibeh, F, Ahmad, I & Malkawi, R 2023, 'Impact of the Russia-Ukraine War on Education and International Students', *Journal of International Women's Studies*, Vol. 25(6), pp. 12-21. Available from: <<https://vc.bridgew.edu/jiws/vol25/iss6/12>>. [01 August 2024].
21. Altbach, PG & Knight, J 2007, 'The Internationalization of Higher Education: Motivations and Realities', *Journal of Studies in International Education*, Vol. 11(3-4), pp. 290-305.
22. Bond, B 2019, 'International Students: Language, Culture and the Performance of Identity', *Teaching in Higher Education*, Vol. 24(5), pp. 649-665.
23. Knight, J 2013, 'The Changing Landscape of Higher Education Internationalisation – For Better or Worse?', *Perspectives: Policy and Practice in Higher Education*, Vol. 17(3), pp. 84-90.
24. Marginson, S & Van der Wende, M 2006, *Globalisation and Higher Education*. OECD Press, 74 p.
25. Zaichko, V 2021, 'Language Policy for International Students in Ukrainian Higher Education Institutions', *Studia Warmińskie*, Vol. 58, pp. 143-159.

DOI 10.33930/ed.2019.5007.50(7-9)-14

УДК 378.6.091.3:[006::615.2/.3]:004.67(043)

ПРАВОВІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ВИЩОЇ ФАРМАЦЕВТИЧНОЇ ОСВИТИ В УКРАЇНІ: І МПЛЕМЕНТАЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ

LEGAL AND APPLIED ASPECTS OF DIGITALISATION OF HIGHER PHARMACEUTICAL
EDUCATION IN UKRAINE: IMPLEMENTATION OF THE EUROPEAN EXPERIENCE

О. В. Манченко

Актуальність теми дослідження. Євроінтеграційні устремління України зумовлюють формування її державної політики у відповідності тенденціям й пріоритетам розвитку цифрової охорони здоров'я Європейського Союзу. Це обумовлює доцільність вивчення й імплементації європейського досвіду цифровізації вищої фармацевтичної освіти в Україні з урахуванням нормативно-правових й прикладних набуток.

Urgency of the research. The European integration aspirations of Ukraine determine the formation of its state policy following the trends and priorities of the development of digital healthcare in the European Union. This makes it expedient to study and implement the European experience of digitalisation of higher pharmaceutical education in Ukraine, taking into account regulatory and applied achievements.

Постановка проблеми. Глобальні тенденції розвитку фармацевтичного ринку, пошук підходів до інтеграції вітчизняної фармацевтичної сфери у світову, зокрема європейську, потребують з одного боку врахування викликів, пов'язаних з складним перебігом соціокультурної ситуації в Україні, з іншого – мають бути зорієнтовані на запити держави й суспільства щодо перспектив розвитку ринку фармацевтичних послуг, їх відповідність кращим стандартам фармації. Найбільш стрімкого характеру останніми роками набула цифровізація фармацевтичної сфери, упровадження електронної системи охорони здоров'я у країнах Європи. З огляду на це доцільним є аналіз правових й прикладних аспектів імплементації європейського досвіду у галузі цифровізації вищої фармацевтичної освіти України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні і практичні аспекти запровадження цифрових технологій у вищу фармацевтичну освіту досліджували Н. Алюхіна, Н. Горчакова, А. Дорошенко, Г. Зайченко, Л. Кайдалова, С. Мосенцева, Н. Савченко, О. Чхало та інші. Проте, в інформаційному обігу бракує праць, які присвячено аналізу узгодженості нормативно-правових й прикладних засад імплементації європейського досвіду у галузі цифровізації вищої фармацевтичної освіти в Україні.

Метою дослідження є аналіз нормативно-правових і прикладних засад цифровізації вищої фармацевтичної освіти в Україні в аспекті імплементації європейського досвіду.

Постановка завдань. Завданнями визначено: виявити й проаналізувати приклади узгодженості нормативно-правових й підзаконних актів України з питань цифровізації галузі охорони здоров'я з європейськими документами; обґрунтувати доцільність імплементації європейського досвіду у практиці розроблення й реалізації правових документів з питань цифровізації вищої фармацевтичної освіти, формування цифрових компетентностей практикуючих й майбутніх фахівців фармацевтичної галузі.

Виклад основного матеріалу. Цифровий напрям розвитку системи охорони здоров'я в Україні підтримується державою та суспільством, про що свідчить ухвалення низки важливих нормативно-правових актів, зокрема Закону України "Про лікарські засоби", Стратегії розвитку медичної освіти в Україні, розпоряджень Кабінету Міністрів України, серед яких "Про схвалення Концепції розвитку цифрових компетентностей та затвердження плану заходів з її реалізації", "Про схвалення Концепції розвитку електронної охорони здоров'я".

Прикладом вдалого запровадження цифрових інструментів в систему охорони здоров'я є eHealth, яка нині охоплює низку IT-систем, реєстрів, диджитал-сервісів та цифрових продуктів, найвідомішою з яких є електронна система охорони здоров'я (ЕСОЗ) – ключова інформаційно-комунікаційна система, що містить медичні дані про здоров'я 35 мільйонів українців, об'єднує більшість медичних закладів й аптек в країні в єдиний цифровий медичний простір. Громадяни України завдяки ЕСОЗ послуговуються такими

Target setting. Global trends in the development of the pharmaceutical market, and the search for approaches to the integration of the domestic pharmaceutical sector into the world, in particular the European one, require, on the one hand, taking into account the challenges associated with the complex socio-cultural situation in Ukraine, and, on the other hand, should be focused on the needs of the State and society regarding the prospects for the development of the pharmaceutical services market and their compliance with the best pharmaceutical standards. In recent years, the digitalization of the pharmaceutical sector and the introduction of an electronic healthcare system in European countries have become the most rapid. Given this, it is advisable to analyze the legal and applied aspects of the implementation of European experience in the field of digitalization of higher pharmaceutical education in Ukraine.

Actual scientific researches and issues analysis. The theoretical and practical aspects of the introduction of digital technologies in higher pharmaceutical education have been studied by N. Alyokhina, N. Gorchakova, A. Doroshenko, G. Zaychenko, L. Kaidalova, S. Mosentseva, N. Savchenko, O. Chkhalo and others. However, there is a lack of works that analyze the consistency of regulatory and applied principles of implementation of European experience in the field of digitalisation of higher pharmaceutical education in Ukraine.

The purpose of the study is to analyse the regulatory and applied framework for the digitalisation of higher pharmaceutical education in Ukraine in terms of implementing European best practices.

The research objective. The objectives are as follows: to identify and analyse examples of consistency of regulatory and by-laws of Ukraine on the digitalisation of the healthcare sector with European documents; to substantiate the feasibility of implementing European experience in the practice of developing and implementing legal documents on the digitalisation of higher pharmaceutical education, the formation of digital competencies of practicing and future pharmaceutical professionals.

The statement of basic materials. The digital development of the healthcare system in Ukraine is supported by the state and society, as evidenced by the adoption of several important regulatory acts, including the Law of Ukraine "On Medicines", the Strategy for the Development of Medical Education in Ukraine, and several orders of the Cabinet of Ministers of Ukraine, including "On Approval of the Concept for the Development of Digital Competencies and Approval of the Action Plan for its Implementation", "On Approval of the Concept for the Development of Electronic Healthcare".

An example of a successful implementation of digital tools in the healthcare system is eHealth, which currently includes several IT systems, registries, digital services, and digital products, the most famous of which is the electronic healthcare system (EHS), a key information and communication system that contains medical data on the health of 35 million Ukrainians and unites most medical institutions and pharmacies in the country into a single digital medical space. Thanks to the UHS, Ukrainian citizens can use digital services such as e-prescriptions, e-referrals, e-medical certificates, etc.

цифровими сервісами як електронні рецепти, електронні направлення, електронні медичні висновки тощо.

Реалізація державної політики з цифровізації вищої фармацевтичної освіти в сучасній Україні базована на розвитку цифрових технологій і охоплює всі спеціальності. Це зумовлює необхідність подолання наявних обмежень в розвитку цифрової трансформації у вищій фармацевтичній освіті, формування у майбутніх магістрів фармацевції цифрових компетентностей ще на етапі набуття майбутньої професії. Так, використання цифрових технологій в освітньому процесі має підвищувати якість самостійної роботи студентів, стимулювати розвиток дослідницької діяльності і викладачів і здобувачів освіти, створювати нову дидактичну та методичну базу діяльності закладів, що відповідає вимогам процесу цифровізації, сприяти інтенсифікації освітнього процесу в умовах воєнного стану в Україні.

Висновки. Державна політика України з питань цифровізації вищої фармацевтичної освіти цілком згоджується з пріоритетами Європейського Союзу у цій галузі, а також урахує досвід розроблення й реалізації європейських стандартів та нормативних документів. Нормативно-правові акти України у галузі цифровізації вищої фармацевтичної освіти розробляються й реалізуються на практиці з тим, покращити рівень цифрових компетентностей практикуючих фахівців галузі й майбутніх магістрів фармацевції, допомогти у створенні державної політики та плануванні освітніх ініціатив, спрямованих на підвищення рівня цифрової грамотності та практичного використання засобів і сервісів цифрових технологій в освітньому процесі закладів вищої медичної/фармацевтичної освіти.

Ключові слова: цифрова трансформація галузі охорони здоров'я, цифровізація вищої фармацевтичної освіти, цифрові компетентності майбутніх магістрів фармацевції.

The implementation of the state policy on digitalization of higher pharmaceutical education in modern Ukraine is based on the development of digital technologies and covers all specialties. This necessitates overcoming the existing limitations in the development of digital transformation in higher pharmaceutical education, and the formation of future masters of pharmacy digital competencies at the stage of acquiring the future profession. Thus, the use of digital technologies in the educational process should improve the quality of students' self-study work, stimulate the development of research activities of both teachers and students, create a new didactic and methodological framework for the activities of institutions that would meet the requirements of the digitalisation process, and contribute to the intensification of the educational process under martial law in Ukraine.

Conclusions. The state policy of Ukraine on the digitalisation of higher pharmaceutical education is fully consistent with the priorities of the European Union in this area and also takes into account the experience of developing and implementing European standards and regulations. Regulatory and legal acts of Ukraine in the field of digitalisation of higher pharmaceutical education are developed and implemented in practice to improve the level of digital competencies of practitioners and future masters of pharmacy, to help in the creation of state policy and planning of educational initiatives aimed at increasing the level of digital literacy and practical use of digital technologies in the educational process of higher medical/pharmaceutical education institutions.

Keywords: digital transformation of the healthcare sector, digitalisation of higher pharmaceutical education, digital competencies of future masters of pharmacy.

Актуальність теми дослідження. Євроінтеграційні устремління України зумовлюють формування її державної політики у відповідності тенденціям й пріоритетам розвитку цифрової охорони здоров'я Європейського Союзу. Це обумовлює доцільність вивчення й імплементації європейського досвіду цифровізації вищої фармацевтичної освіти в Україні з урахуванням нормативно-правових й прикладних набутоків.

Постановка проблеми. Глобальні виклики, які постають у сфері сучасних фармацевтичних послуг, зумовлюють доцільність упровадження нових підходів у діяльність промислово-дослідницьких груп та організацій, системи професійної підготовки фахівців фармацевтичної галузі. Так, на 81-му Всесвітньому конгресі фармацевції й фармацевтичних наук FIP, який відбувся 24-28 вересня 2023 року у м. Брісбен (Австралія) [18], було узгоджено світові цілі розвитку галузі до 2030 року. Учасники зібрання були одностайні у тому, що трансформацію фармацевції будуть підтримувати технології та цифровізація, які створять підґрунтя для наукових й прикладних досліджень, збагатять взаємодію між фахівцями й пацієнтами, спонукають до змін в освіті [18].

Звернення до матеріалів щорічного вітчизняного Аптечного саміту-2023 [1], уможливив виокремлення низки напрямів розвитку фармацевції в Україні, що відбиває очікування стейкхолдерів й освітян, а значить дає змогу сформулювати зміст професійної підготовки майбутніх магістрів фармацевції у закладах вищої медичної/фармацевтичної освіти. З'ясовано, що найбільша увага учасників зібрання була зосереджена навколо таких тем як: 1) удосконалення законодавчих основ функціонування фармацевтичної галузі відповідно до європейських стандартів якості; 2) імплементація європейських норм діяльності у сфері фармацевтичних послуг; 3) підготовка фахівців відповідно до запитів вітчизняного й європейського ринку праці; 4) запровадження цифрових технологій в аптечному ритейлі [1].

З огляду на міжнародні й національні пріоритети розвитку фармацевтичної галузі, науковий інтерес становить аналіз узгодженості нормативно-правових і прикладних засад цифровізації вищої фармацевтичної освіти в Україні та країнах Європи.

Аналіз досліджень і публікацій. На основі вивчення інформаційних джерел з'ясовано, що теоретичні і практичні основи цифровізації освіти обґрунтовували В. Биков та О. Буров [3], О. Романишин [13] та інші. Особливості запровадження цифрових технологій у вищу фармацевтичну освіту досліджували такі учені як О. Баєва, Є. Кривенко, О. Коваленко, С. Зеленцова [2]; Г. Зайченко, Н. Горчакова, Н. Савченко, А. Дорошенко [6]; Л. Кайдалова, Н. Альохіна, С. Мосенцева [7]; О. Чхало [15] та інші [16; 17]. Проте висвітленню питань щодо узгодженості правових й прикладних засад цифровізації вищої фармацевтичної освіти і міжнародного, зокрема європейського досвіду, не надавалося, на нашу думку, чільної уваги. Це й актуалізувало здійснення цієї наукової розвідки.

Формулювання мети статті та її завдань. Метою статті є аналіз правових і прикладних засад цифровізації вищої фармацевтичної освіти в Україні в аспекті імплементації європейського досвіду. Досягненню мети сприятиме, на нашу думку, розв'язання таких завдань:

- 1) виявити й проаналізувати приклади узгодженості нормативно-правових й підзаконних актів України з питань цифровізації галузі охорони здоров'я з європейськими документами;
- 2) обґрунтувати доцільність імплементації європейського досвіду у практиці розроблення й реалізації правових документів з питань цифровізації вищої фармацевтичної освіти, формування цифрових компетентностей практикуючих й майбутніх фахівців фармацевтичної галузі.

Виклад основного матеріалу. Євроінтеграційні устремління України зумовлюють зорієнтованість її державної політики на тенденції й пріоритети розвитку цифрової охорони здоров'я Європейського Союзу. Відтак, Регіональний план дій у сфері цифрової охорони здоров'я для Європейського регіону ВООЗ на 2023-2030 роки [5] рекомендує більш ефективно використовувати потенціал цифрової трансформації у сфері охорони здоров'я, зокрема й шляхом оцінювання рівня цифрової грамотності серед медичних працівників та населення, розвитку у них відповідних навичок. В основу Регіонального плану закладено Європейську програму роботи на 2020-2025 роки [4]. Додамо, що ініціатива "Розширення прав та можливостей громадян за допомогою цифрової охорони здоров'я" є однією з флагманських ініціатив вищезгаданої Європейської програми роботи на 2020-2025 роки [4].

На нашу думку, цифровий напрям розвитку системи охорони здоров'я в Україні підтримується державою та суспільством, про що свідчить ухвалення низки важливих нормативно-правових актів, зокрема Закону України "Про лікарські засоби" [8], Стратегії розвитку медичної освіти в Україні [11], низка розпоряджень Кабінету Міністрів України, серед яких "Про схвалення Концепції розвитку цифрових компетентностей та затвердження плану заходів з її реалізації" [9], "Про схвалення Концепції розвитку електронної охорони здоров'я" [10] тощо. Стисло обґрунтуємо свою позицію.

У статті 2 Закону України "Про лікарські засоби" [8] зазначено, що важливим складником законодавства України у цій сфері є стандарти, які адаптовані до законодавства Європейського Союзу. Окрім того, аналіз норм цього закону дав змогу виокремити низку положень, що потребують практичної реалізації у сфері фармацевтичних послуг та аптечної діяльності, а значить мають бути включені як актуальний контент в освітній процес вітчизняних закладів вищої медичної /фармацевтичної освіти. Це стосується насамперед постійного вдосконалення системи фармакологічного нагляду шляхом гармонізації термінологій, впровадження належної практики з фармакологічного нагляду, адаптованої до стандартів Європейського Союзу, досягнення науково-технічного прогресу, здійснення технологічних розробок, електронного обміну інформацією тощо [8].

Слід зазначити, що у Стратегії розвитку медичної освіти в Україні (2019) [11], реалізацію якої заплановано до 2029 року, визначено одним із дієвих підходів до підвищення якості вищої медичної освіти – формування компетентностей медичних працівників, з поміж яких виокремлено цифрову [11]. Прикладом вдалого запровадження цифрових інструментів в систему охорони здоров'я є eHealth, яка натеper охоплює низку ІТ-систем, реєстрів, діджитал-сервісів та цифрових продуктів, найвідомішою з яких є електронна система охорони здоров'я (ЕСОЗ) – ключова інформаційно-комунікаційна система, що містить медичні дані про здоров'я 35 мільйонів українців, об'єднує більшість медичних закладів й аптек в країні в єдиний цифровий медичний простір. Громадяни України завдяки ЕСОЗ послуговуються такими цифровими сервісами як електронні рецепти, електронні направлення, електронні медичні висновки тощо [14].

Державна політика України з питань цифровізації вищої фармацевтичної освіти вибудовується з урахуванням того, що пріоритетні напрями, завдання і проекти у сфері охорони здоров'я визначені Офісом координації розвитку електронної системи охорони здоров'я, до якого долучені ключові партнери та стейкхолдери. Ці пріоритетні напрями, завдання й проекти вже значною мірою реалізовані у вигляді створеної в Україні екосистеми електронної охорони здоров'я, окремих

спецкурсів у закладах вищої медичної/фармацевтичної освіти [14]. Такий підхід узгоджується зі світовими тенденціями та рекомендаціями Всесвітньої організації охорони здоров'я. Однак наразі залишаються ще відкритими питання структуризації і відповідності конкретних цифрових знань, умінь і навичок певним рівням фахової кваліфікації, посадовим обов'язкам і виконуваним функціям працівників охорони здоров'я різних категорій. Ці питання доцільно розв'язувати з урахуванням міжнародного досвіду, а також викликів, зумовлених пандемією COVID-19, результатів, отриманих українськими дослідниками при вивченні стану цифровізації охорони здоров'я та впровадження електронної системи охорони здоров'я eHealth в Україні.

Важливою віхою у подоланні теоретичних й прикладних проблем у формуванні цифрових компетентностей здобувачів вищої фармацевтичної освіти стало ухвалення Рамки цифрової компетентності працівника охорони здоров'я [12] (далі – Рамка ЦК працівника ОЗ), яку презентовано 07 лютого 2024 року. Рамку ЦК працівника ОЗ було підготовлено Міністерством охорони здоров'я України у співпраці із Міністерством цифрової трансформації України, Міністерством освіти і науки України та Національною службою здоров'я України за сприяння Проєкту USAID “Підтримка реформи охорони здоров'я” [12]. Її створено на основі проведеного комплексного експертного аналізу міжнародного досвіду, а також із урахуванням результатів досліджень та розробок українських та міжнародних фахівців щодо стану розвитку цифрових компетентностей в Європейському Союзі та в Україні.

У тексті Рамки ЦК працівника ОЗ [12] представлено аналіз міжнародного досвіду з метою виявлення та вивчення існуючих рамок цифрової компетентності у сфері охорони здоров'я країн Європейського Союзу. На підставі аналізу обґрунтовано доцільність регулярного перегляду та оновлення цього документу з урахуванням європейського досвіду упровадження новітніх цифрових технологій у сфері охорони здоров'я.

Слід зазначити, що Рамку ЦК працівника ОЗ [12] рекомендовано для посадових осіб, які формують державну політику у сфері охорони здоров'я, розробників професійних стандартів та кваліфікаційних характеристик, *укладачів навчальних програм закладів освіти* (виділено мною – О.М.) та закладів підвищення кваліфікації, членів атестаційних комісій, що актуалізує її вивчення й застосування науково-педагогічними працівниками в освітньому процесі ЗВМ(Ф)О України.

У розробленні змісту Рамки ЦК працівника ОЗ [12] було взято за основу підхід до створення європейської концептуально-еталонної моделі Рамки цифрових компетентностей для громадян Європейського Союзу (The Digital Competence Framework for Citizens DigComp 2.1 та DigComp 2.2.1) [19], а також досвід Великої Британії, США та Канади, рекомендації у сфері формування цифрових компетентностей від інших європейських та міжнародних інституцій, а також кращі світові та європейські практики в сфері охорони здоров'я [12]. Міжнародний досвід було адаптовано до національних особливостей, потреб та стану розвитку електронної системи охорони здоров'я в Україні.

Згідно з тематичним аналізом, більшість компонентів цифрової компетентності, які представлені у різних рамках, пов'язані з такими доменами, як цифрові концепції та процеси, управління інформацією та записами, спілкування, етичні норми та норми права, конфіденційність та безпека, технічні знання та технічна підтримка, використання цифрових технологій під час надання медичної допомоги. Для забезпечення відповідності рамки вимогам Європейського Союзу її необхідно пов'язувати з процесами глобалізації та євроінтеграції.

Оскільки зміст Рамки ЦК працівника ОЗ [12] було узгоджено з Рамкою цифрових компетентностей для громадян Європейського Союзу (DigComp 2.2) [19] стило її схарактеризуємо.

Рамка цифрових компетентностей для громадян Європейського Союзу (DigComp 2.2) [19] забезпечує загальне розуміння того, що таке цифрова компетентність. Інтегрована структура оновленої рамки DigComp 2.2 [19] містить понад 250 нових прикладів знань, навичок і підходів, які допомагають громадянам впевнено, критично і безпечно взаємодіяти з цифровими технологіями, а також з технологіями, які з'являються на кшталт систем, керованих штучним інтелектом. Ця Рамка є концептуально-референтною моделлю для створення відповідних професійних рамок цифрових компетентностей для різних сфер (зокрема й охорони здоров'я).

Реалізація державної політики з цифровізації вищої фармацевтичної освіти в сучасній Україні базована на розвитку цифрових технологій й охоплює всі спеціальності. Це зумовлює необхідність подолання наявних обмежень в розвитку цифрової трансформації у вищій фармацевтичній освіті, формування у майбутніх магістрів фармації цифрових компетентностей ще на етапі набуття майбутньої професії. Підсумком процесу здобуття вищої фармацевтичної освіти в умовах цифровізації має стати освоєння випускниками закладів вищої медичної/фармацевтичної освіти цифрових компетентностей, які ми тлумачимо як набір здатностей, умінь і знань, необхідних для здійснення професійної діяльності з використанням цифрових технологій. Тенденції розвитку сучасних цифрових технологій спонукають науковців та практиків використовувати їх в освітньому, а також опанувати платформи масових відкритих онлайн-курсів (англ. Massive open online courses,

МООС).

Визначаючи міру важливості Рамки ЦК працівника ОЗ [12] для вищої фармацевтичної освіти слід вказати, що вона є інструментом для розроблення переліку цифрових компетентностей майбутніх магістрів фармації, які мають бути сформовані уже на етапі навчання у вищому медичному/фармацевтичному закладі освіти.

Наразі Рамка ЦК працівника ОЗ [12] включає 4 виміри, 5 сфер, 25 компонентів та 4 рівня (базовий, достатній, фаховий, високий) володіння цифровими компетентностями. Так, на базовому рівні фахівець має знати про існування проблем, пов'язаних із електронною охороною здоров'я, ризиків цифрових трансформацій, плани мінімізації кібер-ризиків, конфіденційну інформацію на організаційному рівні, а також усвідомлює можливість виникнення ситуацій технічної залежності від відсутності Інтернету, електроживлення тощо [12].

На достатньому рівні сформованості цифрових компетентностей фахівець має вміти оцінювати та мінімізувати ризики цифрових трансформацій, управляти ризиками кібербезпеки, уникати зривів збереження конфіденційності інформації, мінімізувати негативні наслідки ситуацій технічної залежності на організаційному плані (наявність альтернативних джерел енергії, кілька ступенів захисту інформації тощо), виявляти і усувати проблеми, пов'язані з електронною охороною здоров'я [12]. Опанування фаховим рівнем сформованості цифрових компетентностей дає змогу розроблювати стратегії мінімізації та уникнення кібер-ризиків; забезпечувати збереження конфіденційності інформації; передбачати та розробляти заходи для уникнення ситуацій технічної залежності на організаційному рівні; мінімізувати нерівність у доступі до медичної допомоги, особливо для спільнот, які можуть не мати доступу до технологій і низький рівень цифрової грамотності; використовувати цифрові технології для вирішення актуальних проблем надання фармацевтичних послуг; виявляти і усувати проблеми, пов'язані з електронною охороною здоров'я; адаптувати та удосконалювати плани цифрової трансформації відповідно до несподіваних випадків або зовнішніх впливів [12].

Високий рівень сформованості цифрових компетентностей надає фахівцеві можливості для системного оцінювання й визначення пріоритетів цифрових трансформацій на організаційному рівні; впевненого і досконалого створення стратегії уникнення кібер-ризиків; забезпечення збереження конфіденційності інформації; уникнення ситуацій технічної залежності від відсутності Інтернету, електроживлення тощо; мінімізації проблеми у доступі до медичної допомоги, особливо для спільнот, які можуть мати низький рівень цифрової грамотності; використання цифрових технологій для вирішення проблем; адаптації та удосконалення планів цифрової трансформації відповідно до несподіваних випадків або зовнішніх впливів [12]. Тож, сформованість цифрової компетентності у здобувача вищої фармацевтичної освіти уможливить підвищення якості самостійної роботи студентів, створить реалістичне підґрунтя для розвитку дослідницької діяльності викладачів і здобувачів освіти, створить нову дидактичну та методичну базу діяльності освітніх закладів, що відповідає б вимогам процесу цифровізації, сприяти інтенсифікації освітнього процесу в умовах воєнного стану в Україні.

Висновки. Викладене дає підстави для низки узагальнень. По-перше, державна політика України з питань цифровізації вищої фармацевтичної освіти цілком згоджується з пріоритетами Європейського Союзу у цій галузі, а також ураховує досвід розроблення й реалізації європейських стандартів та нормативних документів. По-друге, нормативно-правові акти України у галузі цифровізації галузі охорони здоров'я розробляються й реалізуються на практиці з тим, покращити рівень цифрових компетентностей практикуючих фахівців галузі й майбутніх магістрів фармації, допомогти в упровадженні освітніх ініціатив, спрямованих на підвищення рівня цифрової грамотності та практичного використання засобів і сервісів цифрових технологій в освітньому процесі закладів вищої медичної/фармацевтичної освіти.

Перспективи подальших наукових розвідок полягають в обґрунтування вибору цифрових технологій у навчанні професійно орієнтованих дисциплін майбутніх магістрів фармації у медичних/фармацевтичних закладах вищої освіти України.

Список використаних джерел:

1. Аптечний саміт України 2023. 7 грудня 2023 р., м. Київ. Україна. Доступно : <<https://events.proximaresearch.com/pharmacy-summit-Ukraine-2023/uk/>>. [25 Серпень 2024].
2. Баєва, ОВ, Кривенко, ЄМ, Коваленко, ОО & Зеленцова, СМ 2024, 'Роль цифрових технологій у підготовці високопрофесійних фахівців в галузі знань "Охорона здоров'я"', *Сучасні тенденції та перспективи розвитку вищої медичної (фармацевтичної) освіти в Україні*: матеріали XXI Всеукр. наук.-практ. конф. в онлайн-режимі за допомогою платформи Microsoft Teams (Тернопіль, 23–24 трав. 2024 р.), *Терноп. нац. мед. ун-т імені І. Я. Горбачевського МОЗ України*, Тернопіль : ТНМУ, с. 45-46.
3. Биков, ВЮ & Буров, ОЮ 2020, 'Цифрове навчальне середовище: нові технології та вимоги до здобувачів знань', *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців*:

- методологія, теорія, досвід, проблеми, (55), с. 11-22. Доступно : <http://nbuv.gov.ua/UJRN/mitimpt_2020_55_4>. [25 Серпень 2024].
4. Європейська програма роботи на 2020-2025 р.р. 2021, Спільні дії для міцнішого здоров'я. *World Health Organization. Regional Office for Europe*, 64 с. Доступно : <<https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/345924/WHO-EURO-2021-1919-41670-59496-ukr.pdf>>. [25 Серпень 2024].
 5. Європейський досвід цифрової трансформації охорони здоров'я (n.d.). Ключові документи ВООЗ з цифровізації охорони здоров'я в Європейському регіоні. *Офіційний сайт Міністерства охорони здоров'я України*. Доступно : <<https://moz.gov.ua/uk/yevropejskij-dosvid-cifrovoyi-transformaciyi-ohoroni-zdorov-ya>>. [25 Серпень 2024].
 6. Зайченко, ГВ, Горчакова, НО, Савченко, НВ & Дорошенко, АІ 2021, 'Впровадження SMART-технологій у педагогічний процес кафедри фармакології Національного медичного університету імені О. О. Богомольця', *Актуальні питання вищої медичної (фармацевтичної) освіти: виклики сьогодення та перспективи їх вирішення* : матеріали XVIII Всеукр. наук.-практ. конф. в онлайн-режимі за допомогою системи microsoft teams (Тернопіль, 20–21 трав. 2021 р.), *Терноп. нац. мед. ун-т імені І.Я. Горбачевського МОЗ України*, Тернопіль: ТНМУ, с. 209-2011.
 7. Кайдалова, ЛГ, Альохіна, НВ & Мосенцева, СМ 2016, 'Інноваційні технології у фармацевтичній освіті', *Фармація XXI століття: тенденції та перспективи* : матеріали VIII Національного з'їзду фармацевтів України (13-16 вересня 2016 року), Харків, Т. 2, с. 350.
 8. *Про лікарські засоби 2023*, Закон України. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, № 20-21, ст. 84. Доступно : <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-20#Text>>. [25 Серпень 2024].
 9. *Про схвалення Концепції розвитку цифрових компетентностей та затвердження плану заходів з її реалізації 2021*, Розпорядження КМУ від 3 березня 2021 р., № 167-р. Доступно : <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/167-2021-%D1%80#Text>>. [25 Серпень 2024].
 10. *Про схвалення Концепції розвитку електронної охорони здоров'я 2020*, Розпорядження КМУ від 28 грудня 2020 р., № 1671-р. Доступно : <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1671-2020-%D1%80#Text>>. [25 Серпень 2024].
 11. *Про схвалення Стратегії розвитку медичної освіти в Україні 2019*, Розпорядження КМУ від 27 лютого 2019 р., № 95-р. Доступно : <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/95-2019-%D1%80#Text>>. [25 Серпень 2024].
 12. *Рамка цифрової компетентності працівника охорони здоров'я (n.d.)*, Офіційний сайт Міністерства охорони здоров'я України. Доступно : <<https://moz.gov.ua/uploads/ckeditor/%D0%91%D0%B7%D0%B0%20%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D1%8C%20EHEALTH.pdf>>. [25 Серпень 2024].
 13. Романишин, ЮЛІ 2022, *Теоретичні і методичні засади проектування веб-базованого освітнього середовища університету*. Монографія, Івано-Франківськ: *НАІР*, 506 с.
 14. *Цифровізація медицини: топ-10 проєктів 2023 року 2023*. Доступно : <<https://www.ukrinform.ua/rubric-health/3806089-cifrovizacia-medicini-top10-proektiv-2023go-roku.html>>. [25 Серпень 2024].
 15. Чхало, ОМ 2018, 'Застосування технології BYOD в освітньому процесі аналітичної хімії', *Комп'ютер у школі та сім'ї*, № 3 (147), с. 10–15.
 16. Bobrytska, VI, Reva, TD, Protska, SM & Chkhalo, OM 2020, 'Effectiveness and Stakeholders' Perceptions of the Integration of Automated E-Learning Courses into Vocational Education Programmes in Universities in Ukraine', *International Journal of Learning, Teaching, and Educational Research*, Vol. 19, No 5, pp. 27-46. Available from : <<https://doi.org/10.26803/ijlter.19.5.3>>. [25 August 2024].
 17. Bobrytska, VI, Reva, TD, Beseda, NA & Filippova, LV 2020, 'Approaches to cultivating healthy behaviours in tertiary students: Systemic review', *European Journal of Educational Research*, No 9 (4), pp. 1649-1653. Available from : <<https://doi.org/10.12973/eu-jer.9.4.1649>>. [25 August 2024].
 18. *FIP Brisbane-2023 2023*, 81st FIP World Congress of Pharmacy and Pharmaceutical Sciences. Australia 24 to 28 September 2023. Available from : <<https://brisbane2023.fip.org/>>. [25 August 2024].
 19. Vuorikari, R, Punie, Y, Carretero Gomez, S & Van den Brande, G 2016, 'DigComp 2.0: The Digital Competence Framework for Citizens. Update Phase 1: The Conceptual Reference Model', Luxembourg: *Publication Office of the European Union*. Available from : <<https://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/handle/JRC101254>>. [25 August 2024].

References:

1. *Aptechnyi samit Ukrainy (Pharmacy Summit of Ukraine) 2023*, 7 hrudnia 2023 r, m. Kyiv. Ukraina. Dostupno : <<https://events.proximaresearch.com/pharmacy-summit-Ukraine-2023/uk/>>. [25 Serpen 2024].
2. Baieva, OV, Kryvenko, YeM, Kovalenko, OO & Zelentsova, SM 2024, 'Rol tsyfrovyykh tekhnolohii u pidhotovtsi vysokoprofesiinykh fakhivtsiv v haluzi znan "Okhorona zdorovia" (The role of digital technologies in the training of highly professional specialists in the field of knowledge "Health care")', *Suchasni tendentsii ta perspektyvy rozvytku vyshechoi medychnoi (farmatsevtichnoi) osvity v Ukraini: materialy XXI Vseukr. nauk.-prakt. konf. v onlain-rezhymy za dopomohoiu platformy Microsoft Teams* (Ternopil, 23–24 trav. 2024 r.), *Ternop. nats. med. un-t imeni I. Ya. Horbachevskoho MOZ Ukrainy, Ternopil : TNMU*, с. 45-46.
3. Bykov, VIu & Burov, OIU 2020, 'Tsyfrove navchalne seredovyshche: novi tekhnolohii ta vymohy do zdobuvachiv znan (Digital educational environment: new technologies and requirements for knowledge seekers)', *Suchasni informatsiini tekhnolohii ta innovatsiini metodyky navchannia v pidhotovtsi fakhivtsiv: metodolohiia, teoriia, dosvid, problemy*, (55), с. 11-22. Dostupno : <http://nbuv.gov.ua/UJRN/mitimpt_2020_55_4>. [25 Serpen 2024].

4. *Ievropeiska prohrama roboty na 2020-2025 r.r. (European work program for 2020-2025)* 2021, Spilni dii dlia mitsnishoho zdorovia. *World Health Organization. Regional Office for Europe*, 64 s. Dostupno : <<https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/345924/WHO-EURO-2021-1919-41670-59496-ukr.pdf>>. [25 Serpen 2024].
5. *Ievropeyskiy dosvid tsyfrovoy transformatsii okhorony zdorovia (European experience of digital transformation of healthcare)* (n.d.), Kliuchovi dokumenty VOOZ z tsyfrovizatsii okhorony zdorovia v Yevropeiskomu rehioni. *Ofitsiyni sait Ministerstva okhorony zdorovia Ukrainy*. Dostupno : <<https://moz.gov.ua/uk/yevropejskij-dosvid-cifrovoyi-transformaciyi-okhoroni-zdorov-ya>>. [25 Serpen 2024].
6. Zaichenko, HV, Horchakova, NO, Savchenko, NV & Doroshenko, AI 2021, 'Vprovadzhennia SMART-tekhnologii u pedahohichnyi protses kafedry farmakologii Natsionalnoho medychnoho universytetu imeni O. O. Bohomoltsia (Introduction of SMART technologies into the pedagogical process of the department of pharmacology of the National Medical University named after O. O. Bogomolets)', *Aktualni pytannia vyshchoi medychnoi (farmatsevtichnoi) osvity: vyklyky sohodennia ta perspektyvy yikh vyrishennia : materialy XVIII Vseukr. nauk.-prakt. konf. v onlain-rezhymi za dopomohoiu systemy microsoft teams* (Ternopil, 20–21 trav. 2021 r.), Ternop. nats. med. un-t imeni I. Ya. Horbachevskoho MOZ Ukrainy, Ternopil: TNMU, c. 209-2011.
7. Kaidalova, LH, Alokhdina, NV & Mosentseva, SM 2016, 'Innovatsiini tekhnologii u farmatsevtichnii osviti (Innovative technologies in pharmaceutical education)', *Farmatsiia KhKhI stolittia: tendentsii ta perspektyvy : materialy VIII Natsionalnoho zizdu farmatsevtiv Ukrainy* (13-16 veresnia 2016 roku), Kharkiv, T. 2, c. 350.
8. *Pro likarski zasoby (On medicinal products)* 2023, Zakon Ukrainy. *Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR)*, № 20-21, st. 84. Dostupno : <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-20#Text>>. [25 Serpen 2024].
9. *Pro skhvalennia Kontseptsii rozvytku tsyfrovyykh kompetentnosti ta zatverdzhennia planu zakhodiv z yii realizatsii (On the approval of the Concept of the development of digital competences and the approval of the plan of measures for its implementation)* 2021, Rozporiadzhennia KMU vid 3 bereznia 2021 r., № 167-r. Dostupno : <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/167-2021-%D1%80#Text>>. [25 Serpen 2024].
10. *Pro skhvalennia Kontseptsii rozvytku elektronnoi okhorony zdorovia (On the approval of the Concept of the development of electronic health care)* 2020, Rozporiadzhennia KMU vid 28 hrudnia 2020 r., № 1671-r. Dostupno : <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1671-2020-%D1%80#Text>>. [25 Serpen 2024].
11. *Pro skhvalennia Stratehii rozvytku medychnoi osvity v Ukraini (On the approval of the Strategy for the Development of Medical Education in Ukraine)* 2019, Rozporiadzhennia KMU vid 27 liutoho 2019 r., № 95-r. Dostupno : <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/95-2019-%D1%80#Text>>. [25 Serpen 2024].
12. *Ramka tsyfrovoy kompetentnosti pratsivnyka okhorony zdorovia (Framework of digital competence of the healthcare worker)* (n.d.), Ofitsiyni sait Ministerstva okhorony zdorovia Ukrainy. Dostupno : <<https://moz.gov.ua/uploads/ckeditor/%D0%91%D0%B0%D0%B7%D0%B0%20%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D1%8C%20EHEALTH.pdf>>. [25 Serpen 2024].
13. Romanyshyn, YuL 2022, *Teoretychni i metodychni zasady proiektuvannia veb-bazovanoho osvitnoho seredovyschcha universytetu (Theoretical and methodological principles of designing a web-based educational environment of a university)*. Monohrafiia, Ivano-Frankivsk: NAIR, 506 s.
14. *Tsyfrovizatsiia medytsyny: top-10 proektiv 2023 roku (Digitalization of medicine: top-10 projects of 2023)* 2023. Dostupno : <<https://www.ukrinform.ua/rubric-health/3806089-cifrovizacia-medicini-top10-proektiv-2023go-roku.html>>. [25 Serpen 2024].
15. Chkhalo, OM 2018, 'Zastosuvannia tekhnologii BYOD v osvitnomu protsesi analitychnoi khimii (Application of BYOD technology in the educational process of analytical chemistry)', *Kompiuter u shkoli ta simi*, № 3 (147), c. 10–15.
16. Bobrytska, VI, Reva, TD, Protska, SM & Chkhalo, OM 2020, 'Effectiveness and Stakeholders' Perceptions of the Integration of Automated E-Learning Courses into Vocational Education Programmes in Universities in Ukraine', *International Journal of Learning, Teaching, and Educational Research*, Vol. 19, No 5, pp. 27-46. Available from : <<https://doi.org/10.26803/ijlter.19.5.3>>. [25 August 2024].
17. Bobrytska, VI, Reva, TD, Beseda, NA & Filippova, LV 2020, 'Approaches to cultivating healthy behaviours in tertiary students: Systemic review', *European Journal of Educational Research*, No 9 (4), pp. 1649-1653. Available from : <<https://doi.org/10.12973/eu-jer.9.4.1649>>. [25 August 2024].
18. *FIP Brisbane-2023* 2023, 81st FIP World Congress of Pharmacy and Pharmaceutical Sciences. Australia 24 to 28 September 2023. Available from : <<https://brisbane2023.fip.org/>>. [25 August 2024].
19. Vuorikari, R, Punie, Y, Carretero Gomez, S & Van den Brande, G 2016, 'DigComp 2.0: The Digital Competence Framework for Citizens. Update Phase 1: The Conceptual Reference Model', Luxembourg: *Publication Office of the European Union*. Available from : <<https://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/handle/JRC101254>>. [25 August 2024].

DOI 10.33930/ed.2019.5007.50(7-9)-15

УДК 378.147:37.017

АКАДЕМІЧНА ДОБРОЧЕСНІСТЬ В ПРОФЕСІЙНІЙ ЕТИЦІ ВЧЕНОГО

ACADEMIC INTEGRITY IN THE PROFESSIONAL ETHICS OF A SCIENTIST

С. В. Бережна

Актуальність теми дослідження. Академічна доброчесність є ключовою складовою якості вищої освіти та важливим фактором формування академічної культури в сучасному інформаційному суспільстві. Питання дотримання принципів академічної доброчесності стає особливо актуальним у зв'язку з поширенням дистанційного навчання, зростанням обсягів академічної мобільності та інтеграції українських університетів у європейський освітній простір.

Постановка проблеми. Попри значні зусилля, спрямовані на запровадження політики академічної доброчесності у наукових установах і закладах вищої освіти, рівень її дотримання залишається низьким. Це зумовлено недостатньою обізнаністю здобувачів вищої освіти та науково – педагогічних працівників про наслідки академічної недоброчесності, а також відсутністю ефективних механізмів контролю та підтримки професійної етики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти академічної доброчесності досліджувалися вітчизняними та зарубіжними вченими, які зосереджували увагу на проблемах дотримання академічних норм, впровадженні принципів доброчесності у навчальний процес, а також аналізі чинників, що сприяють або перешкоджають забезпеченню академічної доброчесності. Проте залишаються невивченими питання ефективних практик та інструментів підтримки доброчесної поведінки в сучасних умовах цифровізації освіти.

Постановка завдань. Метою даного дослідження є визначення основних проблем дотримання академічної доброчесності у вищій освіті України.

Виклад основного матеріалу. У дослідженні аналізуються чинники, що впливають на дотримання академічної доброчесності серед студентів та викладачів українських університетів. Окремо розглядаються питання впливу дистанційного навчання на дотримання академічних норм та аналізуються методи зменшення випадків академічної недоброчесності.

Висновки. Підтримка академічної доброчесності вимагає системного підходу, який включає підвищення обізнаності учасників освітнього процесу, розробку чітких політик та інструментів контролю, а також впровадження ефективних заходів попередження порушень. Необхідно активувати міжуніверситетську співпрацю та переймати найкращі практики задля створення сприятливого середовища для дотримання академічних стандартів.

Ключові слова: академічна доброчесність, вчений, професійна етика, мораль.

Urgency of the research. Academic integrity is a key component of the quality of higher education and a significant factor in shaping academic culture in the modern information society. The issue of adhering to the principles of academic integrity has become especially relevant with the spread of distance learning, the increase in academic mobility, and the integration of Ukrainian universities into the European educational space.

Target setting. Despite significant efforts to implement academic integrity policies in higher education institutions, the level of compliance remains low. This is due to insufficient awareness among students and faculty about the consequences of academic misconduct, as well as the lack of effective mechanisms for monitoring and supporting academic ethics.

Actual scientific researches and issues analysis. Various aspects of academic integrity have been studied by both domestic and foreign scholars, who focused on the issues of adhering to academic norms, implementing integrity principles in the educational process, and analyzing the factors that promote or hinder the enforcement of academic integrity. However, questions regarding effective practices and tools for supporting integrity in the modern context of education digitalization remain insufficiently explored.

The research objective. The aim of this study is to identify the main problems of maintaining academic integrity in Ukrainian higher education and to develop recommendations for overcoming these challenges, considering current trends.

The statement of basic materials. The study analyzes the factors influencing academic integrity among students and faculty in Ukrainian universities. Special attention is given to the impact of distance learning on the adherence to academic norms and to the methods for reducing instances of academic misconduct.

Conclusions. Supporting academic integrity requires a systemic approach that includes raising awareness among participants in the educational process, developing clear policies and monitoring tools, and implementing effective preventive measures. Inter-university cooperation must be enhanced to adopt best practices and create an environment that upholds academic standards.

Keywords: academic integrity, scholar, professional ethics, morality.

Актуальність теми. Академічна доброчесність – це система етичних принципів, які регулюють поведінку науковців, студентів і аспірантів у процесі навчання, проведення досліджень, написання публікацій тощо. Вона включає чесність, прозорість, об'єктивність та відповідальність за

свої дії та результати. У філософсько-антропологічному аспекті академічна доброчесність визначає відповідальність людини як суб'єкта, що створює знання. Це поняття зосереджується на моральних зобов'язаннях індивіда перед суспільством і науковою спільнотою. Дотримання принципів академічної доброчесності є основою довіри до наукових результатів. Зростання зацікавленості до цього питання пов'язане зі стрімким збільшенням останнім часом в науковому середовищі зареєстрованих випадків академічного шахрайства. Такі факти підривають інституційну репутацію та перешкоджають довірі до вищій освіти.

В сучасних освітніх та наукових установах створюються умови для підтримки принципів академічної доброчесності, проводяться просвітницькі заходи з питань етики та доброчесності, прописується політика щодо виявлення та запобігання порушень, приймаються кодекси академічної доброчесності та положення/кодекси з етики.

Постановка проблеми. Академічна доброчесність є основою якісної науки та навчання. Це сприяє розвитку наукового знання, забезпечує справедливість у оцінюванні робіт та запобігає академічним порушенням. Дотримання принципів академічної доброчесності прописано в нормативно-правових документах. Так, в статті 42 Закону України "Про освіту", зазначається, що академічна доброчесність є сукупністю етичних принципів і правил, якими мають керуватися всі учасники навчального процесу для забезпечення довіри до результатів навчання або наукових досягнень [5]. Основними формами порушень є плагіат, фальсифікація, фабрикація даних, необґрунтоване присвоєння авторства, порушення конфіденційності та необ'єктивне рецензування. Кожне з цих порушень підриває довіру до наукового процесу. Науковці зобов'язані дотримуватись високих етичних стандартів, бути чесними у своїй роботі, об'єктивно оцінювати результати досліджень, визнавати внесок інших дослідників та уникати конфліктів інтересів.

Метою статті є дослідження формування етики вченого та дотримання принципів академічної доброчесності в сучасному освітньо-науковому середовищі.

Для досягнення вищезазначеної мети були поставлені завдання дослідження:

1. Проаналізувати стан розробленості проблеми академічної доброчесності як складової професійної етики вченого.
2. Визначити тенденції та особливості розвитку академічної доброчесності в сучасних освітніх та наукових закладах.
3. Розглянути просвітницькі заходи щодо розвитку академічної доброчесності в закладах освіти і наукових установах України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти академічної доброчесності досліджувалися вітчизняними та зарубіжними вченими, які зосереджували увагу на проблемах дотримання академічних норм, впровадженні принципів доброчесності у навчальний процес, а також аналізі чинників, що сприяють або перешкоджають забезпеченню академічної доброчесності. Проте залишаються невирішеними питання ефективних практик та інструментів підтримки доброчесної поведінки в сучасних умовах цифровізації освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Теоретичні дослідження академічної доброчесності та професійної етики вченого проводяться в різних споріднених галузях, включаючи філософію, етику, менеджмент, психологію тощо. Розроблено значний діапазон наукової літератури, пов'язаної з етикою навчання, етикою дослідження, етикою викладання.

Історіографія дослідження академічної доброчесності включає огляд ключових концепцій та підходів, які формували розуміння цього поняття в різні епохи.

Перші дослідження доброчесності починаються ще в античній Греції. Сократ, Платон та Арістотель були одними з перших філософів, які аналізували поняття доброчесності (*ἀρετή* — *арете*). Сократ вважав, що знання та доброчесність нерозривно пов'язані. Платон розвинув цю ідею, визначаючи доброчесність як гармонію душі, де розум керує пристрастями. Арістотель, у свою чергу, створив концепцію "золотої середини", де доброчесність полягає в уникненні крайнощів і знаходженні середнього шляху між ними.

У Середньовіччі концепція доброчесності була інтегрована в християнську етику. Августин Блаженний та Фома Аквінський розглядали доброчесність як божественну якість, яку людина отримує через благодать. Доброчесність була пов'язана з любов'ю до Бога та ближнього. Сім головних доброчесностей (віра, надія, любов, розсудливість, справедливість, мужність, стриманість) стали основою морального вчення Церкви.

У період Просвітництва поняття доброчесності зазнало раціоналізації. Іммануїл Кант у своїй "Метафізиці моралі" розробив концепцію категоричного імперативу, де доброчесність визначається як дія згідно з моральним законом, який є універсальним. Для І. Канта доброчесність не була результатом прагнення до щастя, а моральним обов'язком, що виникає з розуму.

Томас Гоббс і Джон Локк внесли свій вклад у розуміння доброчесності через призму соціального контракту. Вони стверджували, що доброчесність виникає як необхідність для підтримання суспільного порядку, а не як внутрішня якість людини.

У XIX столітті добродесність розглядається як продукт соціального розвитку. Гегель, наприклад, вважав, що моральність (добродесність) формується в процесі розвитку суспільства і держави.

Фрідріх Ніцше, навпаки, критикував традиційне поняття добродесності, вважаючи його інструментом пригнічення індивідуальної волі. Він пропонував переоцінку всіх цінностей та формування нової моралі, яка відкидає традиційні добродесності.

У XX столітті дослідження добродесності отримали новий поштовх завдяки розвитку етичних теорій та прикладної етики. Джордж Едвард Мур у своїй праці "Принципи етики" звертається до аналізу моралі через поняття "добра", де добродесність розглядається як властивість, що сприяє максимальному добру [4]. Аналітична етика в XX столітті почала детальніше досліджувати поняття добродесності у контексті конкретних професійних сфер, таких як медицина, бізнес, наука. У контексті сучасного суспільства, добродесність розглядається як необхідний елемент не лише особистої моралі, але й соціальної відповідальності. Розвиток технологій, глобалізація та екологічні виклики висувають нові вимоги до добродесності як соціального імперативу.

Ґрунтовною є колективна монографія "Академічна добродесність на варті якісної освіти: відверта розмова про чесне навчання", здійснене за науковою редакцією Фінікова Т.В., Артюхова А.Є. і Гужви О.О. [10]. Дослідники розглядають академічну добродесність та правове поле протидії академічній недобродесності. Незважаючи на значну увагу до даної проблематики, результати наукових розвідок не можна вважати вичерпними через складність та специфічність даної проблематики.

Історіографія дослідження добродесності демонструє еволюцію цього поняття від античності до сучасних етичних норм. Різні епохи й філософські школи внесли свої корективи в розуміння добродесності, що дозволяє побачити її багатогранність і важливість у різних сферах життя.

У роботах з проблематики академічної добродесності та пов'язаними з цим викликами сучасності увага зосереджується на завданнях, що постають перед академічною добродесністю в умовах сучасного інформаційного суспільства. Основний акцент робиться на інституційних проблемах в українських університетах, таких як недостатня обізнаність студентів та викладачів щодо академічної етики та брак ефективних механізмів для запобігання плагіату. Важливою частиною дослідження є аналіз впливу цифрових технологій на академічну культуру, що є особливо актуальним для українських реалій в контексті інтеграції у світову освітню спільноту. Тобто дослідження академічної добродесності є важливим кроком у вивченні проблем академічної етики в умовах швидкої глобалізації освіти [1, 3, 7].

Більшість авторів фокусується на аналізі проблем академічної добродесності в українській системі вищої освіти, наголошуючи на недоліках у запровадженні освітніх політик ЗВО. Важливим аспектом є висвітлення ролі адміністрації закладів освіти у підтримці дотримання академічної етики. Також пропонуються шляхи вирішення цих проблем через реформування освітньої політики та розвиток внутрішніх університетських механізмів, спрямованих на стимулювання етичної поведінки серед здобувачів освіти та професорсько-викладацького складу [2, 6, 8, 12].

Зосереджуючись на конкретних практиках, впроваджених в українських університетах для забезпечення академічної добродесності, більшість досліджень демонструють порівняння між різними підходами до вирішення проблем академічної недобродесності, а також акцентується увагу на необхідності створення ефективних систем контролю за порушеннями академічної етики. Основний внесок роботи полягає в аналізі сучасних практик і стратегій українських закладів освіти в умовах цифровізації, а також рекомендації щодо їх поліпшення [11].

В. Щербак пропонує системний огляд проблем академічної добродесності, починаючи з базових понять і завершуючи глобальними викликами [13]. Його робота є важливою для розуміння еволюції концепції академічної добродесності у вищій освіті та пропонує широкий спектр рекомендацій для викладачів, адміністраторів та студентів. Дослідник також підкреслює важливість міжкультурних відмінностей у розумінні академічної етики та пропонує підходи до їх подолання.

Галлант Т.Б. зосереджує свою увагу на взаємозв'язку між викладанням і академічною добродесністю, акцентуючи на важливості виховання студентів у дусі етичної поведінки через педагогічні практики. Автор пропонує новий підхід до інтеграції принципів академічної етики у навчальний процес, наголошуючи на ролі викладачів як моральних лідерів [9]. Ця робота є важливою для осмислення сучасних педагогічних підходів до формування культури добродесності.

У роботах присвячених проблемам плагіату автори досліджують причини виникнення плагіату серед студентів та викладачів, а також пропонує рекомендації для запобігання цій проблемі. Ці дослідження є значимими в контексті механізмів боротьби з плагіатом у глобальному контексті та демонструють корисні інструменти для підвищення обізнаності щодо етичних стандартів.

Всі зазначені роботи, як українські, так і іноземні, акцентують увагу на необхідності вдосконалення підходів до забезпечення академічної добродесності в умовах сучасної освіти. Проте, якщо українські автори більше зосереджуються на проблемах впровадження політик добродесності в

національному контексті, то іноземні автори аналізують глобальні підходи та виклики, пов'язані з академічною етикою, зокрема через призму педагогічної практики та культурних відмінностей.

Доброчесність як моральна категорія охоплює чесність, відкритість, справедливість, відповідальність законам та морально – етичним нормам, що формують основу людського співжиття. Відсутність академічної доброчесності може призвести до втрати репутації, анулювання наукових робіт, відмови у фінансуванні проєктів та інших санкцій. Це негативно впливає на наукове співтовариство та суспільство в цілому. Професійний етос науковця – це система моральних і етичних принципів, що визначають поведінку дослідника у його професійній діяльності. У сучасному науковому світі, де знання є ключовим ресурсом, питання доброчесності стає надзвичайно важливим. Імператив доброчесності виступає як фундаментальний принцип, що формує основу професійної етики науковця і забезпечує довіру до результатів його роботи [1, 4].

Як філософсько-антропологічна категорія, академічна доброчесність відображає фундаментальні риси людської природи – прагнення до істини, морального самовдосконалення та соціальної відповідальності. У філософії доброчесність завжди асоціюється з етичними нормами. Академічна доброчесність як прояв моральної чесноти спрямована на виховання чесності, відкритості, відповідальності та справедливості у навчанні й дослідженнях. Антропологічний підхід розглядає людину як істоту, здатну до самовдосконалення та морального розвитку. Академічна доброчесність стає частиною цього розвитку, оскільки сприяє формуванню етичної особистості та інтелектуальної автономії. Філософсько-антропологічний підхід підкреслює баланс між свободою досліджень та відповідальністю за наслідки наукової діяльності. Академічна доброчесність виступає як регулятор, що забезпечує гармонію між цими двома аспектами. Важливою складовою академічної доброчесності є моральна самосвідомість. Це сприяє формуванню ціннісного відношення до власної роботи та до роботи інших. Академічна доброчесність формується і реалізується в процесі соціальної взаємодії, що відображає антропологічну природу людини як соціальної істоти. Вона вимагає етичного діалогу та взаємоповаги між усіма учасниками наукового процесу.

Наукова діяльність – це колективний процес, у якому кожен дослідник відіграє важливу роль. Порушення етичних норм одним науковцем впливає на всю спільноту, завдаючи шкоди не лише окремим проєктам, але й репутації науки загалом. Науковець, усвідомлюючи свою відповідальність перед суспільством та науковою спільнотою, повинен дотримуватись етичних стандартів не лише через зовнішній контроль, але й через внутрішню мотивацію. Формування цієї самосвідомості є важливим елементом у вихованні молодих науковців.

Висновок. Отже, питання академічної доброчесності та дотримання її принципів є надзвичайно важливою складовою частиною академічної культури та одним із компонентів внутрішньої системи забезпечення якості освіти. Науковий аналіз проблеми формування академічної чесності майбутніх фахівців в університетах Європи показав, що академічна спільнота завжди прагнула автономії, свободи наукового пошуку, створення дослідницьких осередків.

Список використаних джерел

1. Бабух, І, Нікіфоров, П 2024. 'Академічна доброчесність як імператив освітнього процесу в системі вищої школи', *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. Серія "Економічні науки"*, 2 (112), с. 60-65. <https://doi.org/10.37734/2409-6873-2024-2-9>. [12 Червня 2024].
2. Дружкова, ІС 2023, 'Можливі заходи щодо посилення академічної доброчесності', Доступно: <http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2023/3/36.pdf>. [12 Червня 2024].
3. Малогулко, ЮВ, Затхей, МВ, 2018, 'Проблеми академічної доброчесності в вищих навчальних закладах', *Знання. Освіта. Освіченість: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. з різноманітних проблем сучасної освіти*, 28–29 вересня 2018 року. Доступно: <https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/all-hcvr/all-hcvr-2018/paper/viewFile/3857/3456>. [25 Червня 2024].
4. Moore, GE 1903, *Principia Ethica*, Cambridge University Press, 224 с.
5. Про освіту 2017, Закон України від 5 вересня 2017 р., документ № 2145-VIII. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>. [12 червня 2024].
6. Семенов, О 2019, 'Європейський та національний контексти академічної культури дослідника: досвід реалізації проєкту ЕРАЗМУС+ЖАН МОНЕ МОДУЛЬ', *Український Щорічник з Європейських Інтеграційних Студій: Україна Європейський союз: від партнерства до асоціації*, Луцьк, Терен, с. 320-330.
7. Тицька, Я 2018, "Академічна доброчесність" та "Академічна відповідальність" у забезпеченні якості освіти. *Підприємництво, господарство і право*, № 11, с. 192–195.
8. Тодорова, І 2019, 'Психологічні чинники толерантності студентів до академічної недоброчесності', *Психологія і особистість*, № 2, с. 116-131. Доступно: <https://doi.org/10.33989/2226-4078.2019.2.177352> [12 серпня 2024].
9. Галлант, ТБ 2008, *Академічна доброчесність у двадцять першому столітті: імператив у викладанні та навчанні*, Jossey-Bass, 168 с.
10. Фініков, Т, В, Артюхов, А, Є, Гужва, О, О 2019, *Академічна доброчесність на варті якісної освіти: відверта розмова про чесне навчання*, Київ: Таксон, 68 с.

11. Чмир, О, С, та ін. 2017, *Національний репозитарій академічних текстів: відкритий доступ до наукової інформації*: монографія. Київ: ДНУ "УкрІНТЕІ".
12. Чумак, О, В 2017, 'Концепт категорії академічної доброчесності у вищій освіті', *Теорія та методика управління освітою*, № 2 (20). Доступно: http://umo.edu.ua/images/content/nashi_vydanya/metod_upr_osvit/v2_17/%D0%A7%D1%83%D0%BC%D0%Bo%D0%BA.pdf. [16 Червня 2024].
13. Щербак, В 2023, *Академічна доброчесність в умовах інформаційного суспільства*, Харків: Вид-во ХНЕУ ім. Кузнеця.

References

1. Babukh, I, Nikiforov, P 2024. 'Akademichna dobrochesnist' yak imperativ osvith'oho protsesu v systemi vyshchoyi shkoly', *Naukovyy visnyk Poltav's'koho universytetu ekonomiky i torhivli. Seriya "Ekonomichni nauky"*, 2 (112), s. 60-65. Dostupno: <<https://doi.org/10.37734/2409-6873-2024-2-9>>. [12 Chervnya 2024].
2. Druzhkova, IS 2023, 'Mozhlyvi zakhody shchodo posylennya akademichnoyi dobrochesnosti', Dostupno: <<http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2023/3/36.pdf>>. [12 Chervnya 2024].
3. Malohulko, YUV, Zatkhey, MV, 2018, 'Problemy akademichnoyi dobrochesnosti v vyshchyykh navchal'nykh zakladakh', *Znannya. Osvita. Osvichenist': materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf. z riznomanitnykh problem suchasnoyi osvity*, 28-29 veresnya 2018 roku. Dostupno: <<https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/all-hcvt/all-hcvt-2018/paper/viewFile/3857/3456>>. [25 Chervnya 2024].
4. Moore, GE 1903, *Principia Ethica*, Cambridge University Press, 224 s.
5. Pro osvitu 2017, Zakon Ukrainy vid 5 veresnya 2017 r., dokument № 2145-VIII. Dostupno: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>>. [12 Chervnya 2024].
6. Semenoh, O 2019, 'Yevropeys'kyi ta natsional'nyy konteksty akademichnoyi kul'tury doslidnyka: dosvid realizatsiyi proektu ERAZMUS+ZHAN MONE MODUL', *Ukrayins'kyi Shchorichnyk z Yevropeys'kykh Intehratsiynykh Studiy: Ukrayina Yevropeys'kyi soyuz: vid partnerstva do asotsiatsiyi*, Luts'k, Teren, s. 320-330.
7. Tyts'ka, YA 2018, "Akademichna dobrochesnist'" ta "Akademichna vidpovidal'nist'" u zabezpechenni yakosti osvity. *Pidpruyemnytstvo, gospodarstvo i pravo*, № 11, s. 192-195.
8. Todorova, I 2019, 'Psykhologichni chynnyky tolerantnosti studentiv do akademichnoyi nedobrochesnosti', *Psykholohiya i osobystist'*, № 2, s. 116-131. Dostupno: <https://doi.org/10.33989/2226-4078.2019.2.177352> [12 Serpnya 2024].
9. Hallant, TB 2008, *Akademichna dobrochesnist' u dvadtsyaty pershomu stolit': imperativ u vykladanni ta navchanni*, Jossey-Bass, 168 s.
10. Finikov, T, V, Artyukhov, A, YE, Huzhva, O, O 2019, *Akademichna dobrochesnist' na varti yakisnoyi osvity: vidverta rozmov pro chesne navchannya*, Kyiv: Takson, 68 s.
11. Chmyr, O, S, ta in. 2017, *Natsional'nyy repozytariy akademichnykh tekstiv: vidkrytyy dostup do naukovoyi informatsiyi: monohrafiya*. Kyiv: DNU "UkrІNTEІ".
12. Chumak, O, V 2017, 'Kontsept katehoriyi akademichnoyi dobrochesnosti u vyshchiiy osviti', *Teoriya ta metodyka upravlinnya osvitoiu*, № 2 (20). Dostupno: <http://umo.edu.ua/images/content/nashi_vydanya/metod_upr_osvit/v2_17/%D0%A7%D1%83%D0%BC%D0%Bo%D0%BA.pdf>. [16 Chervnya 2024].
13. Shcherbak, V 2023, *Akademichna dobrochesnist' v umovakh informatsiyoho suspil'stva*, Kharkiv: Vyd-vo KHNEU im. Kuznetsya.

DOI 10.33930/ed.2019.5007.50(7-9)-16

УДК 1:323.2

ФІЛОСОФІЯ ГІБРИДНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ ЯК СУЧАСНОЇ МОДЕЛІ УПРАВЛІННЯ В УМОВАХ ЗМІННИХ ОРГАНІЗАЦІЙНИХ СТРУКТУР

PHILOSOPHY OF HYBRID MANAGEMENT AS A MODERN MANAGEMENT MODEL IN THE
CONTEXT OF CHANGING ORGANISATIONAL STRUCTURES

О. Ю. Кийков

Актуальність теми дослідження. Актуальність дослідження гібридного менеджменту полягає в необхідності розробки нових теоретичних підходів, які б враховували як потреби організації в управлінні складними структурами, так і потреби працівників у більшій автономії та можливостях самореалізації. Відповідь на ці виклики вимагає нових досліджень, що виходять за межі класичних моделей та пропонують інтегровані підходи до управління.

Постановка проблеми. В сучасному світі

Urgency of the research on hybrid management lies in the need to develop new theoretical approaches that would take into account both the needs of organisations in managing complex structures and the employees' needs for greater autonomy and opportunities for self-realisation. The response to these challenges requires new research that goes beyond classical models and offers integrated management approaches.

Target setting. In today's management world,

менеджменту спостерігається швидка трансформація організаційних структур та підходів щодо управління персоналом. Традиційні моделі менеджменту, які раніше забезпечували стабільність та контроль, виявляються недостатньо гнучкими для адаптації до умов швидких змін на ринку, технологічних інновацій та нових соціальних викликів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Досліджуючи дану проблематику ми спиралися на роботи: N. Carr, J. Ciulla, F. Laloux, B. Robertson, M. Pirson, G. Westerman та інших

Постановка завдання. Аналіз теоретичних основ гібридного менеджменту та його ключових підвидів, таких як: Agile-менеджмент, Lean-менеджмент, холакратія та цифровий менеджмент, що має на меті продемонструвати філософські засади управління, які можуть сприяти створенню більш збалансованих і продуктивних організаційних структур, одночасно забезпечуючи ефективність і розвиток людського капіталу.

Виклад основного матеріалу. У статті досліджуються філософські основи гібридного менеджменту як сучасної моделі управління, яка поєднує жорсткі та м'які підходи для забезпечення гнучкості та ефективності в організаціях. Автор аналізує взаємодію таких підходів, як Agile, Lean, холакратія та цифровий менеджмент, з метою демонстрації їхнього внеску в досягнення організаційних цілей і підвищення продуктивності. Особлива увага приділяється філософським і етичним викликам, що виникають у процесі управління, таким як баланс між контролем і свободою працівників, а також конфіденційність у цифровому середовищі. У статті обговорюються перспективи розвитку гібридного менеджменту в умовах впливу технологій, зміни корпоративної культури та глобалізації. Особлива увага приділяється ролі штучного інтелекту у процесах прийняття рішень та можливостям інтеграції інноваційних стратегій у традиційні управлінські структури. Автор робить висновок, що гібридний підхід є ключем до ефективного управління сучасними організаціями, де необхідно поєднувати стабільність із адаптивністю для успішного подолання глобальних викликів.

Висновки. Перспективи розвитку гібридного менеджменту пов'язані з подальшою еволюцією технологій, змінами в корпоративній культурі та розвитком можливостей штучного інтелекту. Філософське осмислення гібридного менеджменту в умовах розвитку техногенної цивілізації полягає у пошуку нових способів інтеграції локальних і глобальних цінностей, що дозволяє створювати більш гнучкі та відповідальні моделі управління.

Ключові слова: філософія управління, гібридний менеджмент, Agile, Lean, холакратія, цифровий менеджмент.

there is a rapid transformation of organisational structures and approaches to human resource management. Traditional management models, which previously provided stability and control, are not flexible enough to adapt to rapid market changes, technological innovations and new social challenges.

Actual scientific researches and issues analysis. In studying this issue, we relied on the works of: N. Carr, J. Ciulla, F. Laloux, B. Robertson, M. Pirson, G. Westerman and others.

The research objective. Analysing the theoretical foundations of hybrid management and its key subspecies, such as: Agile Management, Lean Management, Holacracy and Digital Management, which aims to demonstrate the philosophical underpinnings of management that can contribute to more balanced and productive organisational structures, while ensuring efficiency and human capital development.

The statement of basic materials. The article explores the philosophical foundations of hybrid management as a modern management model that combines hard and soft approaches to ensure flexibility and efficiency in organizations. The author analyzes the interaction of approaches such as Agile, Lean, holacracy, and digital management to demonstrate their contribution to achieving organizational goals and increasing productivity. Special attention is paid to the philosophical and ethical challenges that arise in the management process, such as the balance between control and freedom of employees and privacy in the digital environment. The article discusses the prospects for developing hybrid management under the influence of technology, changes in corporate culture, and globalization. Special attention is paid to the role of artificial intelligence in decision-making processes and the possibilities of integrating innovative strategies into traditional management structures. The author concludes that a hybrid approach is the key to effective management of modern organizations, where it is necessary to combine stability with adaptability to overcome global challenges.

Conclusions. The prospects for the development of hybrid management are linked to the further evolution of technology, corporate culture changes and the development of artificial intelligence capabilities. The philosophical comprehension of hybrid management in the context of the technogenic civilisation development is to find new ways to integrate local and global values, which allows for more flexible and responsible management models.

Keywords: management philosophy, hybrid management, Agile, Lean, holacracy, digital management.

Постановка проблеми. В сучасному світі управління спостерігається швидка трансформація організаційних структур та підходів до управління персоналом. Традиційні моделі менеджменту, які раніше забезпечували стабільність та контроль, виявляються недостатньо гнучкими для адаптації до умов швидких змін на ринку, технологічних інновацій та нових соціальних викликів. У світлі цього важливим є переосмислення класичних підходів до менеджменту, зокрема через інтеграцію елементів гнучкості та адаптивності, що характерні для сучасних організацій. Гібридний менеджмент, який поєднує жорсткі та м'які підходи до управління, стає ключовою моделлю для багатьох сучасних компаній. З одного боку, він передбачає чітке дотримання процедур та структури для досягнення високої продуктивності, з іншого — стимулює розвиток творчого

потенціалу працівників та заохочує їхню участь у прийнятті рішень. Такий підхід дозволяє організаціям залишатися конкурентоспроможними в умовах глобалізації та технологічних змін, при цьому зберігаючи баланс між ефективністю і людським капіталом. Актуальність дослідження гібридного менеджменту полягає в необхідності розробки нових теоретичних підходів, які б враховували як потреби організацій в управлінні складними структурами, так і потреби працівників у більшій автономії та можливостях самореалізації. Відповідь на ці виклики вимагає нових досліджень, що виходять за межі класичних моделей та пропонують інтегровані підходи до управління.

Мета статті. Аналіз теоретичних основ гібридного менеджменту та його ключових підвидів, таких як Agile-менеджмент, Lean-менеджмент, холакратія та цифровий менеджмент. Стаття спрямована на дослідження того, як ці підходи поєднуються в сучасних організаціях і яким чином вони допомагають ефективніше відповідати на сучасні виклики управління. Автор також має на меті продемонструвати, як філософські засади управління можуть сприяти створенню більш збалансованих і продуктивних організаційних структур, що одночасно забезпечують ефективність і розвиток людського капіталу.

Методологічний підхід. Наше дослідження гібридного менеджменту ґрунтується на аналізі ключових філософських концепцій управління, які дозволяють осмислити взаємодію жорстких та м'яких підходів у сучасних організаціях. Одна з центральних теорій, яка лягла в основу даного дослідження, – це теорія X та Y Дугласа Макгрегора. Вона визначає два типи управлінських підходів: теорія X передбачає жорстке управління та контроль, оскільки працівники вважаються схильними уникати роботи, тоді як теорія Y акцентує увагу на мотивації працівників до самореалізації та прийняття відповідальності, якщо їм надається належна підтримка [28]. Ця концепція допомагає зрозуміти, як елементи м'якого та жорсткого менеджменту можуть поєднуватися в гібридному підході.

Крім того, важливим є звернення до теорій лідерства, зокрема трансформаційного та сервісного лідерства. Трансформаційне лідерство підкреслює роль лідера в натхненні та розвитку працівників, що узгоджується з м'яким підходом до управління, де увага зосереджена на довірі та співпраці [10]. Натомість сервісне лідерство акцентує увагу на підтримці та допомозі працівникам у досягненні їхніх цілей, що також співзвучно гуманістичним підходам у менеджменті [17].

У фокусі дослідження також знаходиться гуманістичний менеджмент, який орієнтується на повагу до людської гідності та моральних цінностей в управлінні [31]. Цей підхід підкреслює необхідність створення умов для розвитку особистого та професійного потенціалу працівників, що робить його важливим елементом гібридного менеджменту, де поєднуються вимоги до продуктивності з увагою до людського капіталу.

Одним із наріжних каменів дослідження є етика управління, яка займається питаннями моральної відповідальності лідерів та організацій. В етичному контексті управління йдеться про забезпечення справедливості, рівноправності та добросовісності в процесах прийняття рішень та побудови організаційних структур [38]. З огляду на це, гібридний менеджмент прагне досягти не тільки економічних, але й етичних цілей, створюючи баланс між результативністю та людськими потребами.

Для аналізу концепцій, описаних у статті, використовуються кілька дослідницьких методів. Зокрема, застосовується діалектичний метод, який дозволяє дослідити суперечності між різними підходами до управління, їхню взаємодію та синтез у рамках гібридного менеджменту. Це особливо важливо для осмислення протиріч між жорсткими та м'якими підходами. Критичний аналіз використовується для оцінки ефективності та обмежень різних підходів до управління, таких як класичний, гуманістичний та цифровий менеджмент. Цей метод допомагає виявити сильні та слабкі сторони кожного підходу з філософської та практичної точок зору. Крім того, застосовується порівняльний метод, який дозволяє провести паралелі між різними теоріями менеджменту та їхнім практичним втіленням у сучасних організаціях. Порівняння таких підходів, як Agile-менеджмент, Lean-менеджмент та холакратія, допомагає краще зрозуміти, як вони можуть співіснувати в рамках гібридного підходу.

Гібридний менеджмент: визначення і філософські основи. В. Андрущенко відзначає: "Сучасний світ, що стоїть перед загрозою критичного загострення глобальних проблем, потребує, окрім науково-інноваційних механізмів їх подолання ... ще гуманітарно-концептуального осмислення феноменологічного підґрунтя засобів і чинників об'єднання людства навколо їх вирішення. Загострення глобальних проблем залишає людству досить мало часу на їх вирішення" [1, с. 397]. Дійсно, у контексті сучасного менеджменту ці виклики вимагають не лише технічних або управлінських рішень, але й більш глибокого філософського розуміння взаємодії людей та технологій, соціальних та культурних аспектів управління. Гібридний менеджмент, поєднуючи різні підходи, дозволяє не лише оптимізувати процеси в організаціях, але й інтегрувати етичні та гуманістичні аспекти в управлінські рішення, що є необхідним в умовах глобальних криз. Це

осмислення допомагає керівникам не лише досягати короткострокових цілей, але й будувати стратегії, спрямовані на сталий розвиток та вирішення глобальних проблем, що відповідає сучасним потребам людства в умовах обмеженого часу на їх вирішення.

Гібридний менеджмент є сучасною концепцією, яка поєднує в собі елементи жорсткого та м'якого управлінських підходів для досягнення максимальних результатів. Теоретично це визначається як модель управління, яка інтегрує жорстку структуру та контроль для забезпечення ефективності разом із гнучкістю та людською орієнтацією для підвищення мотивації і творчого потенціалу працівників [12, с. 110]. Гібридний менеджмент передбачає одночасне використання структурованих, процесно орієнтованих методів і методів, що стимулюють автономію та розвиток працівників, що дає змогу адаптуватися до різних організаційних середовищ [7, с. 25]. Цей підхід базується на розумінні того, що жодна управлінська модель не є універсальною, а гібридизація забезпечує більш ефективну реакцію на сучасні виклики.

Як слушно стверджують В. Вашкевич та О. Кивлюк, “перспективним напрямом розвитку освіти ми вважаємо міждисциплінарність та навіть міжгалузевість (педагогіка, економіка, управління) в дослідженнях шляхів розвитку освіти” [2, с. 18]. Ця думка є надзвичайно актуальною в контексті гібридного менеджменту, оскільки управлінські підходи, що поєднують різні дисципліни, дозволяють краще зрозуміти та вирішувати сучасні проблеми. Гібридний менеджмент, як і міждисциплінарні підходи в освіті, вимагає інтеграції різних методів і концепцій – від економічної ефективності до гуманістичних принципів управління. Застосування міждисциплінарності в гібридному управлінні дозволяє організаціям більш гнучко реагувати на виклики, які виникають в умовах глобалізації та технологічних змін. Це особливо важливо для розвитку освітніх систем, де необхідно поєднувати традиційні педагогічні підходи з сучасними управлінськими практиками та економічними моделями для забезпечення сталого розвитку.

Аналіз показує, що ключовими філософськими концепціями, які підтримують гібридний підхід, є баланс між індивідуальною свободою та відповідальністю, концепція справедливості, етика управління, прагматизм та ситуаційний підхід. Зупинимось на них детальніше.

Однією з центральних ідей є баланс між індивідуальною свободою та відповідальністю. Цей баланс часто базується на принципах гуманістичного менеджменту, що підкреслює необхідність створення умов для самореалізації працівників, але водночас вимагає чіткого визначення меж їхньої відповідальності [31, с. 27]. Концепція свободи в управлінні має філософське підґрунтя в ідеях Джона Стюарта Мілля про індивідуальну автономію. Це особливо важливо в умовах, коли організаціям необхідно балансувати між потребами ефективності та необхідністю надати працівникам простір для творчості та саморозвитку [27, с. 322].

Концепція справедливості є ключовою в гібридному менеджменті, особливо в контексті справедливого розподілу ресурсів, визнання заслуг і можливостей для працівників. Основи цієї концепції можна знайти у роботах Джона Ролза, який у своїй “Теорії справедливості” підкреслює, що соціальні та економічні нерівності повинні бути організовані так, щоб вони приносили найбільшу вигоду найменш привілейованим членам суспільства [33, с. 325-326]. У контексті управління це означає, що лідери мають забезпечувати не лише результативність, але й підтримку соціальної рівності та справедливості в робочих процесах [16, с. 400]. Справедливість у гібридному менеджменті також перегукується з етичними принципами справедливого розподілу відповідальності та підтримки колективної взаємодії.

Іншою важливою філософською основою є етика управління, яка безпосередньо стосується моральних обов'язків керівників у прийнятті рішень та забезпеченні добробуту працівників [38]. Етика в управлінні ґрунтується на філософії добродесності Аристотеля, згідно з якою керівник повинен не тільки досягати стратегічних цілей, але й дотримуватися моральних принципів [3]. Це вимагає від управлінців приймати рішення, які сприяють як інтересам організації, так і інтересам її працівників, підтримуючи атмосферу довіри та співпраці [13]. Етика управління також має важливе значення у створенні етичних корпоративних культур, які є невід'ємною частиною гібридного підходу.

Прагматизм є ще однією важливою філософською основою гібридного менеджменту. Він акцентує увагу на практичних результатах і гнучкості в управлінні [24]. У гібридному менеджменті прагматизм проявляється у здатності керівників адаптуватися до змін і обирати оптимальні підходи залежно від ситуації. Це також відображає ідеї ситуаційного підходу, що стверджує, що жоден управлінський підхід не може бути універсальним для всіх умов, і рішення повинні прийматися з урахуванням конкретних обставин [19, с. 28]. Таким чином, ситуаційний підхід дозволяє поєднувати жорсткі та м'які методи управління в залежності від умов, у яких перебуває організація [14, с. 301].

Основні підвиди гібридного менеджменту. Першим підвидом є Agile-менеджмент, що особливо ефективно використовується в умовах швидких змін та необхідності високої адаптивності. *Agile-підхід* виник наприкінці 1990-х років як відповідь на обмеження традиційних методів управління проектами, які були надто бюрократичними та негнучкими для динамічних ринкових

умов [20]. Основою Agile-менеджменту є “Маніфест Agile”, який було опубліковано в 2001 році, підкреслюючи важливість людей та їхньої взаємодії, гнучкості у реагуванні на зміни та орієнтації на результат через постійну співпрацю з клієнтом [4]. Цей підхід спочатку розроблявся для програмного забезпечення, але швидко поширився на інші сфери через свою здатність адаптуватися до складних і мінливих умов.

Філософські основи Agile-менеджменту ґрунтуються на кількох ключових концепціях. Однією з них є гнучке мислення або “adaptability”, що передбачає постійну готовність до змін та здатність швидко реагувати на нові виклики. Ця концепція базується на ідеях адаптивного управління, що припускає, що керівники повинні постійно оцінювати та коригувати свої стратегії залежно від зовнішніх і внутрішніх умов [8, с.101]. Вплив самоорганізації також є важливим аспектом філософії Agile. Ідея самоорганізації передбачає, що команди повинні мати автономію для прийняття рішень і самостійної організації своєї роботи, що ґрунтується на філософських засадах колективного інтелекту та розподіленого управління [39]. Це дозволяє створювати гнучкі структури, які адаптуються до нових викликів, підвищуючи ефективність і швидкість прийняття рішень.

Філософське підґрунтя Agile також можна побачити у впливі прагматизму, що спрямований на досягнення практичних результатів через поступове вдосконалення процесів та постійний зворотний зв'язок [24, с. 250]. Agile підхід також тісно пов'язаний із Lean-менеджментом, оскільки обидва вони прагнуть усунути непотрібні процеси і сфокусуватися на створенні цінності для клієнта через безперервне вдосконалення [42, с. 130].

У контексті гібридного менеджменту Agile підхід має особливу цінність завдяки своїй здатності бути адаптивним та підтримувати високий рівень залученості працівників, зберігаючи при цьому необхідну структурованість та контроль. Адаптація Agile до гібридного менеджменту полягає в інтеграції його принципів у загальну структуру управління, де поряд з гнучкістю зберігаються елементи жорсткого контролю, необхідного для досягнення організаційних цілей. У гібридному менеджменті Agile-команди можуть працювати у рамках більших структур, що дотримуються традиційних методів управління, проте при цьому вони зберігають високий рівень автономії та здатність до самоорганізації [34, с. 41-42]. Це дозволяє великим організаціям використовувати переваги Agile-підходу для підвищення гнучкості у реалізації проєктів, одночасно зберігаючи загальну стратегічну орієнтацію та контроль над ресурсами. Практичні аспекти адаптації Agile до гібридного менеджменту включають впровадження таких інструментів, як *скрам* та *канбан*, які дозволяють структурувати роботу команди і забезпечувати прозорість процесів [36, с. 10]. Такі інструменти сприяють забезпеченню дисципліни у рамках гнучкого підходу, що дозволяє командам залишатися орієнтованими на результат, але водночас залишатися гнучкими у реагуванні на зміни.

Другим підвидом гібридного менеджменту є *Lean-менеджмент* (ощадливе управління), яке фокусується на мінімізації відходів і максимізації цінності для клієнта через оптимізацію процесів. Концепція Lean бере свої корені з виробничої системи Toyota, розробленої у післявоєнній Японії. Її засновники, Таїчі Оно та Шигео Шинго, прагнули створити систему, яка б забезпечувала високий рівень продуктивності при мінімальних витратах та оптимальному використанні ресурсів [42, с. 16-17]. Ця система стала відомою як Toyota Production System (TPS) і послужила основою для створення концепції Lean, що згодом поширилася по всьому світу. Lean-менеджмент орієнтований на створення безперервного потоку цінностей для клієнта, усунення неефективностей у процесах та активне залучення працівників до постійного вдосконалення (Kaizen) [30, с. 100].

Філософія Lean-менеджменту ґрунтується на декількох ключових принципах, серед яких головними є мінімізація втрат та прагнення до максимальної ефективності. Це відображає прагматичний підхід до управління, що наголошує на важливості результатів та практичної користі [24]. Одним із центральних елементів Lean є концепція *Муда*, що в японській мові означає “марнотратство”. Lean-підхід визначає сім основних видів втрат, які мають бути усунені для підвищення ефективності: надмірне виробництво, очікування, зайві рухи, транспортування, надлишкові запаси, дефекти та перевиробництво [26, с. 170].

Філософські засади Lean також включають етику ощадливості, яка підкреслює важливість раціонального використання ресурсів. Це корениться в ідеї, що управління має бути спрямоване не тільки на досягнення фінансових результатів, але й на ефективне використання наявних ресурсів без марнотратства [21, с. 995]. Етика ощадливості у Lean підході можна співвіднести з ідеями економічної доброчесності Аристотеля, який наголошував на важливості балансу між витратами та результатами [3]. У контексті Lean це означає постійний пошук способів зменшення відходів, що сприяє сталому розвитку як організації, так і суспільства в цілому.

Іншою важливою філософською основою Lean є концепція *Кайдзен* (постійне вдосконалення), яка закликає до безперервного пошуку шляхів підвищення ефективності та якості процесів [23, с. 10]. Ця концепція має глибоке коріння у японській культурі, що цінує поступовий прогрес та спільні зусилля команди для досягнення довгострокових цілей. Такий підхід забезпечує етичне управління, де кожен працівник залучений до вдосконалення процесів, що сприяє розвитку

організаційної культури, заснованої на співпраці та відповідальності.

Lean-менеджмент може успішно інтегруватися у гібридний підхід до управління, оскільки він забезпечує структурованість та дисципліну, необхідні для ефективної роботи, одночасно зберігаючи можливість гнучкої адаптації до змін. В гібридному менеджменті Lean-методи можуть застосовуватися для оптимізації процесів у поєднанні з більш гнучкими підходами, такими як Agile, що дозволяє організаціям швидко реагувати на зміни та уникати затримок у виробництві чи наданні послуг [32, с. 101]. Зокрема, Lean дозволяє мінімізувати витрати часу та ресурсів, зосередившись на досягненні чітко визначених цілей.

Lean-методи, такі як 5S, можуть застосовуватися для забезпечення ефективного управління робочими процесами, створюючи прозорі структури для контролю над потоком робіт [22, с. 167]. Це також сприяє підвищенню продуктивності працівників, оскільки кожен елемент процесу ретельно організований, а потенційні втрати зведені до мінімуму. У контексті гібридного менеджменту Lean допомагає забезпечити баланс між жорсткою структурою і гнучкістю в управлінні, що дозволяє організаціям залишатися конкурентоспроможними в умовах постійних змін [29, с. 66].

Третім підвидом гібридного менеджменту є *холакратія*, що зосереджується на автономії команд і розподілі влади серед учасників організації. Цей підхід дозволяє організаціям функціонувати без традиційної ієрархії керівництва, замінюючи її системою самоврядних “кіл” або груп, що відповідають за конкретні функції [35, с. 13-14]. Кожне коло має власні ролі, визначені на основі компетенцій, а не посадових зобов'язань, що робить організацію більш гнучкою і здатною до швидкої адаптації. Такий підхід спрямований на розширення можливостей працівників для самостійного прийняття рішень і відповідальності за результат, що робить його ідеальним для інноваційних середовищ або сфер діяльності, що потребують високого рівня креативності.

Філософські засади холакратії включають концепції колективного прийняття рішень, самоуправління та відповідальності кожного за результат. Основна ідея полягає в тому, що кожен учасник організації має не лише право, але й обов'язок брати участь у прийнятті рішень, що стосуються його робочих завдань і ролей. Це перегукується з філософією колективного інтелекту [39], яка стверджує, що групи можуть приймати більш ефективні рішення, ніж окремі індивіди, завдяки поєднанню різних поглядів і досвіду. Таке колективне прийняття рішень є одним з основних принципів холакратії, де влада і відповідальність розподіляються між працівниками, що сприяє більш ефективній роботі організації в умовах невизначеності та змін.

Концепція самоуправління у холакратії ґрунтується на ідеї, що працівники мають достатню компетентність для самостійного прийняття рішень у рамках своїх ролей без потреби у постійному контролі з боку керівництва [25, с. 200]. Це також пов'язано з ідеями автономії та свободи волі, де кожен індивід має можливість брати активну участь у процесах управління, що створює більше відчуття відповідальності за власні дії. Така філософія нагадує концепцію “відповідальної свободи” в теоріях управління, що підкреслює баланс між свободою дій і відповідальністю за їх наслідки [18, с. 102]. Холакратія створює структуру, де кожен працівник не тільки має свободу, але й мусить нести відповідальність за успіх або невдачу свого внеску в загальну справу. Важливим аспектом холакратії є також відповідальність кожного за результат, яка передбачає, що працівники повинні не лише виконувати свої завдання, але й бути готовими до того, що їхні рішення впливають на загальну роботу організації. Це перекликається з філософією інтегрального підходу, де всі члени організації сприймаються як активні учасники, відповідальні за колективний успіх [41, с. 101]. В холакратії немає центральної фігури, яка приймає рішення, а відповідальність за результат розподіляється між усіма учасниками на основі їхніх ролей та обов'язків.

Одним із ключових викликів для холакратії є питання, як вона може співіснувати з жорстким контролем у рамках гібридного менеджменту. У класичних підходах до управління контроль часто базується на ієрархічних структурах, де рішення спускаються згори вниз. У випадку з холакратією це неможливо, оскільки структура децентралізована, і рішення приймаються всередині кожного кола. Проте в гібридному менеджменті ці підходи можуть бути успішно інтегровані, коли контроль зберігається на рівні визначення стратегічних цілей та ключових показників ефективності, тоді як операційні рішення делегуються командам [5, с. 40]. Це дозволяє зберігати гнучкість і автономію на рівні виконання завдань, але водночас забезпечувати жорсткий контроль над загальною стратегією та ресурсами. У гібридному менеджменті холакратія може співіснувати з жорстким контролем завдяки впровадженню чітких метрик оцінки результатів і регулярного зворотного зв'язку між різними рівнями управління. Наприклад, холакратичні кола можуть бути відповідальними за виконання конкретних функцій або проєктів, тоді як контроль залишається за вищим рівнем керівництва, яке забезпечує відповідність діяльності загальній стратегії організації [35, с. 32]. Це створює баланс між децентралізацією та необхідною структурованістю, що є основною ідеєю гібридного підходу до управління.

Четвертим підвидом гібридного менеджменту можна вважати *цифровий менеджмент*, або управління, що використовує цифрові технології для оптимізації процесів. Технології, такі як

штучний інтелект, великі дані, аналітика та автоматизація, радикально змінюють традиційні підходи до управління. Завдяки цифровим інструментам керівники можуть швидше приймати рішення, краще прогнозувати ринкові тенденції та ефективніше контролювати внутрішні процеси організації [40, с. 30]. Інструменти аналітики даних дозволяють знижувати рівень невизначеності та мінімізувати ризики, що раніше було значною проблемою для організацій. Такі технології, як хмарні платформи, забезпечують легкий доступ до інформації та ресурсів у будь-який час і в будь-якому місці, що сприяє ефективнішому управлінню командами та проектами.

З розвитком цифрових технологій у сфері менеджменту виникає низка філософських питань, пов'язаних із балансом між автоматизацією та людським фактором. Одне з головних питань стосується того, наскільки автоматизація може та повинна замінити людські рішення в управлінні. З одного боку, технології штучного інтелекту та автоматизації значно підвищують продуктивність і дозволяють виконувати складні розрахунки та операції з високою швидкістю, зменшуючи людські помилки [9, с. 205]. З іншого боку, з'являються побоювання щодо зниження ролі людського фактора у прийнятті рішень, адже такі риси, як емоційний інтелект, креативність та етика, залишаються унікальними для людини [11, с. 63].

Філософські дебати щодо цього питання можуть бути пов'язані з концепціями *технологічного детермінізму* та *гуманізму*. Технологічний детермінізм передбачає, що технології безпосередньо впливають на соціальні та організаційні зміни, спрямовуючи їх у певному напрямку [37, с. 31]. Гуманістичні погляди, натомість, стверджують, що технології мають бути лише інструментом, який людина використовує для покращення свого життя та роботи, а не засобом, який керує нею. У контексті управління це означає, що технології мають служити для підтримки та доповнення людських можливостей, а не повністю замінити людський фактор. Виникає ключове питання: *до якої міри технології можуть та повинні впливати на процеси прийняття рішень, і як це вплине на етичні аспекти управління?*

У рамках гібридного менеджменту досягнення балансу між цифровими інструментами та людськими ресурсами є вирішальним. Гібридний підхід дозволяє організаціям використовувати переваги автоматизації для оптимізації рутинних завдань, таких як обробка даних, планування та контроль якості, водночас зберігаючи ключову роль за людським фактором у стратегічному прийнятті рішень та управлінні командою [6, с. 104]. Важливо зрозуміти, що цифрові технології можуть значно покращити операційну ефективність, але для забезпечення інновацій та підтримки здорової корпоративної культури необхідні людські навички, такі як комунікація, співпраця та лідерство.

Зокрема, у гібридному управлінні цифрові інструменти можуть допомагати у зборі та аналізі великих обсягів даних для прийняття обґрунтованих рішень, проте кінцеве рішення часто повинно залишатися за людьми, особливо коли йдеться про етичні дилеми чи питання, що потребують креативності та інтуїції [40]. Технології також можуть використовуватися для підтримки співпраці у віддалених командах через використання хмарних сервісів, інструментів для відеоконференцій та платформ управління проектами. Однак керівництво має гарантувати, що ці інструменти використовуються не для повного контролю над працівниками, а для забезпечення їхньої підтримки та ефективної взаємодії.

На нашу думку, це питання стосується пошуку золотієї середини між технологічним прогресом і збереженням людської сутності в управлінні. Наприклад, автоматизація може виконувати повторювані завдання, але такі речі, як мотивація працівників, підтримка корпоративної культури та етичні рішення, потребують людського втручання [15, с. 105]. Таким чином, у гібридному менеджменті цифрові технології повинні розглядатися як інструмент для підвищення ефективності та гнучкості, але не як заміна людському керівництву та відповідальності.

Критика м'якого та жорсткого підходів у менеджменті. М'який підхід до менеджменту, хоч і привабливий своєю увагою до людського капіталу, має певні обмеження, що можуть впливати на загальну ефективність організації. Одна з головних критик м'якого менеджменту полягає в тому, що надмірна орієнтація на мотивацію, благополуччя та потреби працівників може знижувати увагу до результативності та чітких показників продуктивності. У деяких випадках надмірна ліберальність у роботі з персоналом може призвести до втрати дисципліни та контролю за досягненням цілей. Крім того, через акцент на співпраці і рівноправності, керівники можуть стикатися з труднощами в прийнятті швидких і непопулярних рішень, що може негативно вплинути на ефективність процесів, особливо у кризових ситуаціях. Таким чином, м'який менеджмент може виявитися недостатньо жорстким для підтримки високої результативності в умовах постійного тиску та конкуренції.

Жорсткий підхід, навпаки, зосереджений на чітких структурах, дисципліні та контролі, але він також має свої недоліки. Однією з основних критик жорсткого менеджменту є те, що надмірний контроль і бюрократія можуть пригнічувати креативність та ініціативність працівників. Жорстка структура часто не дозволяє швидко адаптуватися до змін, що є критичним у сучасних динамічних

умовах. Працівники, які перебувають у такій системі, можуть відчувати брак автономії, що знижує їхню мотивацію та сприяє розвитку апатії до роботи. Крім того, через сувору вертикальну ієрархію управління може страждати комунікація між рівнями організації, що уповільнює процес прийняття рішень і знижує загальну гнучкість організації. У деяких випадках це також може призводити до зростання плинності кадрів, коли талановиті працівники шукають більш гнучкі та творчі умови праці.

Гібридний підхід до менеджменту пропонує рішення цих проблем, поєднуючи переваги обох моделей і компенсуючи їхні слабкі сторони. Він дозволяє зберегти необхідний рівень контролю та структурованості, який забезпечує досягнення цілей і підтримання дисципліни, але водночас надає достатньо гнучкості для інновацій і самостійності працівників. У гібридній моделі керівники можуть використовувати жорсткі методи для підтримки операційної ефективності та контролю, але зберігати м'який підхід до управління людськими ресурсами, стимулюючи їхню креативність і мотивацію. Цей баланс дає змогу організаціям адаптуватися до змінних умов, зберігаючи як продуктивність, так і задоволеність працівників, що особливо важливо в умовах сучасного ринку.

Взаємодія підвидів гібридного менеджменту в сучасних організаціях. У сучасних організаціях гібридний менеджмент стає ключовою управлінською моделлю, яка дозволяє ефективно поєднувати різні підходи для досягнення як операційної ефективності, так і гнучкості в адаптації до змін. Одним із найпопулярніших комбінацій є взаємодія Agile та Lean, які доповнюють один одного, створюючи гармонійну систему управління. Agile і Lean мають спільні риси, такі як орієнтація на клієнта, усунення непотрібних процесів і зосередженість на створенні цінності. Однак вони акцентують увагу на різних аспектах управління. Lean більше спрямований на оптимізацію процесів, зменшення втрат та підвищення ефективності шляхом вдосконалення стандартних операцій. Agile, у свою чергу, більше фокусується на гнучкості, швидкому реагуванні на зміни та постійному вдосконаленні через короткі ітерації. У межах гібридного управління ці два підходи можуть доповнювати один одного, забезпечуючи баланс між стабільністю процесів і гнучкістю для змін. Lean може використовуватися для стандартизації рутинних операцій і усунення непотрібних елементів, що сприяє ефективному використанню ресурсів. Водночас Agile може бути застосований для управління інноваційними проєктами, де необхідна адаптивність і можливість швидкої корекції стратегії залежно від результатів кожного етапу. Таким чином, організації можуть зберегти чітку структуру у виробничих процесах за допомогою Lean і впроваджувати Agile для гнучкого управління проєктами, що дає змогу краще адаптуватися до зовнішніх змін.

Холакратія та цифровий менеджмент також можуть ефективно взаємодіяти в рамках гібридного підходу. Холакратія дозволяє організаціям відмовитися від традиційної ієрархії на користь децентралізованої системи, де рішення приймаються на рівні команд. Це створює високий рівень автономії, де кожен працівник може брати активну участь у процесах управління, що сприяє швидкості прийняття рішень та підвищенню відповідальності. Поєднання холакратії з цифровим менеджментом дозволяє підвищити ефективність за рахунок автоматизації рутинних процесів та збору даних для прийняття рішень. Цифрові інструменти можуть використовуватися для створення прозорості в організації, забезпечуючи доступ до необхідної інформації для кожного члена команди, що сприяє швидшому виконанню завдань. Автоматизація може також зменшити потребу в адміністративному контролі, що відповідає принципам холакратії, де немає чітко визначених керівників, а рішення приймаються спільно. Це дозволяє організаціям зберегти гнучкість у реагуванні на зміни та водночас використовувати потужність технологій для підвищення ефективності та зниження витрат. Така комбінація особливо актуальна для організацій, що працюють у динамічних середовищах, де необхідно швидко адаптуватися до змін, але при цьому забезпечувати стабільність операційних процесів. Завдяки холакратії можна створити культуру відповідальності та залученості, а цифрові технології дозволяють підвищити продуктивність та скоротити час на виконання рутинних завдань.

Адже як слушно зазначає В. Андрущенко, «свого розв'язання потребує й проблема збільшення дистанції між інноваційними освітніми проєктами, кількість яких останнім часом зростає у геометричній прогресії, і можливостями їхньої реалізації. Як правило, вони потребують докорінних змін у системі освіти: створення нової інфраструктури, яка була б здатна забезпечити реалізацію інноваційного проєкту, запровадження нових стратегій управління» [1, с. 61]. Ця думка чітко відображає одну з головних проблем, з якими стикається сучасний гібридний менеджмент. Інноваційні освітні проєкти, як і вказує В. Андрущенко, часто вимагають масштабних змін у структурі управління, а це прямо вказує на необхідність гібридного підходу, який може забезпечити баланс між новаторськими ідеями та здатністю організацій адаптуватися до цих змін. Гібридний менеджмент у цьому контексті стає ідеальним інструментом для впровадження інновацій, оскільки дозволяє гнучко реагувати на виклики і водночас підтримувати необхідну стабільність у реалізації проєктів. Застосування нових стратегій управління, таких як інтеграція цифрових технологій та холакратії, дозволяє ефективно адаптуватися до нових вимог і забезпечувати успішну реалізацію інноваційних освітніх проєктів, які потребують як структурних змін, так і нових підходів до управління людськими

ресурсами та інфраструктурою.

Висновки. Гібридний менеджмент, поєднуючи жорсткі та м'які підходи до управління, зіштовхується з низкою етичних викликів, які вимагають філософського осмислення. Одним із ключових питань є баланс між контролем і свободою працівників. З одного боку, жорсткий контроль та ієрархічні структури можуть бути необхідними для забезпечення операційної ефективності та дотримання стратегічних цілей. Однак надмірний контроль може призвести до придушення ініціативності та творчості працівників, обмежуючи їхню автономію. Це питання зосереджується на етичній дилемі між потребою організації у стабільності та прагненням індивіда до самореалізації. Ще одним важливим етичним викликом у гібридному управлінні є конфіденційність даних, особливо в контексті цифрового менеджменту. Сучасні цифрові інструменти дозволяють збирати величезну кількість даних про працівників, їхню продуктивність та поведінку. Це відкриває нові можливості для контролю та оптимізації роботи, але водночас піднімає питання етики збереження конфіденційності. Організації, що використовують цифрові технології для моніторингу діяльності працівників, повинні балансувати між забезпеченням ефективності та захистом особистої інформації. Постає питання: де проходить межа між законним моніторингом та вторгненням у приватне життя працівників? Вирішення цієї дилеми потребує розробки етичних стандартів, які будуть регулювати використання даних у корпоративному середовищі. Крім того, гібридний менеджмент часто стикається з питаннями соціальної відповідальності, особливо в умовах глобалізації. Як організація повинна розподіляти ресурси між різними групами працівників? Чи має вона дбати про добробут своїх співробітників у різних країнах однаковою мірою, навіть якщо економічні та культурні контексти значно відрізняються? Це питання вимагає переосмислення традиційних підходів до етики в управлінні, зокрема у світлі глобальної інтеграції та зростання впливу корпорацій на суспільство.

Перспективи розвитку гібридного менеджменту пов'язані з подальшою еволюцією технологій та змінами в корпоративній культурі. Один із найбільш вагомих напрямків розвитку – це вплив штучного інтелекту на управлінські процеси. Зі зростанням автоматизації та впровадженням штучного інтелекту в процеси прийняття рішень виникає питання: чи можуть машини приймати рішення, що потребують етичного осмислення? Наприклад, алгоритми можуть бути ефективними у прийнятті рутинних рішень, проте в ситуаціях, що вимагають морального вибору або оцінки людських потреб, роль людини залишається незамінною. Філософське питання, яке постає в цьому контексті, полягає у межах використання штучного інтелекту в управлінні: до якої міри технології можуть брати на себе функції керівників, не знижуючи при цьому етичної складової управління?

Зміни в корпоративній культурі також відіграють важливу роль у розвитку гібридного менеджменту. Сучасні організації дедалі більше орієнтуються на створення інклюзивних середовищ, де враховуються різні точки зору, культури та соціальні досвіди. Це означає, що майбутні моделі гібридного менеджменту повинні адаптуватися до нових вимог працівників, які очікують більшої автономії, гнучкості та етичної відповідальності від своїх роботодавців. Такі зміни в корпоративній культурі можуть стимулювати розвиток нових підходів до управління, де збалансовані як економічні інтереси організацій, так і соціальні та етичні потреби їхніх працівників.

Глобалізація також виступає важливим фактором, який впливає на розвиток гібридного менеджменту. З розвитком міжнародної співпраці та зростанням глобальних ринків організації стикаються з необхідністю адаптації до різних культурних контекстів. Це вимагає від керівників розуміння не тільки економічних, але й культурних, соціальних та політичних умов, у яких діє організація. Філософське осмислення глобалізації в управлінні полягає у пошуку нових способів інтеграції локальних і глобальних цінностей, що дозволяє створювати більш гнучкі та відповідальні моделі управління.

Список використаних джерел:

1. Андрущенко, ВП, Андрущенко, ТВ & Савельєв, ВЛ 2014, *Конституціоналізація освітнього простору Європи: аксіологічний вимір*, Київ : "МП Леся", 460 с.
2. Вашкевич, ВМ & Кивлюк, ОП 2019, 'Екстерналізація освітніх послуг як шлях до розвитку освіти', *збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції "Концептуальні, методологічні та практичні проблеми соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики"*, м. Київ, с. 16-19.
3. Aristotle 1998, *Nicomachean Ethics*, Cambridge : Cambridge University Press, 450 p.
4. Beck, K et al 2001, *Manifesto for Agile Software Development*, Agile Alliance.
5. Bernstein, E, Bunch, J, Canner, N & Lee, M 2016, 'Beyond the holocracy hype', *Harvard Business Review*, Vol. 94, № 7/8, pp. 38-49.
6. Besson, P & Rowe, F 2012, 'Strategizing information systems-enabled organizational transformation: A transdisciplinary review and new directions', *The Journal of Strategic Information Systems*, Vol. 21, № 2, pp. 103-124.
7. Bouchikhi, H & Kimberly, JR 2008, *The Soul of the Corporation: How to Manage the Identity of Your Company*, Philadelphia : Wharton School Publishing, 320 p.

8. Brown, SL & Eisenhardt, KM 1998, *Competing on the Edge: Strategy as Structured Chaos*, Boston : Harvard Business School Press, 296 p.
9. Brynjolfsson, E & McAfee, A 2014, *The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies*, W. W. Norton & Company, 320 p.
10. Burns, JM 1978, *Leadership*, New York : Harper & Row, 530 p.
11. Carr, N 2015, *The Glass Cage: Automation and Us*, W.W. Norton & Company, 276 p.
12. Child, J 2005, *Organization: Contemporary Principles and Practice*, New York : Wiley, 310 p.
13. Ciulla, JB 2014, *Ethics, the Heart of Leadership*, Santa Barbara : Praeger, 239 p.
14. Fiedler, FE 1967, *A Theory of Leadership Effectiveness*, New York : McGraw-Hill, 368 p.
15. Floridi, L 2014, *The Fourth Revolution: How the Infosphere is Reshaping Human Reality*, Oxford University Press, 256 p.
16. Greenberg, J 1990, 'Organizational justice: Yesterday, today, and tomorrow', *Journal of Management*, Vol. 16, № 2, pp. 399-432.
17. Greenleaf, RK 1977, *Servant Leadership: A Journey into the Nature of Legitimate Power and Greatness*, New York : Paulist Press, 370 p.
18. Handy, C 1995, *The Age of Paradox*, Harvard Business School Press, 288 p.
19. Hersey, P & Blanchard, KH 1977, *Management of Organizational Behavior: Utilizing Human Resources*, New Jersey : Prentice-Hall, 672 p.
20. Highsmith, J 2002, *Agile Software Development Ecosystems*, Boston : Addison-Wesley, 458 p.
21. Hines, P, Holweg, M & Rich, N 2004, 'Learning to evolve: A review of contemporary lean thinking', *International Journal of Operations & Production Management*, Vol. 24, № 10, pp. 994-1011.
22. Hirano, H 1995, *5 Pillars of the Visual Workplace: The Sourcebook for 5S Implementation*, Productivity Press, 288 p.
23. Imai, M 1986, *Kaizen: The Key to Japan's Competitive Success*, McGraw-Hill, 259 p.
24. James, W 1987, *Pragmatism*, Cambridge : Harvard University Press, 308 p.
25. Laloux, F 2014, *Reinventing Organizations: A Guide to Creating Organizations Inspired by the Next Stage of Human Consciousness*, Nelson Parker, 382 p.
26. Liker, JK 2004, *The Toyota Way: 14 Management Principles from the World's Greatest Manufacturer*, McGraw-Hill, 330 p.
27. Luthans, F & Youssef, CM 2007, 'Emerging positive organizational behavior', *Journal of Management*, Vol. 33, № 3, p. 321-349.
28. McGregor, D 1960, *The Human Side of Enterprise*, New York : McGraw-Hill, 246 p.
29. Modig, N & Åhlström, P 2012, *This is Lean: Resolving the Efficiency Paradox*, Rheologica Publishing, 172 p.
30. Ohno, T 1988, *Toyota Production System: Beyond Large-Scale Production*, Productivity Press, 143 p.
31. Pirson, M 2017, *Humanistic Management: Protecting Dignity and Promoting Well-Being*, Cambridge : Cambridge University Press, 312 p.
32. Poppendieck, M & Poppendieck, T 2003, *Lean Software Development: An Agile Toolkit*, Addison-Wesley, 240 p.
33. Rawls, J 1971, *A Theory of Justice*, Cambridge : Harvard University Press, 607 p.
34. Rigby, DK, Sutherland, J & Takeuchi, H 2016, 'Embracing Agile', *Harvard Business Review*, Vol. 94, № 5, pp. 40-50.
35. Robertson, BJ 2015, *Holacracy: The New Management System for a Rapidly Changing World*, Henry Holt and Co, 257 p.
36. Schwaber, K & Sutherland, J 2017, *The Scrum Guide*, Scrum Alliance, 22 p.
37. Smith, MR & Marx, L 1994, *Does Technology Drive History? The Dilemma of Technological Determinism*, MIT Press, 312 p.
38. Solomon, RC 1993, *Ethics and Excellence: Cooperation and Integrity in Business*, New York : Oxford University Press, 291 p.
39. Surowiecki, J 2004, *The Wisdom of Crowds*, Anchor Books, 296 p.
40. Westerman, G, Bonnet, D & McAfee, A 2014, *Leading Digital: Turning Technology into Business Transformation*, Harvard Business Review Press, 304 p.
41. Wilber, K 2000, *A Theory of Everything: An Integral Vision for Business, Politics, Science and Spirituality*, Shambhala Publications, 217 p.
42. Womack, JP & Jones, DT 1996, *Lean Thinking: Banish Waste and Create Wealth in Your Corporation*, Simon & Schuster, 400 p.

References:

1. Andrushchenko, VP, Andrushchenko, TV & Saveliev, VL 2014, *Konstytutsializatsiia osvithnoho prostoru Yevropy: aksiolohichniy vymir (Constitutionalization of the educational space of Europe: axiological dimension)*, Kyiv : "MP Lesia", 460 s.
2. Vashkevych, VM & Kyvliuk, OP 2019, 'Eksternalizatsiia osvithnikh posluh yak shliakh do rozvytku osvity (Externalization of educational services as a way to the development of education)', *zbirnyk materialiv III Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii "Kontseptualni, metodolohichni ta praktychni problemy sotsialnoi filosofii, filosofii osvity ta osvithnoi polityky"*, m. Kyiv, c. 16-19.
3. Aristotle 1998, *Nicomachean Ethics*, Cambridge : Cambridge University Press, 450 p.
4. Beck, K et al 2001, *Manifesto for Agile Software Development*, Agile Alliance.
5. Bernstein, E, Bunch, J, Canner, N & Lee, M 2016, 'Beyond the holacracy hype', *Harvard Business Review*, Vol. 94, № 7/8, pp. 38-49.

6. Besson, P & Rowe, F 2012, 'Strategizing information systems-enabled organizational transformation: A transdisciplinary review and new directions', *The Journal of Strategic Information Systems*, Vol. 21, № 2, pp. 103-124.
7. Bouchikhi, H & Kimberly, JR 2008, *The Soul of the Corporation: How to Manage the Identity of Your Company*, Philadelphia : *Wharton School Publishing*, 320 p.
8. Brown, SL & Eisenhardt, KM 1998, *Competing on the Edge: Strategy as Structured Chaos*, Boston : *Harvard Business School Press*, 296 p.
9. Brynjolfsson, E & McAfee, A 2014, *The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies*, W. W. Norton & Company, 320 p.
10. Burns, JM 1978, *Leadership*, New York : *Harper & Row*, 530 p.
11. Carr, N 2015, *The Glass Cage: Automation and Us*. W.W. Norton & Company, 276 p.
12. Child, J 2005, *Organization: Contemporary Principles and Practice*, New York : *Wiley*, 310 p.
13. Ciulla, JB 2014, *Ethics, the Heart of Leadership*, Santa Barbara : *Praeger*, 239 p.
14. Fiedler, FE 1967, *A Theory of Leadership Effectiveness*, New York : *McGraw-Hill*, 368 p.
15. Floridi, L 2014, *The Fourth Revolution: How the Infosphere is Reshaping Human Reality*, Oxford University Press, 256 p.
16. Greenberg, J 1990, 'Organizational justice: Yesterday, today, and tomorrow', *Journal of Management*, Vol. 16, № 2, pp. 399-432.
17. Greenleaf, RK 1977, *Servant Leadership: A Journey into the Nature of Legitimate Power and Greatness*, New York : *Paulist Press*, 370 p.
18. Handy, C 1995, *The Age of Paradox*, Harvard Business School Press, 288 p.
19. Hersey, P & Blanchard, KH 1977, *Management of Organizational Behavior: Utilizing Human Resources*, New Jersey : *Prentice-Hall*, 672 p.
20. Highsmith, J 2002, *Agile Software Development Ecosystems*, Boston : *Addison-Wesley*, 458 p.
21. Hines, P, Holweg, M & Rich, N 2004, 'Learning to evolve: A review of contemporary lean thinking', *International Journal of Operations & Production Management*, Vol. 24, № 10, pp. 994-1011.
22. Hirano, H 1995, *5 Pillars of the Visual Workplace: The Sourcebook for 5S Implementation*, Productivity Press, 288 p.
23. Imai, M 1986, *Kaizen: The Key to Japan's Competitive Success*, McGraw-Hill, 259 p.
24. James, W 1987, *Pragmatism*, Cambridge : *Harvard University Press*, 308 p.
25. Laloux, F 2014, *Reinventing Organizations: A Guide to Creating Organizations Inspired by the Next Stage of Human Consciousness*, Nelson Parker, 382 p.
26. Liker, JK 2004, *The Toyota Way: 14 Management Principles from the World's Greatest Manufacturer*, McGraw-Hill, 330 p.
27. Luthans, F & Youssef, CM 2007, 'Emerging positive organizational behavior', *Journal of Management*, Vol. 33, № 3, p. 321-349.
28. McGregor, D 1960, *The Human Side of Enterprise*, New York : *McGraw-Hill*, 246 p.
29. Modig, N & Åhlström, P 2012, *This is Lean: Resolving the Efficiency Paradox*, Rheologica Publishing, 172 p.
30. Ohno, T 1988, *Toyota Production System: Beyond Large-Scale Production*, Productivity Press, 143 p.
31. Pirson, M 2017, *Humanistic Management: Protecting Dignity and Promoting Well-Being*, Cambridge : *Cambridge University Press*, 312 p.
32. Poppendieck, M & Poppendieck, T 2003, *Lean Software Development: An Agile Toolkit*, Addison-Wesley, 240 p.
33. Rawls, J 1971, *A Theory of Justice*, Cambridge : *Harvard University Press*, 607 p.
34. Rigby, DK, Sutherland, J & Takeuchi, H 2016, 'Embracing Agile', *Harvard Business Review*, Vol. 94, № 5, pp. 40-50.
35. Robertson, BJ 2015, *Holacracy: The New Management System for a Rapidly Changing World*, Henry Holt and Co, 257 p.
36. Schwaber, K & Sutherland, J 2017, *The Scrum Guide*, Scrum Alliance, 22 p.
37. Smith, MR & Marx, L 1994, *Does Technology Drive History? The Dilemma of Technological Determinism*, MIT Press, 312 p.
38. Solomon, RC 1993, *Ethics and Excellence: Cooperation and Integrity in Business*, New York : *Oxford University Press*, 291 p.
39. Surowiecki, J 2004, *The Wisdom of Crowds*, Anchor Books, 296 p.
40. Westerman, G, Bonnet, D & McAfee, A 2014, *Leading Digital: Turning Technology into Business Transformation*, Harvard Business Review Press, 304 p.
41. Wilber, K 2000, *A Theory of Everything: An Integral Vision for Business, Politics, Science and Spirituality*, Shambhala Publications, 217 p.
42. Womack, JP & Jones, DT 1996, *Lean Thinking: Banish Waste and Create Wealth in Your Corporation*, Simon & Schuster, 400 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бережна Світлана Вікторівна	доктор філософських наук, професор, проректор з наукової, інноваційної і міжнародної діяльності, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди (Харків, Україна) e-mail : beregnasv@gmail.com https://orcid.org/0000-0001-7629-2175
Вашкевич Віктор Миколайович	доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики, Український державний університет імені Михайла Драгоманова (Київ, Україна) e-mail : gileya.org.ua@gmail.com https://orcid.org/0000-0002-1312-4315
Горянський Сергій Вікторович	аспірант, Українського державного університету імені Михайла Драгоманова (Київ, Україна) e-mail : horianskyi15@gmail.com https://orcid.org/0009-0004-5483-8519
Заїчко Владислава Валеріївна	Аспірантка, Українського державного університету імені Михайла Драгоманова (Київ, Україна) e-mail : zaichko.vlada@gmail.com https://orcid.org/0000-0003-1199-6117
Зінов'єва Катерина Федорівна	аспірантка, Харківський педагогічний університет імені Г. С. Сковороди (Харків, Україна) e-mail : ekaterinalisishina@gmail.com https://orcid.org/0009-0006-0476-5475
Кийков Олексій Юрійович	кандидат філософських наук, директор дирекції «Дипсервіс», докторант Українського державного університету імені Михайла Драгоманова (Київ, Україна) e-mail : kiykov@ukr.net https://orcid.org/0000-0001-8368-6367
Коваленко Микола Вікторович	аспірант, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди (Харків, Україна) e-mail : 3355400693@mail.gov.ua https://orcid.org/0009-0005-1000-2530
Корж Ганна Вікторівна	кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії, Харківський педагогічний університет імені Г. С. Сковороди (Харків, Україна) e-mail : ganna.korzhi2@hnpu.edu.ua https://orcid.org/0000-0003-2819-353X
Корнієнко Світлана Григорівна	доктор філософських наук, доцент, професор кафедри філософії, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди (Харків, Україна) e-mail : s.pylypenko@hnpu.edu.ua https://orcid.org/0000-0003-3838-7805
Манченко Оксана Вікторівна	асистентка, Національний медичний університет імені О. О. Богомольця (Київ, Україна) e-mail : 7manover@gmail.com https://orcid.org/0000-0002-5461-6586
Панченко Леся Миколаївна	кандидат філософських наук, професор, Український державний університет імені Михайла Драгоманова (Київ, Україна) e-mail : rada@npu.edu.ua https://orcid.org/0000-0001-8436-1206

-
- Педченко Максим Юрійович** аспірант, Українського державного університету імені Михайла Драгоманова (Київ, Україна)
e-mail : backj815@gmail.com
https://orcid.org/0009-0001-0914-3855
-
- Притула Олександр Леонтійович** кандидат педагогічних наук, доцент, професор кафедри теорії та методики фізичної культури і спорту Запорізького національного університету (Запоріжжя, Україна)
e-mail : prityla1970@ukr.net
https://orcid.org/0000-0001-8800-8207
-
- Пустовіт Світлана Віталіївна** доктор філософських наук, професор, професор кафедри фундаментальних дисциплін та інформатики, Національний університет охорони здоров'я України імені П. Л. Шупика (Київ, Україна)
e-mail : pustovit-sv@ukr.net
https://orcid.org/0000-0001-5104-8491
-
- Радіонова Наталія Василівна** доктор філософських наук, професор, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди (Харків, Україна)
e-mail : radionova_natali@i.ua
https://orcid.org/0000-0001-7624-5539
-
- Триняк Майя Вікторівна** доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (Харків, Україна)
e-mail : may1973Trynyak@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-4981-8535
-
- Чепегін Ігор Вікторович** аспірант кафедри філософії, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди (Харків, Україна)
e-mail: cheraigor3@gmail.com
http://orcid.org/0000-0001-8315-8978
-

AUTHORS

Svitlana Berezhna	Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Pro-rector from Scientific, Innovative and International Activities, H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University (Kharkiv, Ukraine) e-mail : beregnasv@gmail.com https://orcid.org/0000-0001-7629-2175
Viktor Vashkevich	Head of the Department of Social Philosophy, Philosophy of Education and Educational Policy, Dragomanov Ukrainian State University (Kyiv, Ukraine) e-mail : gileya.org.ua@gmail.com https://orcid.org/0000-0002-1312-4315
Serhii Horianskyi	PhD student, Dragomanov Ukrainian State University (Kyiv, Ukraine) e-mail : horianskyi15@gmail.com https://orcid.org/0009-0004-5483-8519
Vladislava Zaichko	PhD student, Dragomanov Ukrainian State University (Kyiv, Ukraine) e-mail : zaichko.vlada@gmail.com https://orcid.org/0000-0003-1199-6117
Kateryna Zinovieva	PhD student, H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University (Kharkiv, Ukraine) e-mail : ekaterinalisishina@gmail.com https://orcid.org/0009-0006-0476-5475
Oleksii Kyikov	Candidate of Philosophical Sciences, Director of the "Dipservis" Directorate, doctoral student of Drahomanov Ukrainian State University (Kyiv, Ukraine) e-mail : kyikov@ukr.net https://orcid.org/0000-0001-8368-6367
Mykola Kovalenko	PhD student of the Department of Philosophy, H. S. Scovoroda Kharkiv National Pedagogical (Kharkiv, Ukraine) e-mail : 3355400693@mail.gov.ua https://orcid.org/0009-0005-1000-2530
Hanna Korzh	PhD in Philosophy, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Philosophy, H.S. Skovoroda Kharkiv Pedagogical University (Kharkiv, Ukraine) e-mail : ganna.korzh12@hnpu.edu.ua https://orcid.org/0000-0003-2819-353X
Svitlana Korniienko	Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Philosophy, H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University (Kharkiv, Ukraine) e-mail : s.pylypenko@hnpu.edu.ua https://orcid.org/0000-0003-3838-7805
Oksana Manchenko	Assistant, Bogomolets National Medical University (Kyiv, Ukraine) e-mail : 7manover@gmail.com https://orcid.org/0000-0002-5461-6586
Lesya Panchenko	PhD in Philosophy, Professor, Dragomanov Ukrainian State University (Kyiv, Ukraine) e-mail : rada@npu.edu.ua https://orcid.org/0000-0001-8436-1206
Maksym Pedchenko	PhD student, Dragomanov Ukrainian State University (Kyiv, Ukraine) e-mail : backj815@gmail.com https://orcid.org/0009-0001-0914-3855
Olexandr Prytula	PhD in Pedagogy, Professor of the Department of Theory and Methodology of Physical Culture and Sports at the Zaporizhia National University (Zaporizhia, Ukraine) e-mail : prytula1970@ukr.net https://orcid.org/0000-0001-8800-8207

-
- Svitlana Pustovit** Doctor of Philosophy, Professor, Professor of Fundamental Disciplines and Informatics Department, Shupyk National Healthcare University of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
e-mail : pustovit-sv@ukr.net
https://orcid.org/0000-0001-5104-8491
-
- Nataliia Radionova** Doctor of Philosophical Sciences, Professor, H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University (Kharkiv, Ukraine)
e-mail : radionova_natali@i.ua
https://orcid.org/0000-0001-7624-5539
-
- Maya Trynyak** Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Professor, Department of Philosophy, H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University (Kharkiv, Ukraine)
e-mail : maya1973Trynyak@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-4981-8535
-
- Igor Chepyegin** PhD student at the Department of Philosophy, H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University (Kharkiv, Ukraine)
e-mail: chepaigor3@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-8315-8978
-

**ІНДЕКСУВАННЯ ВИДАННЯ
“ОСВІТНІЙ ДИСКУРС: ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ”**

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕННЯ ТА ПОДАННЯ РУКОПISУ ДО НАУКОВОГО ВИДАННЯ “ОСВІТНІЙ ДИСКУРС: ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ”

1. Мова написання рукопису статті: українська, російська, англійська, німецька, французька, польська.
2. Рукопис статті подається до редакції у формі: файлу рукопису, який надсилається на електронну адресу редакції *journal.discourse@gmail.com* у форматі “Автор-Назвастатті.doc”.
3. Рукопис статті, підписаний авторами, супроводжується:
 - зовнішньою рецензією (для авторів без вченого ступеня) із зазначенням наукового ступеня рецензента, вченого звання, посади, місця роботи (без скорочень), завіреною печаткою;
 - якщо рукопис публікується іноземною мовою, стаття супроводжується перекладом завіреним фахівцем з іноземної мови (бюро перекладів, або викладачем ВНЗ іноземної мови);
 - розширеною анотацією (двома мовами, одна з яких англійська) в залежності від мови написання рукопису статті (додаток 2);
 - відомостями про автора (авторів) (додатку 1).
4. Рукопис статті не має містити заборонених до друку матеріалів, оскільки журнал є відкритим джерелом інформації. Авторський текст не має бути опублікованим раніше та не бути перекладом раніше опублікованої статті. За зміст статті та інформаційне наповнення несе відповідальність автор (автори) статті та рецензенти.
5. Форма подання статті:
 - обсяг рукопису – 20-24 тис. знаків (як виняток, не більше 40 тис. знаків), включаючи рисунки та таблиці;
 - кількість співавторів – не більше чотирьох, як виняток до п’яти;
 - стаття повинна бути підготовлена за допомогою редактора *Microsoft Word for Windows®* (версії 97, 2000, XP, 2003, 2007) або сумісного редактора;
 - рукопис повинен мати наскрізну нумерацію сторінок із вільним розміщенням нумерації в листі;
 - формат аркуша – А4 (210×297), орієнтація сторінки – “книжна”; поля: ліворуч – 2,5 см; праворуч – 2 см; зверху – 2 см; знизу – 2 см; інтервал між рядками – 1,5 пт.; інтервал між абзацами “до”, “після” – 0 пт; відступи “праворуч”, “ліворуч” – 0 пт; відступ першої строчки – 1,27 см;
 - рисунки, фотографії, графіки слід вставляти в текст статті як об’єкт. Положення об’єкта – “в тексті”;
 - рисунки, створені у вбудованому у *Microsoft Word* редакторі рисунків, слід подавати як згруповані об’єкти;
 - рисунки та таблиці не повинні розривати речення в абзаці, тобто вони мають бути розташовані після того абзацу, в якому на них робиться перше посилання в тексті.
 - Текст рукопису має бути побудований за загальноприйнятою схемою:
 - індекс УДК у верхньому лівому кутку листа (Time New Roman, 12 пт.);
 - ініціали та прізвища авторів у верхньому правому кутку листа (Time New Roman, 12 пт.). Порядок подання: ім’я, по батькові, прізвище;
 - науковий ступінь, вчене звання (Time New Roman, 12 пт.);
 - електронна пошта автора;
 - *порожній рядок*;
 - назва статті – великими літерами, по центру, українською (або регіональною мовою) та англійською мовами (Time New Roman, 14 пт., жирний). Назва статті
 - подається без використання вузькоспеціалізованих скорочень, крапка в кінці назви не ставиться;
 - *порожній рядок*;
 - анотація (Time New Roman, 12 пт., курсив) (додаток 2);
 - *порожній рядок*;

- ключові слова (3-10 слів) українською, або регіональною мовою та англійською мовами (Time New Roman, 12 пт., курсив);
 - *Основний текст статті повинен містити наступні рубрики:*
 - актуальність теми дослідження (Time New Roman, 14 пт.);
 - постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями (Time New Roman, 14 пт.);
 - аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття (Time New Roman, 14 пт.);
 - постановка завдання (Time New Roman, 14 пт.);
 - виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів (Time New Roman, 14 пт.);
 - висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку (Time New Roman, 14 пт.).
 - *порожній рядок;*
 - Список використаних джерел (Time New Roman, 12 пт., жирний, по центру)
 - References (Time New Roman, 12 пт., жирний, по центру);
 - надійшла стаття до редакції у нижньому правому кутку листа (Time New Roman, 12 пт.) у форматі (ДД.ММ.РРРР);
 - бібліографічний опис для цитування (Time New Roman, 12 пт.) (додаток3).
6. Літературні джерела, що цитуються, повинні бути пронумеровані. Посилання на джерело подається у квадратних дужках, наприклад: "... відомо з [4]. ..." або "... розглянуто у [4, с. 203] ...". Список літератури наводиться наприкінці статті у алфавітному порядку на мові оригіналу, відповідно до Harvard Referencing style (гуманітарні науки та суспільні науки) – (http://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/16051/22/Harvard_Referencing_style.PDF).
7. Список літератури транслітерується латинськими літерами (References). Якщо наукова праця написана мовою, що використовує кириличний алфавіт, то її бібліографічний опис необхідно транслітерувати латинськими літерами. Після назви праці латинськими літерами зазначається переклад англійською мовою у дужках.
- Автор (автори) може бути ознайомлений з коректурою статті. Зміна верстки автором, за виключенням виправлення помилок, не допускається. Виправлену та підписану коректуру слід повернути до редакції протягом двох днів після її отримання.
- Рішення про можливість публікації статті приймає редколегія та незалежні рецензенти.
- Робота, що не відповідає вищезазначеним вимогам, буде повернена відповідальним секретарем редколегії.

Додаток 1

Відомості про автора (авторів)

	Українською мовою	Англійською мовою
Прізвище, ім'я, по батькові		
Науковий ступінь		
Учене звання		
Посада		
Кафедра		
Місце роботи (вищий навчальний заклад, кафедра без скорочень)		
Сфера наукових інтересів		
Джерело фінансування, напр., "Виконано за грантом назва, №..., НДР №..." або інше.		
Адреса надсилання видання		
Електронна адреса		
Номер мобільного телефону		
ID (у системі наукової ідентифікації)	Якщо є, або ж зареєструватися	
ORCID (http://orcid.org/)	Обов'язково	
Назва статті		

Додаток 2

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ АНОТАЦІЇ

Актуальність теми дослідження.
Постановка проблеми.
Аналіз останніх досліджень і публікацій.
Постановка завдання.
Виклад основного матеріалу.
Висновки.
Ключові слова:

Urgency of the research.
Target setting.
Actual scientific researches and issues analysis.
The research objective.
The statement of basic materials.
Conclusions.
Keywords:

Додаток 3

Бібліографічний опис для цитування:

Петренко, ТГ & Бойко, ВВ 2017, 'Вплив соціуму на девіантну поведінку дітей та молоді', *Освітній дискурс : збірник наукових праць*, № 1 (1). с. 15-21.

Наукове видання

ОСВІТНІЙ ДИСКУРС: збірник наукових праць

Випуск 50(7-9), 2024

Scientific edition

EDUCATIONAL DISCOURSE: collection of scientific papers

Volume 50(7-9), 2024

Шеф-редактор: В. П. Андрущенко
Головний редактор: О. П. Кивлюк
Відповідальний редактор: І. О. Мордоус

Співзасновники:
ТОВ “Науково-інформаційне агентство “Наука-технології-інформація”
Український державний університет імені Михайла Драгоманова

Підписано до друку 10 вересня 2024 р.
Формат 60x84/8. Ум. друк. арк. 7,3. Наклад 300 пр. Зам. № 428

Друк:
ФОП Корзун Д.Ю.
21027, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21.
тел.: (0432) 69-67-69, 603-000, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852
e-mail: tvory2009@gmail.com
<http://www.tvoru.com.ua>